ЗІБРАННЯ ТВОРІВ

Г. СЕНКЕВИЧ

ПОТОП

III

FOLIO

Генрик Сенкевич
Потоп. Том III

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=38009576
Генрик Сенкевич «Потоп». Роман У 3-х томах. Том 3. Серія «Зібрання творів Г. Сенкевича»: Фоліо; Харків; 2018
ISBN 978-966-03-8106-3

Аннотация

«Потоп» – історичний роман-епопея польського письменника Генрика Сенкевича (1846—1905), лауреата Нобелівської премії з літератури (1905). Це друга частина історичної трилогії, куди також входять романи «Вогнем і мечем» та «Пан Володийовський». Сюжет «Потопу», заснований на історичних подіях, пов'язаний з так званим Шведським потопом, коли до Речі Посполитої вторглися шведи (1655—1660). Час дії роману триває з 1654 по 1657 рік. На тлі широкої панорами життя Речі Посполитої середини XVII століття автор детально описує хід війни, на першому етапі якої, в результаті численних зрад польських магнатів, шведи практично без зусиль захоплюють країну. Велику увагу в «Потопі» приділено героїчній обороні Ясногорського монастиря, де зберігається особливо шанована в Польщі Ченстоховська ікона Божої Матері, і взагалі тій ролі, яку ця оборона зіграла в підйомі національного духу. Цей опір привів, зрештою, до відродження Речі Посполитої і повного вигнання загарбників. У цих драматичних історичних подіях бере

безпосередню участь молодий полковник Анджей Кміциц, який на початку Шведського потопу прилучився до прошведських сил, проте потім перейшов на сторону патріотів і численними військовими подвигами спокутував провину. Багато в чому цим він міг завдячити своїй нареченій Оленьці Білевич…

Содержание

Розділ I 6
Розділ II 19
Розділ III 31
Розділ IV 47
Розділ V 73
Розділ VI 91
Розділ VII 118
Розділ VIII 135
Розділ IX 153
Розділ X 180
Розділ XI 190
Розділ XII 214
Розділ XIII 237
Розділ XIV 252
Розділ XV 279
Розділ XVI 300
Розділ XVII 320
Розділ XVIII 338
Розділ XIX 347
Розділ XX 359
Розділ XXI 380
Розділ XXII 393
Розділ XXIII 415

Розділ XXIV 433
Розділ XXV 452
Розділ XXVI 493
Розділ XXVII 509
Розділ XXVIII 524
Розділ XXIX 537
Розділ XXX 548
Деякі географічні об’єкти роману й їхні сучасні назви 565

Потоп. Том 3
Потоп

Розділ I

У той час, коли в Речі Посполитій усе живе сідало на коня, Карл-Ґустав безперестанку перебував у Пруссії, зайнятий здобуванням тамтешніх міст і перемовами з електором. Після несподівано легкого підкорення країни скандинавський полководець усвідомив, що шведський лев зжер більше, ніж нутрощі його перетравити зможуть. Після повернення Яна-Казимира він уже втратив надію втримати Річ Посполиту цілком, але зрікаючись у душі цілого, хотів принаймні якнайбільшу частину здобичі захапати, і насамперед Королівську Пруссію, провінцію, що до його Примор'я прилягала, родючу, великими містами всіяну та багату.

Але ця провінція, що першою стала захищатися, і досі вперто стояла на боці законного короля та Речі Посполитої. Повернення Яна-Казимира і заснування Тишовецької конфедерації спровокували війну, що могла прусський дух підняти, у правильності дотримання вірності переконати і до повстання спонукати, тому вирішив Карл-Ґустав зламати опір, стерти сили Казимира, щоб пруссакам надію на допомогу відібрати.

Був змушений це зробити і з огляду на електора, котрий могутнішому завжди готовий коритися. Шведський король вивчив його дуже ґрунтовно і навіть на мить не сумнівався, що якщо Казимирова фортуна переважить, електор на його бік знову перекинеться.

Облога Мальборка зайшла в глухий кут, бо чим наполегливіше фортецю атакували, тим запекліше її пан Вейгер захищав. Тому вирушив Карл-Ґустав до Речі Посполитої, щоб Яна-Казимира навіть у найвіддаленішому кутку його країни дістати.

А що дія за рішенням у нього наставала так швидко, як грім за блискавкою, то миттю підняв король війська, що стояли по містах, і перш ніж у Речі Посполитій схаменулися, перш ніж звістка про його похід розійшлася, він уже минув Варшаву і в найгарячіший жар пожежі кинувся.

Тож налітав монарх, на бурю схожий, гнівом, помстою та злістю спонукуваний. Десять тисяч коней топтало за ним поля, ще снігом вкриті, піхоту з гарнізонів він забирав і летів вихором на південь Речі Посполитої.

Дорогою палив і вбивав усе дощенту. Не був це вже той давній Карл-Ґустав, добрий, людяний і веселий, котрий аплодував польській кавалерії, підморгував на бенкетах і лестив жовнірам. Тепер усюди, де з'являвся, лилася потоком шляхетська та селянська кров. Дорогою винищував ополченців, військовополонених вішав, нікого не жалів.

Але як поміж гущавини борів могутній ведмідь несе свою

важку тушу, ламає по дорозі лід і галуззя, так вовки йдуть у назирці за ним і не сміють йому дорогу заступити, щораз ближче наступають на нього ззаду. Так і ті загони ополченські тягнулися за армією Карла, в щораз більші об'єднуючись загони, і пантрували за шведом, як тінь слідує за людиною. Та навіть краще за тінь, бо переслідували і вдень, і вночі, і в погоду, і в негоду. Водночас перед зайдами руйнували мости, знищували продовольство. Тому окупанти були змушені йти, як пустелею, не маючи де голови прихилити або чим у голоді підкріпитися.

Тож Карл-Ґустав скоро збагнув, якою страшною виявилася його ініціатива. Війна розлилася навколо нього настільки широко, наскільки море розливається навколо самотнього корабля, що заблукав. Палала Пруссія, палала Велика Польща, яка, першою шведське підданство прийнявши, першою ж хотіла той хомут скинути. Палали Мала Польща, Україна, Литва та Жемайтія. У замках й у великих містах, ніби на островах, трималися ще шведи, зате села, бори, поля, річки були вже під польським контролем. Не лише окрема людина, чи нечисленний роз'їзд, а й навіть цілий полк не міг від головних шведських сил хоча б на дві години відлучитися, бо відразу ж пропадав без сліду, а бранці, котрі потрапляли в селянські руки, вмирали в жахливих муках.

Даремно Карл-Ґустав по селах і містах проголошувати наказав, що якщо якийсь селянин озброєного шляхтича живим або мертвим привезе, то отримає вольності та землю в

довічне володіння. Селяни на рівні зі шляхтою та міщанами потягнулися до лісів. Люди з гір, люди з глибоких пущ, люди з лугів і полів укоренилися в лісах, робили засідки проти шведів на дорозі, нападали на менші залоги, вирізали до ноги роз'їзди. Ціпи, вила та коси не гірше за шаблі шляхти напилися шведської крові.

Тим більший гнів наростав у серці Карла, що ще кільканадцять місяців тому так легко ця країна йому піддалася, а тепер не міг второпати, що сталося, звідки ці сили, звідки цей опір, звідки ця страшна війна не на життя, а на смерть, кінця якої він не бачив і прогнозувати його не брався.

Часто також відбувалися наради в шведському таборі. З королем перебували брат його Адольф, принц біпонтійський, котрий командував військами, Роберт Дуглас, Генріх Горн, родич того, котрого під Ченстоховою селянська коса скосила, Вальдемар, данський граф, і той самий Міллер, котрий біля підніжжя Ясної Ґури славу свою військову втратив, і Ашемберґ, котрий кавалерією найкраще командував, і Гаммершильд, котрий гарматами завідував, і старий розбійник, маршал Арвід Віттемберґ, котрий шкуродерствами своїми прославився та залишки здоров'я свого намагався зберегти, бо йому галлійська недуга допікала, а також Форґель і багато інших. Це все були полководці, котрі вміли здобувати міста, а в полі поступалися лише королівському генію.

Вони в душі боялися, щоб усе військо з королем не загинуло, труднощами, браком провіанту та польською затятістю

зморені. Старий Віттемберґ відверто відмовляв короля від цього походу.

– Як можна, ваша величносте, – переконував він, – ганятися аж у руські землі за ворогом, який нищить усе по дорозі, сам невидимим залишаючись? Що тут вдієш, якщо коням не лише сіна чи вівса, але навіть соломи зі стріх бракує, а люди від голоду попадають? Де ті війська, що на допомогу нам прийдуть, де замки, в яких ми могли б відгодуватися та стомленим тілам своїм дати перепочинок? Я не порівнюю себе з вашою величністю, але якби я був Карлом-Ґуставом, вашою славою вкритим, що у визначних перемогах здобута, на хитку колію такої війни не ставав би.

На це Карл-Ґустав відповів:

– І я також, якби я був Віттемберґом.

Відтак монарх згадував Александра Македонського, із котрим любив себе порівнювати, і йшов уперед, ганяючись за паном Чарнецьким. А той, не маючи достатніх і вправних сил, утікав від нього, але тікав, як вовк, завжди готовий кинутись на переслідувачів. Часом він ішов перед шведами, часом по флангах, а часом, сховавшись у глухих лісах, відпускав їх уперед, так що вони думали, що супротивника наздоганяють, а той насправді йшов назирці. Відсталих вирізали, там і тут наздоганяли якийсь роз'їзд, знищували загони піхоти, що забарилися, нападали на підводи з провіантом. І ніколи шведи не знали, де їхній ворог, з якого боку вдарить. Не раз у нічних сутінках відкривали вогонь із гармат і муш-

кетів по заростях, вважаючи, що супротивника мають перед собою. Стомлювалися смертельно, йшли в холоді, голоді та відчаї, а караючий меч *vir molestissimus*[1] постійно висів над ними, як хмара з градом зависає над ланом збіжжя.

Врешті-решт дістали його під Ґоломб'єм, неподалік від гирла, де Вепр впадає у Віслу. Деякі польські хоругви, що були напоготові, кинулися стрімко на ворога, сіючи страх і паніку. Першим навалився пан Володийовський зі своєю ляуданською хоругвою і зім'яв військо данського принца Вальдемара. Своєю чергою, пан Самуель Кавецький і його молодший брат Ян напали з пагорба зі своєю панцерною хоругвою на найманих англійців Вілкінсона, й умент зжерли їх, як щупак поглинає коропа. А пан Малявський зіткнувся з принцом біпонтійським так щільно, що люди і коні позмішувалися між собою, як курява, яку два вихори з протилежних боків несуть і один вир із неї творять. В одну мить відтіснили шведів до Вісли. Побачивши це, Дуґлас поквапився зі своєю добірною рейтарією на виручку. Але натиску цієї нової потуги стримати вже не могли. Тож почали шведи стрибати з високого берега на лід, падаючи мертвими так густо, що чорніли на засніженому полі, як літери на білому аркуші. Загинув принц Вальдемар, поліг Вілкінсон, а принц біпонтійський, звалений із коня, ногу зламав. Проте загинули в різний спосіб і обидва пани Кавецькі, а також пани Малявський, Рудавський, Роговський, Тимінський, Хоїнський і Порванець-

[1] *Vir molestissimus* (*лат.*) – украй обтяжений і виснажений.

кий. Натомість пан Володийовський, котрий у шведські ряди, як у воду, пірнав із головою, навіть найменшої рани не отримав.

Тим часом прибув і сам Карл-Ґустав із головними силами, гарматами, і перебіг бою змінився. Решта полків пана Чарнецького, недисципліновані і не достатньо вишколені, не зуміли вчасно перешикуватися, деякі коней не мали під рукою, інші, котрі по дальших селах стояли, всупереч наказам залишатися напоготові розійшлися по домівках. Тому, коли ворог напав несподівано, одразу ж кинулися врозтіч, і в бік Вепра повтікали. Тому пан Чарнецький наказав сурмити відступ, аби ті полки, які першими атакували, не втратити. Одні подалися за Вепр, інші – до Кінської Волі, залишаючи поле та славу перемоги Карлові. А тих, хто за Вепр тікали, довго переслідували хоругви панів Зброжека та Калинського, котрі ще на боці шведів воювали.

Радість запанувала у шведському таборі незмірна. Невеликі, щоправда, дісталися шведам від тієї перемоги трофеї: сакви з вівсом і кілька порожніх возів, але Карлові до здобичі цього разу було байдуже. Король радів, що перемога, як у давні часи, повернулася до нього, що як тільки він з'явився, то всіх розбив. І це самого пана Чарнецького, на котрого найбільші надії Ян-Казимир і Річ Посполита покладали. Монарх міг сподіватися, що звістка пошириться всією країною, що кожні вуста повторюватимуть: «Чарнецького розбили», що страхопуди розміри поразки роздують і тим самим

засмутять серця і відберуть запал усім, хто на поклик Тишовецької конфедерації за зброю взявся.

Коли монарху принесли і кинули під ноги ті сакви вівса, а разом із ними тіла Вілкінсона та Вальдемара, той звернувся до своїх зажурених генералів:

– Не треба хмурити чоло, бо це – найбільша перемога, яку впродовж року вдалося здобути, й усю війну вона закінчити може.

– Ваша королівська величносте, – відказав Віттемберґ, котрий у своїй слабкості бачив речі песимістичніше. – Дякуймо Богові, якщо дальший похід будемо мати спокійний. Бо хоч такі війська, як пана Чарнецького, хутко розпорошуються, але й мерщій знову в купу збираються.

На це король зауважив:

– Пане маршале! Я не вважаю вас гіршим полководцем за пана Чарнецького, але якби я вас так розбив, то можу закластися, що і за два місяці ви не змогли б військо зібрати.

Віттемберґ лише мовчки вклонився, а Карл правив далі:

– Правду кажете, похід будемо мати безпечний, бо лише пан Чарнецький міг його справді стримувати. Немає війська пана Чарнецького – немає й перешкод!

Генерали втішилися від цих слів. Одурманені перемогою війська проходили перед очима короля з вигуками та співами. Пан Чарнецький припинив висіти, як хмара, над ними. Пан Чарнецький переможений і припинив своє існування! Від цієї думки забули про всі незгоди, яких зазнали. Від цієї

милої думки забули й про майбутні труднощі. Слова короля, які багато офіцерів чули, розлетілися по табору й усі були переконані, що перемога ця справді мала надзвичайне значення, що дракон війни переможений, а тепер настали часи для помсти та панування.

Монарх дав війську кільканадцять годин перепочинку. Тим часом із Козениць прибули підводи з провіантом. Військо розмістилося в Ґоломб'ї, Кровєніках і Жижині. Рейтари підпалили покинуті подвір'я, повісили кільканадцятьох селян, узятих зі зброєю в руках, і кількох пахолків, котрих сплутали із селянами. Потім відбувся бенкет, після якого солдатня заснула міцним сном, вперше вже віддавна спокійним. Наступного дня прокинулися бадьорі і перші слова в усіх на язиках були:

– Немає більше Чарнецького!

Повторювали це один одному, немовби навзаєм хотіли доброю новиною поділитися. Похід розпочався весело. День був сухий, холодний і погожий. Кінські тіла та ніздрі вкрилися паморозззю. Льодяний вітер заморозив калюжі на Люблінському тракті і дорогу зробив прохідною.

Військо розтягнулося майже на милю вужем, чого раніше не робили ніколи. Два драгунські полки під командуванням француза Дюбуа пішли на Кінську Волю, Маркушів і Ґарбів, за милю від головних сил. Якби так ішли ще три дні тому, то їх обов'язково спіткала б смерть, але тепер передував шведам страх і слава перемоги.

– Немає більше Чарнецького! – повторювали офіцери та солдати.

Похід відбувався спокійно. З лісових глибин не чулися вигуки, із заростів не прилітали стріли, невидимою рукою випущені.

Над вечір Карл-Ґустав прибув до Ґарбова, веселий і в хорошому гуморі. Вже саме хотів вдатися до відпочинку, як тут Ашемберґ повідомив через службового офіцера, що хоче побачити короля в нагальній справі.

За хвилину він зайшов до квартири, і не сам, а з драгунським ротмістром. Король, котрий мав швидке око та пам'ять, таку обширну, що імена майже всіх жовнірів пам'ятав, упізнав зараз же капітана.

– А що нового, Фріде? – спитав він. – Дюбуа повернувся?

– Дюбуа мертвий, – відповів Фрід.

Король сторопів. Лише тепер зауважив, що ротмістр мав вигляд, немов його з могили викопали, й одяг на ньому пошарпаний.

– А драгуни? – поцікавився монарх. – Їх же два полки?

– Всіх до ноги вирізали. Мене одного живим відпустили!

Смагляве обличчя короля потемніло. Руками він заправив собі пасма волосся за вуха.

– Хто це зробив?

– Чарнецький!

Карл-Ґустав замовк і здивовано витріщився на Ашемберґа, а той лише головою кивав, немовби мав намір повто-

рювати:

– Чарнецький! Чарнецький! Чарнецький!

– Не можу в це повірити, – сказав помовчавши король. – Ви бачили його на власні очі?

– Як вашу величність бачу. Наказав мені вклонитися вашій королівській величності й оголосити, що він за Віслу тепер переправляється, але скоро знову стежками нашими піде. Не знаю, чи правду він повідомив.

– Гаразд! – промовив король. – Скільки в нього людей?

– Я не міг точно полічити, але з чотири тисячі людей бачив особисто, а за лісом стояла ще якась кавалерія. Оточили нас біля Красичина, до якого полковник Дюбуа навмисно з тракту відхилився, бо йому донесли, що там якісь люди перебувають. Тепер вважаю, що пан Чарнецький навмисно підіслав язика, щоб той нас у засідку привів. Тому ніхто, крім мене, живим не залишився. Селяни добивали поранених, я ж дивом урятувався!

– З нечистим цей чоловік увійшов до спілки, не інакше, – зронив, прикладаючи долоню до чола, король. – Бо щоб після такої поразки знову військо зібрати і над карком нам зависнути – це не людська сила!

– Сталося те, що маршал Віттемберґ передбачав, – докинув Ашемберґ.

Тут король вибухнув:

– Ви все вмієте передбачати, лише радити не вмієте!

Ашемберґ зблід і замовк. Карл-Ґустав, коли був веселий,

то наче із самої доброти виліплений, але коли вже брову насупив, то викликав забобонний страх навіть у найближчому оточенні. Не так птахи криються перед орлом, як крилися перед ним найстарші та найзаслуженіші генерали.

Але поміркувавши, монарх знову спитав капітана Фріда:

– І хороше військо має пан Чарнецький?

– Я бачив цілком пристойні хоругви, а кавалерію завжди мали добру.

– Це ті самі, що під Ґоломб'єм із таким запалом на нас насідали. Загартовані мусять бути це полки. А він сам, пан Чарнецький, – веселий, самовпевнений?

– Настільки самовпевнений, наче це він під Ґоломб'єм нас розгромив. Тепер тим більше серця їхні зміцніють, бо про поразку вже й забули, і новою вікторією вихваляються. Ваша королівська величносте! Що мені наказав пан Чарнецький передати, те я й повторив, але коли я вже виїжджав, то підійшов до мене хтось із старшин, могутній чоловік, старий, і повідомив мені, що він той, хто самого славетного Ґуставa-Адольфа в поєдинку здолав. Дуже вже він вашу королівську величність поносив, а інші йому вторили. Так вони хизуються! Я від'їхав під лайку й образи.

– Менше з тим! – махнув рукою Карл-Ґустав. – Отже, не розбитий пан Чарнецький і військо вже зібрав, це точно. Тим хутчіше мусимо йти вперед, аби польського Дарія якнайшвидше здолати. Можете йти. Війську оголосити, що ті полки від селянських зграй у незамерзаючих болотах згину-

ли. А ми йдемо вперед!

Офіцери вийшли, а Карл-Ґустав залишився сам. Через якийсь час уже думав інакше. Мало того, що перемога під Ґоломб'єм жодних трофеїв не принесла, розкладу сил не змінила, то вона ще більшу запеклість в усій цій країні розбудила.

Карл-Ґустав перед військом і генералами завжди проявляв упевненість у собі та віру, але коли залишався сам і починав міркувати про цю війну, яка спочатку такою легкою здалася і щораз важчою ставала, то не раз його охоплювали сумніви. Всі ці випадки здавалися йому якимись дивними. Часто виходу не бачив, кінець не міг передбачити. Інколи здавалося йому, що він людина, котра, увійшовши з морського берега у воду, відчуває, що з кожним кроком усе глибше ступає і незабаром втратить дно під ногами.

Однак монарх вірив у свою щасливу зірку. Тому й зараз підійшов до вікна, щоб на свою обраницю поглянути, на саме ту, яка у Великому Возі, як кажуть інші, – у Великій Ведмедиці, найвище місце займає і світить найяскравіше. Небо було погоже, тому зараз вона палахкотіла весело, мерехтіла то блакитним, то червоним. Здаля лише, нижче, у темній синяві неба, чорніла, як змій, самотня хмара, від якої відходили немовби плечі, як галузки, ніби мацаки морського чудовиська і вони щораз ближче підсувалися до королівської зорі.

Розділ II

Наступного дня, на світанку, король вирушив у дальший похід і дістався Любліна. Отримавши там повідомлення, що пан Сапєга після перемоги над Богуславом зі значним військом наступає, не став зупинятися, лише гарнізоном Люблін зміцнив та подався далі.

Найближчою метою його експедиції тепер було Замостя, бо здобуття такої добре укріпленої фортеці може дати підстави для дальшої війни і майбутньої перемоги. Різні про Замостя кружляли чутки. Поляки, котрі досі залишалися на боці Карла, були впевнені, що ця фортеця – найзахищеніша в Речі Посполитій, і подавали як доказ те, що вона самого Хмельницького зупинила.

Карл помітив, що поляки аж ніяк не прагнули укріплені фортеці штурмувати і вважали їх недоступними, хоча в інших країнах такі твердині могли б лише до третьорядних зарахувати, однак він був переконаний, що жодна з фортець не змогла б чинити належного опору, бо ні мурів належно не утримували, ні земляних укріплень, а також не мали відповідної зброї. Тому оповідки про Замостя короля не лякали. Та й розраховував він на чар свого імені, на славу непереможного полководця, врешті-решт, і на перемови. Перемови, які будь-який магнат у Речі Посполитій міг вести на власну руку, бо в такий спосіб Карл досяг значно біль-

ше, ніж зброєю. Як людина хитра, монарх намагався наперед дізнатися, з ким має справу, тому старанно всю інформацію про власника Замостя збирав. Випитував про його звички, схильності, почуття гумору й уяву.

Ян Сапєга, котрий на превеликий жаль воєводи вітебського зрадою вже своє ім'я встиг заплямувати, давав королеві пояснення щодо пана старости калуського. Проводили в нарадах довгі години. Пан Сапєга, однак, вважав, що не легко буде королеві господаря Замостя на свій бік схилити.

– Грошима його не спокусити, – казав пан Ян, – бо чоловік він вельми заможний. Він не марнославний і ніколи за посадами не ганявся, не хотів їх навіть, коли ті самі його шукали. Щодо титулів, то я сам чув, як при дворі вилаяв він пана де Ноєра, секретаря королеви, за те, що той сказав йому: *mon prince*[2]. «Я не *prince*, – бештав тоді чиновника, – бо навіть вельмож в'язнями у своєму Замостю тримав». Правда, це не він мав, а його дід, котрого Великим у народі нашому називають.

– Тільки б мені ворота Замостя відчинив, то я запропоную йому щось таке, чого жоден польський король пропонувати не став би.

Пан Сапєга не наважився спитати, що б це такого могло бути, поглянув лише з цікавістю на Карла-Ґустава, але той правильно витлумачив цей погляд і вів далі, закладаючи за своєю звичкою волосся за вуха:

---

[2] *Mon prince* (*франц.*) – мій князю.

– Я запропоную йому Люблінське воєводство як незалежне князівство. Корона його точно спокусить. Бо ніхто з вас такій спокусі не зміг би протистояти, навіть теперішній воєвода віленський.

– Необмежена щедрість вашої королівської величності, – зауважив, не без певної іронії в голосі, пан Сапєга.

А Карл відповів із властивим йому цинізмом:

– Я даю, бо це не моє.

Пан Сапєга захитав головою.

– Він неодружений і синів не має. А корона мила тому, хто нащадкам її передати може.

– То порадьте, пане, якийсь кращий спосіб.

– Мені здається, що лестощами можна більше домогтися. Той магнат із розумом не дуже товаришує і саме на цьому його можна взяти. Треба його переконати, що лише від нього залежить мир у Речі Посполитій, якось йому втовкмачити, що лише він може вберегти її від війни, нещасть, усіляких потрясінь і майбутніх нещасть, але це якщо відкриє ворота. Якщо риба цей гачок проковтне, то ми будемо в Замості, а інакше – ніяк!

– Залишаться гармати як останній аргумент!

– Гм! На такий аргумент знайдеться чим у Замості відповісти. Важких гармат мають із надлишком, а нам доведеться свої ще підтягати. А коли відлига настане, це стане нереальним.

– Я чув, що піхота у фортеці вишколена, але кінноти їм

бракує.

– Кавалерія тільки в чистому полі потрібна, та й, як виявилося, пан Чарнецький не розбитий, тому міг би одну-дві хоругви йому на підмогу прислати.

– Ваша милість одні завади бачить.

– Але весь час вірю в щасливу зірку вашої королівської величності, – не поліз далеко по слово пан Сапєга.

Пан Ян мав слушність, коли припустив, що пан Чарнецький послав у Замостя кавалерію, необхідну до роз'їздів і захоплення язиків. Щоправда, пан Замойський і своєї мав досить і зовсім допомоги не потребував, але каштелян київський дві хоругви, які найбільше постраждали під Ґолемб'єм, Шемберка та ляуданську, зумисне до фортеці послав, аби ті могли відпочити, від'їстися і коней потомлених замінити. У Замості прийняв прибульців пан Собіпан привітно, а коли дізнався, які славетні жовніри до нього прийшли, то до небес їх возносив, дарами осипав і щодня до столу свого запрошував.

Ніхто не зможе описати радість і зворушення княгині Ґризельди, котра взріла панів Скшетуського та Володийовського, давніх полковників її видатного чоловіка. Упали їй до ніг обоє, зворушливі сльози від зустрічі улюбленої пані проливаючи, вона також не могла плач стримати. Скільки ж спогадів було пов'язано з ними з давніх лубенських часів, коли її чоловік, слава та любов народу, сповнений сил, володів величезною дикою країною, й як Юпітер, одним суп-

ленням брів сіяв страх між варварами. Такі це недавні часи, але де вони? Тепер магнат у могилі, країну варвари зайняли, а вона, вдова, сидить на попелищі щастя і величі, смутком живучи та молитвою.

У тих спогадах солодке з гірким настільки перемішалося, що думки всіх трьох полинули в минуле. Розмовляли про давнє життя, про місця, яких вже не побачать їхні очі, про давні війни, врешті-решт і про теперішні часи поразок і Божого гніву.

– Якби наш князь був живий, – зітхав пан Скшетуський, – інша доля була б у Речі Посполитої. Козацтво було б стерте, Задніпров'я належало б нам, а швед знайшов би свого гробаря. Бог зробив, що хотів, аби за гріхи нас покарати.

– Лише б Бог у панові Чарнецькому оборонця воскресив! – видихнула княгиня Ґризельда.

– Так і буде! – пожвавився пан Володийовський. – Як наш князь інших панів наголову розбивав, так і він зовсім на інших полководців несхожий. Знаю я обох панів коронних гетьманів і пана гетьмана литовського Сапєгу. Великі це воїни, але в панові Чарнецькому є щось екстраординарне, можна сказати, орел, а не людина. Ніби ласкавий, а всі його бояться, ба, навіть пан Заглоба часто про свої вибрики при ньому забуває. А як військо веде! Як шикує! Неможливо собі уявити! Не інакше, як видатний воїн з'явився в Речі Посполитій.

– Чоловік мій, котрий його полковником знав, ще тоді сла-

ву йому передрікав, – додала княгиня.

– Подейкують навіть, що й дружину в нашій садибі мав би шукати, – вставив і свій гріш пан Володийовський.

– Не пригадую, щоб про це була мова, – задумалася княгиня.

Як же вона могла пригадати, якщо ніколи нічого такого не було, бо пан Володийовський таким чином хитро хотів повернути розмову на матримоніальні справи, щоб про панну Ганнусю Борзобагату щось дізнатися, адже прямо питати про це вважав непристойним, занадто фамільярним у присутності княгині. Але викрутас не вдався. Княгиня знову повернулася до згадок про свого чоловіка і козацьких воєн, тому субтильний лицар подумав: «Немає Ганнусі, може, навіть Бог зна скільки років!» І більше про неї не згадував.

Міг також розпитати офіцерів, але його думки були зайняті й чимось іншим. Щодня роз'їзди повідомляли, що шведи щораз ближче підходять, тому готувалися до захисту. Пани Скшетуський і Володийовський одержали обов'язки на мурах як офіцери, про шведів, і війну з ними обізнані. Пан Заглоба дух підіймав і розповідав про цього ворога, якого дотепер не знали, а було таких між захисниками Замостя багацько, тому що шведи до цього міста ще не доходили.

Пан Заглоба близько з паном старостою калуським хутко зійшовся, і той безмірно його полюбив і в усьому до нього звертався, особливо що й від княгині Ґризельди чув, як свого часу сам князь Ярема пана Заглобу вихваляв і *vir*

incomparabilis[3] називав. Тому щодня за столом усі слухали, а пан Заглоба розповідав про давні та новіші часи, про війни з козаками, про зраду Радзивілла, про те, як пана Сапєгу в люди вивів.

– Я йому порадив, – казав літній шляхтич, – щоб насіння конопель у кишені носив і потрохи споживав. То він так до того звик, що тепер щоразу зернину виймає, вкине до рота, розгризе, серединку з'їсть, а луску виплюне. Уночі, як прокинеться, також це робить. З того часу почуття гумору в нього розвинулося таке, що навіть найближчі не впізнають.

– Справді? – не повірив староста калуський.

– Бо в коноплі олія міститься, тому і в голові її прибуває.

– А щоб вас… – вилаявся один із полковників. – Та це в животі олії прибуває, а не в голові.

– *Est modus in rebus!*[4] – філософськи зауважив пан Заглоба. – Потрібно якнайбільше вина пити. Тоді олія, як легша, завжди буде вгорі, а вино, яке і без цього вдаряє в голову, справлятиме таким чином якусь корисну дію. Цей секрет я вивідав у Лупула, молдавського господаря, після котрого, як вам відомо, хотіли мене волохи на царство посадити, але султан, котрий бажає, щоб господарі не мали потомства, виставив мені умову, на яку я погодитися не міг.

– Вам, мабуть, довелося, прірву конопляного насіння з'їсти, – зауважив пан Собіпан.

---

[3] *Vir incomparabilis* (*лат.*) – незрівнянний.

[4] *Est modus in rebus* (*лат.*) – Всьому є межі!

– Не було потреби, але вашій гідності від щирого серця раджу! – відрізав пан Заглоба.

Почувши ці сміливі слова, дехто злякався, щоб їх пан староста калуський до серця не взяв, але той, чи не допетрав, чи не захотів показати, усміхнувся лише і спитав:

– А соняшникові зернята не можуть конопляні замінити?

– Можуть, – кивнув пан Заглоба, – але позаяк соняшникова олія важча, тому потрібно пити міцніше вино, ніж те, яке ми зараз п'ємо.

Пан староста второпав, про що мова, розпалився і зараз же наказав найкращих вин принести. Після чого втішилися в серцях усі й атмосфера стала невимушеною. Пили за здоров'я короля, господаря та пана Чарнецького. Пан Заглоба мав такий хороший гумор, що нікому й слова сказати не давав. Розповідав про битву під Ґоломб'єм дуже детально, в якій себе дуже добре проявив, врешті, служачи в ляуданській хоругві, не міг вчинити інакше. А що від шведських військовополонених, котрі служили в полку Дюбуа, дізналися про смерть графа Вальдемара, тому, природно, пан Заглоба взяв на себе і за цю смерть відповідальність.

– Цілком інакше б ця битва пішла, – торочив він, – якби не те, що я напередодні до Баранова, до тамтешнього каноніка, поїхав. А пан Чарнецький не знав, де я, тому порадитися не мав із ким. Може, і шведи про того каноніка чули, бо в нього смачнючі меди, тому й під Ґоломб'є подалися. Коли ж я повернувся, було вже запізно, король наступав і треба було

хутко відповідь дати. Ми пішли, як у дим, але що вдієш, якщо ополченці бажають таким робом своє презирство до ворога виказати, що спинами до нього обертаються. Не знаю навіть, як тепер пан Чарнецький дасть собі раду без мене!

– Дасть собі раду! Не бійтеся, пане! – заспокоїв пан Володийовський.

– І я знаю чому. Бо шведський король воліє за мною під Замостя вдарити, ніж його по Повіслю шукати. Не заперечую, що пан Чарнецький хороший жовнір, але коли почне бороду крутити і своїм бичачим поглядом зиркати, то товаришам навіть із найкращої хоругви здається, що вони прості драгуни. Зовсім він на гідність не зважає, чого ми й самі були свідками, коли пана Жирського, заслуженого чоловіка, наказав по майдані кіньми волочити лише за те, що з роз'їздом не дістався туди, куди мав наказ. З шляхтою, шановне панство, треба по-батьківськи, а не по-драгунськи. Кажеш йому: «Пане-брате, або будь ласкавий, або йди», зворушиш його, вітчизну та славу згадуючи, і піде навіть далі, ніж драгун, котрий за гроші служить.

– Шляхтич шляхтичем, а війна війною, – резюмував староста.

– Дуже це химерно ваша гідність вивела, – скривився пан Заглоба.

– Але пан Чарнецький ще Карлові покаже, де раки зимують! – втрутився пан Володийовський. – Я був не на одній війні, тому можу авторитетно про це заявити.

– Спершу ми йому покажемо під Замостям, – вихвалявся пан староста калуський, котрий, надимаючи губи, пихтів фантазійно, витріщав очі і брався в боки. – Ба! Ф'ю! Що мені Карл! Га? Кого в гості запрошую, тому двері відчиняю! Що? Га!

Тут пан староста став ще гучніше сапати, колінами об стіл ударяти, перехилятися, вертіти головою, лютувати, очима виблискувати та базікати, як зазвичай, з певною фамільярною недбалістю:

– Що мені Карл! Він пан у Швеції, а Замойський Собіпан у Замостю. *Eques polonus sum*[5], нічого більше, що? А я в себе. Я Замойський, а він шведський король. От Максиміліан був австрійський і що? Йде, то хай собі йде. Побачимо! Йому Швеції мало, а мені Замостя досить, але його не віддам, що?!

– Мило, шановне панство, слухати не лише таке красномовство, а й такі доброчесні сентименти! – вигукнув пан Заглоба.

– Замойський є Замойський! – відповів, утішений похвалою, староста калуський. – Ми нікому не кланялися і не будемо… *Ma foi*! Замостя не віддам, і баста.

– За здоров'я господаря! – загукали офіцери.

– *Vivat*! *Vivat*!

– Пане Заглобо! – покликав староста. – Шведського короля я в Замостя не впущу, а вас зі Замостя не випущу!

– Пане старосто, дякую за милості, але цього ваша гідність

---

[5] *Eques polonus sum* (*лат.*) – я польський шляхтич.

не зробить, бо наскільки Карла першим рішенням ви б засмутили, настільки другим його втішили.

– Тоді дайте слово, що до мене після війни приїдете, чуєте?

– Даю.

Довго ще бенкетували, проте сон став морити лицарів, тому пішли вони на спочинок, особливо що незабаром мали для них початися безсонні ночі, бо шведи були вже близько й авангард їхній побачити сподівалися будь-якої години.

– Таки Замостя він нікому не віддасть, – говорив пан Заглоба, повертаючись до своєї квартири із Скшетуськими і паном Володийовським. – Ви зауважили, панове, як ми один одному сподобалися. Добре нам у Замості житиметься, і мені, і вам. Ми з паном старостою настільки притерлися, як жоден столяр краще не припасує. Добрий пан. Гм!.. Якби був моїм пугіналом і якби його на поясі носив, то часто би його об брусок гострив, бо він трохи тупий. Але добрий чоловік, цей не зрадить, як ті сучі сини біржанці. Ви вважали, що магнати проковтнуть старого Заглобу. А дзуськи. Заледве Сапєги спекався, а вже другий лізе. Але цього я настрою, як контрабас, і таку на ньому арію шведам зіграю, що до смерті під Замостям дотанцюються. І накручу його, як ґданський годинник із курантами.

Дальшу розмову перервав гомін, що долітав із міста. За хвильку знайомий офіцер швидко промчав повз співбесідників.

– Стійте! – закликав пан Володийовський. – Що там?

– Заграву з валів видно. Щебжешин горить! Шведи вже тут!

– Гайда на вали, шановне панство! – запропонував пан Скшетуський.

– Йдіть, а я подрімаю, бо мені завтра сили будуть потрібні, – відмахнувся пан Заглоба.

Розділ III

Тієї ж ночі пан Володийовський виїхав із роз'їздом і над ранок привів кільканадцятьох язиків. Вони підтвердили, що шведський король власною персоною у Щебжешині перебуває і незабаром уже стане під Замостям.

Утішився пан староста калуський цією звісткою, бо давно йому кортіло випробувати свої гармати і міцність стін на шведах. До того ж він вважав, і цілком слушно, що навіть якщо й доведеться все ж здатися, то все одно шведські сили застрягнуть тут на кілька місяців, а в цей час Ян-Казимир збере військо, приведе цілу орду на допомогу і по всій країні повсюдний і звитяжний опір підготує.

– Якщо мені вже випала нагода, – промовляв натхненно магнат на військовій раді, – вітчизні та королеві хорошу послугу надати, то оголошую вам, що спершу підірву тут усе, перш ніж сюди шведський чобіт зайде. Хочуть Замойського силою взяти, гаразд! Хай беруть! Побачимо, хто кращий! Сподіваюся, панове, що ви мені старанно допомагати будете!

– Ми готові голови покласти разом із вашою гідністю! – озвалися хором офіцери.

– Тільки б нас облягали, – зауважив пан Заглоба, – бо можуть і не наважитись. Шановне панство! Я, Заглоба, першу вилазку зроблю!

– Я з дядьком! – долучився Рох Ковальський. – На самого

короля нападу!

– А тепер – на стіни! – скомандував староста калуський.

Пішли всі. Мури були, як квітами, жовнірами замаяні. Полки піхоти, такої чудової, що другої такої не було в усій Речі Посполитій, стояли в готовності один біля одного, з мушкетами в руках і поглядами, зверненими в поле. Мало служило там чужоземців, лише трохи пруссаків і французів, а в основному ординацькі селяни. Високі, дебелі, котрих у кольорові колети одягнули і на чужоземний кшталт вивчили, билися так само добре, як найкращі англійці Кромвеля. Особливо дужими виявилися, коли після обстрілу довелося якось кинутися врукопашну на ворога. Тепер виглядали шведів нетерпляче, пам'ятаючи про свої колишні тріумфи над Хмельницьким. Біля гармат, довгі шиї яких витягувалися, наче з цікавістю, через бійниці в поля, служили переважно фламандці, до вогняної служби найпридатніші. За фортецею вже, по той бік рову, вертілася хоругва легкої кавалерії, у безпечній зоні, бо під прикриттям гармат і можливістю миттєво сховатися в укриття. А так будь-якої миті її можна було блискавично скерувати туди, куди потрібно. Староста калуський об'їжджав мури в позолочених обладунках, з таким же буздиганом у руці, і раз по раз розпитував:

– А що, не видно ще?

І лаявся собі під ніс, коли йому звідусіль відповідали, що ні. За хвилину вельможа їхав уже в інший бік і знову питав:

– А що? Не видно?

Тим часом важко було щось вгледіти, бо завіса туману розтяглася в повітрі. Лише близько десятої години ранку вона стала спадати. Голубе небо засвітліло над головами, горизонт очистився, і зараз же на західних мурах загукали:

– Їдуть! Їдуть! Їдуть!

Пан староста, а за ним пан Заглоба і три ад'ютанти магната жваво піднялися на наріжник мурів, з якого огляд був хороший, і стали дивитися в підзорну трубу. Трохи туману ще лежало біля землі, і здавалося, що шведські війська, котрі рухалися від Велончі, чвалали по коліна в цьому тумані, немовби виринаючи з розлитої води. Ближчі полки вже було чітко видно, так що неозброєним оком можна було розрізнити піхоту, яка рухалася стрункими шеренгами, і загони рейтарів. Ті, що були далі, натомість нагадували клуби чорної хмари, що насувається на місто. Повільно прибували полки, гармати, кавалерія. Видовище було прекрасне. Із середини кожного каре піхотинців стирчав угору дуже правильний чотирикутник списів. Між ними розвівалися різнобарвні стяги, найбільше було блакитних із білими хрестами та голубих зі золотими левами. Вони підійшли ще ближче. На мурах було тихо, а подув вітру доносив до захисників скрипіння коліс, дзенькіт зброї, тупіт коней і приглушений гомін людських голосів. Підійшовши на два постріли з фальконета, стали розтягуватися перед фортецею. Деякі піхотні каре розвалилися в безладні рої. Либонь, бралися за розкладання наметів і насипання шанців.

– Ось і вони! – видихнув пан староста.

– Є, песиголовці! – підтвердив пан Заглоба.

– Можна б їх, одного за одним, пальцем полічити.

– Такі досвідчені вояки, як я, не мають потреби лічити, лише оком кинути. Їх там десять тисяч кінноти і вісім піхоти з артилерією. Якщо одним гемайном або одним конем помилився, то готовий своїм майном за помилку заплатити.

– Невже можна так точно полічити?

– Десять тисяч кавалерії і вісім піхоти, щоб мені добре було! На Бога надія, що значно їх менше звідси піде, нехай я лишень хоча б одну вилазку зроблю.

– Чуєте, пане, наступ сурмлять!

І справді, сурмачі з барабанщиками виступили з полків, і загриміла бойова музика. Під її супровід підходили полки, які зупинялися далі, й оточили місто на відстані. Згодом від густої юрби відділилися кільканадцятеро вершників. На півдорозі вони повісили на свої мечі білі хустки й узялися ними розмахувати.

– Перемовники, – пояснив пан Заглоба. – Я бачив, як до Бірж ті злодії під'їжджали з такими ж намірами, і відомо, що з цього вийшло.

– Замостя не Біржі, а я не віленський воєвода! – відрубав пан староста.

Тим часом посланці під'їхали до воріт. Після короткої паузи підбіг до пана старости ординарець із сповіщенням, що пан Ян Сапєга прагне від імені шведського короля побачи-

тися з ним і порозмовляти.

Але пан староста зараз же в боки взявся, став із ноги на ногу переступати, сопіти, губи надимати, і нарешті відказав жорстко:

– Скажи панові Сапєзі, що Замойський зі зрадниками не спілкується. Хоче шведський король зі мною балакати, хай мені справжнього шведа пришле, а не поляка, бо поляки, котрі шведові служать, хай до собак моїх свої представництва відправляють, бо я їх зневажаю!

– Як мені Бог милий, таке мені подобається! – зі щирим захопленням вигукнув пан Заглоба.

– А щоб їх там чорти вхопили! – додав задоволений власними словами і похвалою староста. – Що? Мені з ними церемонитись, чи що?

– Дозвольте, ваша гідносте, мені особисто цю звістку їм віднести! – попросив пан Заглоба.

І не зволікаючи, подався з ординарцем, вийшов навпроти пана Яна і, либонь, не лише слова старости повторив, а мусив щось і від себе дотепного додати, бо пан Сапєга так завернув із місця, немовби йому перед конем блискавка вдарила, і натягнувши шапку на вуха, від'їхав.

З боку мурів і кавалерійської хоругви, яка перед брамою стояла, узялися улюлюкати на від'їжджаючих:

– До буди, зрадники, перебіжчики! Поганські слуги! Ату! Ату!..

Пан Сапєга став перед королем блідий, із міцно стиснути-

ми губами. Король також був збентежений, бо Замостя обмануло його надію. Більше того, незважаючи на те, що йому розповідали, монарх сподівався знайти місто не більш стійке, ніж Краків, Познань та інші, які він уже здобув. Тим часом побачив потужну фортецю, яка нагадувала данські та нідерландські, про які без гармат великого калібру не міг навіть мріяти.

– Що там? – спитав він, побачивши пана Сапєгу.

– Нічого! Пан староста не хоче балакати з поляками, котрі вашій королівській величності служать. Послав до мене свого блазня, котрий мене і вашу королівську величність знеславив так сороміцьки, що я повторити не наважуся.

– Мені байдуже, з ким хоче балакати, лише б розмовляв. Мені не бракує залізних аргументів, а тим часом Форґеля йому пошлю.

Через півгодини Форґель із суто шведською запобігливістю сповістив про себе біля воріт. Навісний міст повільно опустився на рів і генерал в'їхав у фортецю. Його зустріли зі спокійною гідністю. Не зав'язували очей ні йому, ні комусь зі свити. Вочевидь, хотів пан староста, щоб той усе розгледів і про все міг королеві розповісти. Магнат прийняв посла з такою розкішшю, як справжній князь, чим справив карколомне враження, бо пани шведські не мали і двадцятої частини таких багатств, як поляки, а пан староста між польськими був чи не найзаможнішим. Хитрий швед одразу ж узявся господаря трактувати, немовби його король Карл до рівного

собі монарха з посольством послав, запобігливо назвав його принцом і весь час так вельможу називав, хоч пан Собіпан уже першого разу йому заперечив:

– Я не принц, *eques polonus sum*, і вже тому князям рівний!

– Ваша світлосте! – правив далі, не даючись збити себе на манівці, Форґель. – Найясніший шведський цісар і володар (тут він довго називав усі титули) зовсім не як ворог сюди прибув. Відверто кажучи, він на відвідини сюди приїхав і через мене оголошує, маючи, сподіваюся, небезпідставну надію, що ваша світлість для особи його і його війська браму свою відчинити захоче.

– У нас немає такого звичаю, – відповів пан Замойський, – щоб комусь у гостинності відмовляти, хоч би навіть і непрошений приїхав. Завжди в мене знайдеться місце за столом, а для такої гідної особи навіть почесне. Скажіть, отже, ваша гідносте, найяснішому цісарю, що це честь для мене, тим більше, що вельможний Карл-Ґустав є господарем у Швеції, як я в Замості. Але, як ваша гідність могла бачити, слуг мені не бракує, тому його шведська ясновельможність не має потреби своїх з собою брати. Інакше я міг би подумати, що він мене вважає задрипанцем і зневагу хоче мені виказати.

– Добре! – прошепотів за спиною пана старости пан Заглоба.

А той, закінчивши свою промову, став губи надимати, пихтіти та повторювати:

– Га! Ось так! Га!

Форґель прикусив вус, помовчав трохи і продовжив:

– Найбільшим доказом недовіри стало б для короля, якби ваша світлість його гарнізон у фортецю впустити не погодилась. Як королівський повірений я знаю його найпотаємніші думки, до того ж маю наказ оголосити вашій гідності і слово від імені короля дати, що він ні держави замойської, ні цієї фортеці займати на постійно наміру не має. Але коли війна в усій цій країні нещастя роздмухує знову, коли бунт голову підняв, а Ян-Казимир, забувши незгоди, які на Річ Посполиту впасти можуть, турбуючись лише про власні інтереси, знову з-за кордону повернувся і разом із поганами проти християнського війська нашого виступає, вирішив непереможний король і мій сюзерен навіть до диких татарських і турецьких степів його переслідувати, а на меті в нього лише спокій країни, перемога справедливості, щастя та свобода громадян цієї святої Речі Посполитої.

Староста калуський ударив рукою по коліну, але не зронив ні слова, лише пан Заглоба шепнув:

– Нечистий ризу одягнув і хвостом на месу дзвонить.

– Чимало добра пролилося вже на цей край з королівської милості, – правив далі Форґель, – але найясніший цісар, вважаючи в отчому своєму серці, що не достатньо зробив, ще раз провінцію свою Прусську залишив, аби знову прийти йому на порятунок, який у перемозі над Яном-Казимиром полягає. І щоб ця нова війна швидкий і щасливий кінець могла мати, потрібне його королівській величності невідкладне

тимчасове розміщення в цій фортеці, бо вона має для війська його королівської величності стати оплотом, звідки переслідування заколотників буде відбуватися. Але почувши, що той, хто в Замостю господар, є не лише заможним, не лише старовинністю роду, дотепністю, прекрасним розумом, а й любов'ю до батьківщини всіх перевершує, король і мій сюзерен промовив: «Він мене зрозуміє, він наміри мої щодо цієї країни оцінити зуміє, довіри моєї не зрадить, надію перевершить, до щастя та спокою цієї країни першим руку докладе». Так і є! Адже саме від вас, пане, залежить майбутня доля цієї вітчизни. Ви її врятувати і батьком для неї стати можете. Тому не сумніваюся, що ви це зробите. Хто таку славу від пращурів успадковує, той не втратить можливість, щоб її прибільшити і безсмертною зробити. Справді, більше добра ви доб'єтеся, відчиняючи ворота цієї фортеці, ніж якби навіть нову провінцію до Речі Посполитої приєднали. Король вірить, пане, що небуденна мудрість ваша нарівні із серцем до такого рішення схиляться, тому наказувати не хоче, а лише просити бажає. Володар погрози відкидає, натомість дружбу пропонує. Не як правитель із васалом, а як могутній із могутнім домовлятися прагне.

Тут генерал Форґель схилився панові старості з таким поклоном поваги, немовби істинному монархові, і замовк. У залі запанувала тиша. Всі очі втупилися в старосту.

Той же засовався, як зазвичай, на своєму позолоченому кріслі, губи надимав і строгий вигляд демонстрував. Вре-

шті-решт, розставивши широко лікті, долоні поклав на коліна і, скидаючи головою, як норовистий кінь, промовив:

– Ось що я вам скажу! Дуже вдячний його шведській величності за його високу думку, яку має про мої розум і почуття до батьківщини. Немає нічого для мене також милішого, ніж дружба такого ось магната. Але гадаю, що наші стосунки могли б такими ж залишатися, якби його королівська величність у Стокгольмі сиділа, а я в Замостю. Що скажете? Бо Стокгольм – його величності, а Замостя – моє! Що стосується почуттів до Речі Посполитої, то на мою думку, не тоді буде їй краще, коли шведи її землю топтатимуть, а коли з неї заберуться. Ось така-от рація! Не сумніваюся, що Замостя могло б його величності у вікторії над Яном-Казимиром допомогти, тому хочу сказати, щоб і ваша гідність знала, що я не шведському королеві, в саме Янові-Казимиру присягав, тому успіхів йому бажаю, а Замостя не віддам! Ось так!

– Оце дипломатія! – гмикнув пан Заглоба.

У залі почувся радісний гомін, але пан староста ляснув руками по колінах і розмови припинив.

Форґель сторопів і стояв, наче в рот води набрав, після чого став висувати нові аргументи. Він наполягав, трохи погрожував, благав, лестив. Як патока, пливла з рота його латина, аж краплі поту зросили його чоло, але все надаремно, бо після всіх своїх найкращих аргументів, таких переконливих, що мури зруйнувати могли б, чув завжди одну відповідь:

– А я все одно Замостя не віддам, ось так!

Аудієнція затягнулася понад міру, наприкінці й зовсім стала надто обтяжливою для Форґеля, бо веселощі помалу охоплювали присутніх. Щораз частіше падало якесь словечко, якесь глузування то з вуст пана Заглоби, то з інших, після чого приглушені смішки озивалися в залі. Зрозумів нарешті Форґель, що доведеться вдатися до крайніх засобів, тому розгорнув пергамент із печатками, який тримав у руці і на який ніхто досі не звертав уваги, виструнчився та проголосив урочистим, чітким голосом:

– За відкривання воріт фортеці його королівська величність (далі знову йшов довгий перелік титулів) жертвує вашій світлості Люблінське воєводство у спадкове володіння!

Здивувалися всі, почувши це, здивувався на мить і сам пан староста. Своєю чергою, Форґель став окидати переможним поглядом усе навколо, аж тут поміж глухої тиші озвався польською до старости пан Заглоба, котрий стояв тут же за ним:

– Подаруйте, ваша гідносте, шведському королеві навзаєм Нідерланди.

Пан староста не міркував довго, ударив руками об поли і випалив на всю залу латиною:

– А я жертвую його королівській величності Нідерланди! Тут зала вибухнула одним гомеричним реготом. Тряслися животи і пояси на животах. Одні аплодували, інші вихитувалися, наче п'яні, ще інші спиралися на сусідів, і сміх не припинявся. Форґель зблід, брови насупив загрозливо, але

чекав із вогнем у зіницях і головою, гордо закинутою догори. Як тільки напад сміху минувся, спитав чемним, уривчастим голосом:

– Чи це остаточна відповідь вашої гідності?

На це пан староста підкрутив вуса.

– Ні! – сказав він, ще гордовитіше закидаючи голову. – Я ще маю гармати на мурах!

Перемови провалилися.

Двома годинами пізніше загуркотіли гармати зі шведських окопів, а замойські відповіли їм не менш потужно. Все Замостя вкрилося димом, немов густою хмарою, тільки раз по раз виблискувало в цій хмарі і грім лунав без угаву. Але скоро вогонь із важких фортечних фальконетів переміг. Шведські ядра падали в рів або відбивалися без наслідків від міцних стін. Над вечір ворог був змушений відступити з ближчих шанців, бо фортеця засипала їх таким градом ядер, що живий дух витримати не міг. Задихаючись від гніву, шведський король наказав спалити всі навколишні села та містечка, так що околиця виглядала уночі, як одне море вогню, але пан староста цим не переймався.

– Гаразд, – видихнув він, – нехай палять! Ми маємо дах над головою, а їм швидше за комір налетить.

І настільки був задоволений собою і веселий, що того самого дня звелів пишний бенкет влаштувати і допізна з келихами розважався. Замкова капела грала на бенкеті так гучно, що навіть у гуркоті гармат чути її було аж до найдальших

шведських шанців.

Але і шведи стріляли вперто, навіть настільки вперто, що вогонь тривав упродовж усієї ночі. Наступного дня прийшли королеві ще кільканадцять гармат, із яких, заледве витягнувши їх на вали, відразу ж почали по фортеці гатити. Не сподівався король, щоправда, розтрощити мури, хотів лише старосту переконати, що вирішив штурмувати відчайдушно та невблаганно. Монарх прагнув налякати ворога, але ці зусилля були просто смішними. Пан староста ані на мить у таке не повірив і, часто показуючись на мурах, кричав на фоні запеклої стрілянини:

– І хочеться їм порох надаремно витрачати?!

Пан Володийовський та інші офіцери просилися на вилазку, але пан староста не дозволив. Не хотів даремно кров марнувати. Знав зрештою, що все скінчилося б відкритим боєм, бо такого воїна, як шведський король, і таку навчену армію не заскочиш зненацька. Пан Заглоба, убачивши незмінність позиції старости в цьому питанні, ще більше наполягав та обіцяв, що сам вилазку проведе.

– Занадто, пане, ви до крові спраглі! – відповів Собіпан. – Нам добре, шведам погано, то якого біса до них пертися? Ви полягти можете, а мені потрібен хороший радник, бо ви тим дотепом так гарно Форґеля збештали, про Нідерланди згадавши.

Пан Заглоба відповів, що не може всидіти за мурами, так

йому до шведів свербить, але був змушений скоритися.

Тому з огляду на відсутність інших занять час свій гаяв літній шляхтич на мурах серед жовнірів, застерігаючи й авторитетні поради роздаючи, які всі з неабиякою повагою слухали, маючи його за воїна дуже досвідченого й одного в Речі Посполитій із найкращих. А той тішився в душі, споглядаючи на захисників і на лицарський запал.

– Пане Міхале! – казав він панові Володийовському. – Інший уже дух у Речі Посполитій і в шляхти, інші часи. Ніхто вже про зраду та про капітуляцію навіть не думає, натомість кожен із прихильності до Речі Посполитої та монархії готовий краще життя віддати, ніж кроком ворогові поступитися. Пам'ятаєте, як рік тому з усіх боків чулося: цей зрадив, той зрадив, той протекцію прийняв, а тепер шведи вже більше за нас протекції потребують, і якщо дідько їм її не забезпечить, то незабаром їх усіх вхопить. Бо ми тут маємо животи такі повні, що барабанщики могли б по них дубасити, а їм голод кишки очищає і батоги з них крутить.

Пан Заглоба мав рацію. Шведська армія не мала з собою запасів продовольства і для вісімнадцяти тисяч людей, не рахуючи коней, не було звідки їх одержати. Адже пан староста ще до приходу ворога постягав на кільканадцять миль навколо фураж, провіант, людську та кінську силу з усіх своїх володінь. У віддалених же околицях країни аж роїлося від загонів конфедератів, зграй озброєних селян, тому роз'їзди з табору за продовольством виходити не могли, бо тут же

за табором їх певна смерть чекала.

До того ж пан Чарнецький не пішов на Завісля, а й далі кружляв навколо шведської армії, як хижий звір біля вівчарні. Повернулися нічні тривоги, зникали без вісті менші загони. Неподалік від Красника з'явилися ще якісь польські війська, які сполучення з Віслою відтяли. А ще прийшла звістка, що пан Павел Сапєга з потужною литовською армією йде з півночі, що по дорозі побіжно знищив гарнізон у Любліні, місто взяв і комуніком прямує до Замостя.

Бачив цей жахливий стан найдосвідченіший із шведських полководців, старий Віттемберґ, і відверто виклав усе королеві.

– Я знаю, – казав він, – що геній вашої королівської величності дива творить, але якщо про буденні речі йдеться, то нас голод зморить, а коли ворог на виснажених наступатиме, то забракне нам навіть сил утікати.

– Якби я в цій фортеці осів, – задумався король, – то за два місяці війну закінчив би.

– На таку фортецю навіть року облоги замало.

Король у душі визнавав слушність старого воїна, однак не зізнавався вголос у тому, що і сам способів не знаходить і що геній його виснажився. Але монарх усе ж покладався на якийсь несподіваний випадок, тому звелів стріляти і вдень, і вночі.

– Душі їхні виснажу, то й до угод будуть сумирніші, – вирішив він.

Після кількох днів стрілянини, такої запеклої, що світу крізь дим не було видно, послав король знову Форґеля до фортеці.

– Король і мій сюзерен, – повідомив той, ще раз з'явившись перед старостою, – розраховує на те, що шкода, якої Замостя зазнало від наших гармат, прояснить розум вашої світлості і до перемов схилить.

На що пан Замойський відповів:

– Звісно, що так!.. Шкода є. Чому б їй не бути! Ви вбили свиню на ринку, якій осколок гранати в живіт потрапив. Стріляйте ще тиждень, то може вб'єте ще одну.

Форґель приніс цю відповідь королеві. Увечері знову відбулася рада в королівській ставці. Наступного дня взялися шведи пакувати намети на підводи і стягувати гармати із шанців. А вночі все військо забралося звідтіля.

Замостя гриміло за ними з усіх гармат, а коли вже щезли з очей, вийшли через південну браму дві хоругви, Шемберка з ляуданською, і подалися вслід за втікачами.

Шведи тягнули на південь. Віттемберґ радив, щоправда, повертатися до Варшави і з усіх сил переконував, що це єдина дорога для порятунку, але шведський Александр вирішив уперто переслідувати до найдальших кордонів держави польського Дарія.

Розділ IV

Весна того року дивними ходила дорогами, бо коли на півночі Речі Посполитої вже розтанули сніги, полилися занімілі ріки, й уся країна потекла березневою водою, то на півдні від гір ще розповсюджувався на поля, на води та бори крижаний подих зими. У лісах лежали замети, замерзлі дороги стугоніли під копитами коней, дні були сухі, заходи сонця червоні, а ночі зоряні та морозні. Люд, що сидів на родючих глинах, на чорноземі та буроземі Малої Польщі, радів від тієї міцності морозів, переконаний, що загинуть від них як польові миші, так і шведи. Але весна, яка довго не приходила, настала так раптово, як панцерна хоругва в атаку на ворога. Сонце сипонуло з неба живим вогнем і відразу затріщала зимова шкаралупа. З угорських степів прилетів потужний і теплий вітер, узявся дмухати на луги, поля та пущі. Відразу ж поміж сяючих калюж зачорніла рілля, зелені пагони вистрелювали на низькому поріччі, і ліси заплакали сльозами розтоплених бурульок.

На постійно погожому небі щодня виднілися журавлині ключі, зграї диких качок, чирянок і гусей. Прилетіли лелеки на минулорічні колеса, а під стріхами заметушилися ластівки, чулося щебетання птаства по селах, верески по лісах і ставках, а вечорами вся країна була наповнена кумканням і кваканням жаб, які розкошували у калабанях.

Після цього полилися рясні дощі, що, наче нагріті, падали вдень, падали вночі, і так без перерви. Поля перетворилися на озера, ріки піднялися, броди сталися непрохідними, запанувала «в'язкість і непридатність заболочених доріг». Поміж цієї води, багнюки та боліт волоклися на південь шведські загони.

Але як мало натовп, що йшов, як на страту, нагадував ту чудову армію, яка свого часу вступила з Віттемберґом у Велику Польщу. Голод залишив сизі відбитки на обличчях старих воїнів. Вони йшли, більше на примар, ніж на людей схожі, замучені, пригнічені, без сну, знаючи, що наприкінці дороги не їжа їх чекає, а голод, не сон, а битва, а якщо й відпочинок, то хіба вічний спокій смерті.

Закуті в залізо кістяки вершників сиділи на скелетах коней. Піхотинці ледве ноги волочили, ледве тремтячими руками могли втримати списи та мушкети. День збігав за днем, а вони все йшли і йшли вперед. Підводи ламалися, гармати застрягали у болотах. Просувалися так повільно, що часом заледве за весь день милю прочвалати могли. Хвороби кинулися на солдатів, як круки на стерво. Одні клацали зубами від лихоманки, інші лягали від слабкості на сиру землю, бажаючи краще померти, ніж далі йти.

Та шведський Александр уперто переслідував польського Дарія. Водночас він і сам був переслідуваний. Як за хворим буйволом ідуть уночі шакали, чекаючи, поки той із ніг звалиться, і той знає, що все одно впаде, чуючи завивання го-

лодної зграї, так і за шведами йшли шляхетські та селянські загони, щораз ближче наступаючи, щораз зухваліше нападаючи та дошкуляючи.

Нарешті підійшов і найстрашніший з усіх пан Чарнецький, і він був уже близько. У шведському ар'єргарді, коли озиралися позад себе, бачили вершників, часом далеко на краю горизонту, часом за стаю, часом на два постріли з мушкета, а часом, коли атакували, то й над самим карком.

Ворог прагнув битви. З розпачем молилися за неї шведи до Господа Бога, але пан Чарнецький битви не приймав. Він чекав слушної нагоди. А тим часом вважав за краще шарпати або випускати на них поодинокі партії, немовби сокола на водне птаство.

Так вони йшли одні за одними. Бувало, однак, що пан каштелян київський минав шведів, випинався і перетинав їм шлях, симулюючи, що шикується до зіткнення. Тоді сурми грали радісно з одного кінця шведського табору в інший і – о диво! – нові сили, новий дух враз оживляв потомлені ряди скандинавів. Хворі, намоклі, безсилі, на Лазарів схожі, ставали враз до битви з палаючими обличчями, з вогнем у зіницях. Списи та мушкети рухалися з такою чіткістю, немовби залізні тримали їх руки, військові команди лунали так гучно, немовби із найздоровіших виходили грудей. І линули вперед, аби грудьми об груди вдаритись.

Та пан Чарнецький ударив раз і другий, а коли загриміли гармати, відводив війська, залишаючи шведам даремні зу-

силля, ще більшу нехіть і розчарування.

А там, де гармати встигнути не могли, і лише спис і шабля могли у чистому полі розгулятися, там ударяв, як блискавка, знаючи, що в рукопашній шведська кавалерія навіть добровольцям протистояти не зможе.

І знову Віттемберґ пропонував королю відступити, щоб себе і військо не згубити, але той у відповідь кривив рот, вогнем сипав із очей і вказував рукою на південь, де в руських землях сподівався знайти Яна-Казимира, відкрите для перемог поле, відпочинок, провіант, фураж для коней і багату здобич.

Тим часом, на його нещастя, польські полки, які служили йому до цього часу, єдині, що тепер могли б стятися з паном Чарнецьким, стали покидати шведів. Першим «подякував» за службу пан Зброжек, котрого не бажання здобичі, а лише сліпе прив'язання до хоругви та жовнірська вірність тримали дотепер при Карлові. «Подякував» таким чином, що розбив полк драгунів Міллера, половину людей вирізав і зник. Після нього «подякував» пан Калинський, по шведській піхоті проїхавшись. Пан Сапєга ставав що не день то пригніченішим, щось у душі переживав, щось планував. Сам ще не пішов, але люди з його хоругви втікали щодня.

Йшов таким чином Карл-Ґустав на Нароль, Цєшанув та Олешиці, щоб до Сяну дістатися. Підтримувала його надія, що Ян-Казимир заступить йому дорогу та битву нав'яже. Перемога ще могла шведську долю поправити і фортуну на свій

бік схилити. Тим більше, що поширилися чутки, що Ян-Казимир вирушив зі Львова з кварцяним військом і татарами. Але розрахунки Карла підвели, тому що Ян-Казимир волів зачекати об'єднання військ і приходу литовців пана Сапєги. Зволікання було його найкращим союзником, бо він дужчав із кожним днем, а Карл із кожним днем слабшав.

– Не військо на нас іде, і не армія, а похоронна процесія! – подейкували старі воїни в таборі Яна-Казимира.

Таку ж думку поділяла і більшість шведських офіцерів.

Сам же король повторював, що на Львів іде, але дурив і себе, і своїх. Не до Львова йому треба було, а про власний порятунок думати. Зрештою, він навіть не був упевнений, чи Ян-Казимир у Львові перебуває, бо міг відступити хоч на Поділля, щоб вивести за собою ворога в далекі степи, в яких довелося б шведам загинути безславно.

Пішов Дуґлас під Перемишль долю випробувати, чи не захотіла б принаймні ця фортеця здатися. Повернувся не лише ні з чим, а й добряче пошарпаним. Катастрофа наближалася повільно, але невблаганно. Всі чутки, що долинали до шведського табору, були тільки її підтвердженням. Щодня надходили нові і щоразу грізніші.

– Пан Сапєга йде, він уже в Томашеві! – повідомляли одного дня.

– Пан Любомирський насувається з Передгір'я з військом і горянами! – інформували наступного.

І знову потім:

– Король веде кварту[6] і сто тисяч орди! З паном Сапєгою з'єднався!

Були між цими депешами життя і смерті як правда, так і дезінформація, але всі сіяли жах. Дух війська впав. Колись, як тільки Карл власною персоною з'являвся перед полками, його вітали тисячоголосі вигуки, в яких звучала надія на перемогу. Тепер полки стояли перед ним глухі та німі. Зате біля вогнищ зголоднілі та потомлені смертельно солдати більше гомоніли про пана Чарнецького, ніж про власного короля. Бачили його всюди. І дивна річ! Коли впродовж кількох днів не зник жоден роз'їзд, коли кілька ночей спливло без тривог, без вигуків «Алла» і «Бий, убий», неспокій наростав ще більший.

– Чарнецький зачаївся. Бог зна, що він задумав! – повторювали солдати.

Карл зупинився на кілька днів у Ярославі, міркуючи, до чого б краще вдатися. Весь цей час вантажили на баржі хворих жовнірів, котрих у таборі було безліч, і відсилали рікою до Сандомира, найближчого укріпленого міста, яке ще залишалось у шведських руках. Після завершення цієї роботи, коли саме прийшли звістки про те, що Ян-Казимир залишив Львів, вирішив шведський король уточнити, де саме польський монарх перебуває.

З цією метою полковник Канненберґ із тисячею вершників перейшов Сян і подався на схід.

---

[6] *Кварта* – наймане регулярне військо на утриманні короля.

– Можливо, що долю війни і нас усіх ви тримаєте у руках, – сказав йому король на прощання.

І справді, багато від цього роз'їзду залежало, адже в найгіршому разі Канненберґ мав забезпечити табір провіантом. А якби точно розвідав, де Ян-Казимир опинився, то шведський король міг би негайно вирушити з усіма силами проти польського Дарія, розбити вороже військо, а якщо пощастить, то і його самого полонити.

Тому Канненберґ отримав найбоєздатніших солдатів і найкращих коней. Вибір був зроблений тим старанніший, що полковник не міг із собою брати ні піхоту, ні гармати, тому були потрібні такі люди, котрі могли б у чистому полі з шаблею в руці протистояти польській кінноті.

Дня 20 березня роз'їзд відбув. Коли проходили через міст, безліч офіцерів і солдатів їх проводжали до передмостового укріплення:

– Боже, веди вас! Боже, дай вам вікторію! Боже, дай вам щасливе повернення!

Вони розтягнулися довгою мотузкою, бо було їх тисяча, йшли двійками, по свіжовідновленому мосту, один прогін якого ще не був закінчений, як-небудь вистелений дошками, щоб тільки пройти могли.

Добра надія світилася в їхніх обличчях, бо були нарешті ситі. Іншим відняли, а їх нагодували, і горілки налили їм до фляг. Тому їхали, весело покрикуючи та хизуючись перед солдатами, що зібралися біля передмостя:

– Самого Чарнецького на аркані притягнемо!

Телепні! Не знали, що йшли, як ідуть воли на забій до різниці!

Все складалося їм на погибель. Як тільки пройшли, відразу ж шведські сапери розібрали після них тимчасовий поміст, аби покласти міцніші балки для майбутнього проходження гармат.

А експедиція завернула, підспівуючи собі тихо, до Великих Очей, шоломи вояцькі виблискували на сонці, на закрутах раз і другий, потім вони занурилися в густий дрімучий ліс. Проїхали півмилі – нічого! Тиша навколо, лісові глибини були цілком спорожнілі. Тому зупинилися, щоб дати передихнути коням, після чого рушили повільно далі. Так дісталися до Великих Очей, в яких також не знайшли жодної живої душі.

Ця порожнеча здивувала Канненберга.

– Либонь, нас тут сподівалися, – зауважив він майорові Свено. – Але пан Чарнецький мусить бути деінде, бо не влаштував нам засідку.

– Чи ваша гідність накаже відступати? – поцікавився Свено.

– Ні, підемо вперед, навіть під сам Львів, до якого не так уже далеко. Треба язика схопити і королеві про Яна-Казимира якусь звістку привезти.

– А якщо на переважаючі сили наткнемося?

– Навіть якщо зустрінемо й кілька тисяч цієї галайстри,

яку вони посполитим рушенням називають, то з такими жовнірами дамо собі раду.

– Але можемо натрапити і на регулярне військо. А в нас немає гармат, а гармати проти них – головне.

– Тоді відступимо і королеві про ворога повідомимо. А тих, хто захоче нам відступ відрізати, розіб'ємо.

– Ночі я боюся! – задумався Свено.

– Будемо дотримуватися обачності. Харчів для людей і коней маємо на два дні, тому немає потреби квапитися.

Так що коли вони знову занурилися в густий ліс за Великими Очами, то пересувалися набагато обережніше. П'ятдесят коней пішло вперед. Вершники їхали з мушкетами напоготові, сперши приклади на стегна, й озиралися уважно на всі боки. Досліджували чагарники, хащі, часто зупинялися, прислухалися, часом з'їжджали з дороги набік, аби дослідити прибережний бір, але ні на дорозі, ні на узбіччях не було нікого.

Лише годиною пізніше, минувши закрут, доволі крутий, двоє рейтарів, котрі їхали попереду, побачили за чотириста кроків перед собою вершника на коні.

День був погожий і сонце світило ясно, тому того вершника було видно, як на долоні. Це був невисокий жовнір, одягнений дуже пристойно і по-чужоземному. Він здавався особливо малим, бо сидів на рослому буланому бахматі, відразу видно, що породистому.

Вершник їхав собі повільно, немовби не бачив, що військ-

ко за ним валить. Весняні повені прорили в дорозі глибокі канави, в яких шуміла мутна вода. Тому вершник зупиняв перед ровами коня, а той перескакував їх із пружністю оленя і знову йшов підтюпцем, мотаючи головою і фиркаючи час від часу бадьоро.

Двоє рейтарів притримали коней і стали оглядатися за вахмістром. Той якраз під'їхав, зиркнув і промовив:

– Це якийсь гончак із польської псарні.

– Я гукну по нього! – запропонував рейтар.

– Помовчи. Може їх тут бути більше. Давай до полковника!

Тим часом під'їхала решта авангарду, всі зупинилися; низькорослий лицар і собі притримав коня і розвернув його до шведів, немовби їм хотів дорогу заступити.

Якийсь час вони дивилися на нього, а він на них.

– Є й другий! Другий! Третій! Четвертий, ціла ватага! – враз загукали у шведських лавах.

Аж тут з обох боків дороги висипали вершники, спочатку поодинці, потім по двоє, по троє. Всі зупинялися біля того, котрий з'явився першим.

Тут і друга шведська варта зі Свено, а відтак і весь загін із Канненберґом підійшли до форпосту. Канненберґ і Свено виїхали зараз же наперед.

– Я впізнаю цих людей! – зауважив, ледве глянувши, Свено. – Ця хоругва першою вдарила на графа Вальдемара під Големб'єм, це люди пана Чарнецького. Він і сам мусить тут

бути!

Ці слова справили враження, у лавах запанувала глибока тиша, лише коні дзеленчали мундштуками.

– Десь має бути якась засідка, – зауважив Свено. – Замало їх, аби нам протистояти, але в лісі мають ховатися й інші.

Тут він звернувся до Канненберґа:

– Ваша гідносте, повертаймося!

– Добре, пане, радите, – насупився полковник. – То варто взагалі було виїжджати, якщо, побачивши кількадесят обідранців, маємо повертатися? То чому, побачивши одного, було не налякатися?.. Вперед!

Шведська шеренга просувалася далі дуже обережно, за нею друга, третя, четверта. Відстань між двома загонами зменшувалася.

– Плі! – скомандував Канненберґ.

Шведські мушкети нахилилися, як один, залізні шиї витягнулися в бік польських вершників.

Але ще до того, як мушкети встигли дати залп, польські вершники завернули коней і кинулися навтьоки безладною гурбою.

– Вперед! – рикнув Канненберґ.

Загін рушив із місця ступом, аж земля задрижала під важкими копитами рейтарських коней.

Ліс наповнився криками переслідувачів та втікачів. Після чверті години гонитви, чи то шведські коні були кращі, чи то польські дорогою вимучені, але простір, що розмежовував

два війська, катастрофічно зменшувався.

Але водночас сталося й щось дивне. Безладна спочатку польська гурба, у міру розвитку втечі, не лише не розпорошилася ширше, а навпаки, втікала в щораз кращому ладі, щораз рівнішими рядами, немовби сама швидкість коней шикувала вершників у лави.

Свено це помітив, розвернув коня і помчав до Канненберґа, гукаючи:

– Ваша гідносте! Це не пересічна партія, а регулярне військо, яке навмисно втікає, щоб у засідку нас привести.

– У цій засідці будуть демони чи люди? – відрубав Канненберґ.

Дорога підіймалася дещо вгору і ставала щораз ширшою, ліс рідів і на його краю виднілося ще незаросле поле, точніше величезна галявина, оточена зусібіч густим і сірим бором.

Польська хоругва пришвидшилась і виявилося, що раніше вона зумисне не розвивала повної швидкості, бо в коротку мить опинилася так далеко, що шведський командир збагнув, що ніколи вже її не наздожене. Діставшись до половини галявини і помітивши, що ворог уже майже іншого її кінця досяг, пригальмував своїх людей і наказав сповільнити біг.

Але, о, диво, польський загін, замість потонути в протилежному лісі, зробив на самому краю величезне півколо і розвернувся навскач до шведів, ставши відразу в такому взірцевому бойовому порядку, що здивував навіть свого ворога.

– Так і є! – вигукнув Канненберґ. – Це регулярне військо! Перешикувалися, як на муштрі. Чого ж вони хочуть до дідька?..

– Йдуть на нас! – пояснив Свено.

Натомість хоругва рушила вперед ступом. Субтильний лицар на буланому бахматі кричав щось до своїх, висувався вперед і знову притримував коня, шаблею знаки подавав, либонь, саме він був командиром.

– Вони справді атакують! – роззявив рота Канненберґ. А коні під нападниками розігналися та стригли вухами, витягувалися так, що заледве животами не торкалися землі. Вершники схилилися до ший тварин і сховалися за гривами. Шведи, котрі стояли в першій шерензі, відчували лише дихання сотні коней і бачили вибалушені очі. Вихор так не насувається, як мчала ця хоругва.

– Бог із нами! Швеція! Вогонь! – скомандував Канненберґ, підіймаючи вгору шпагу.

Гримнули всі мушкети, але цієї ж миті польська хоругва досягла шведів так стрімко, що розкидала праворуч і ліворуч перші їхні шеренги, врізалася в гущавину людей і коней, як клин входить у розщеплене дерево. Вчинився жахливий вир, броня вдарялася об броню, шабля об шаблю, а той брязкіт, кінське хропіння, лемент умираючих чоловіків розбудив таке відлуння, що весь дрімучий ліс відізвався битві, як круті гірські скелі вторують громам.

Шведи сторопіли на якусь мить, особливо що значна їх-

ня кількість упала під першим натиском, але скоро оговтавшись, насіли потужно на супротивників. Фланги їхні перемішалися між собою, а що поляки і без того перли вперед, маючи намір пройти «штосом», то їх хутко оточили. Середина шведів прогиналася, натомість фланги напирали щораз дужче, однак не спромоглися розірвати ряди атакувальників, бо ті захищалися відчайдушно і з усією тією незрівнянною елегантністю, яка робила польську кавалерію такою страшною в рукопашній. Працювали шаблі проти рапір, трупи падали густо, але перевага вже стала схилятися на шведський бік, як тут з-під темної стіни бору викотилася ще одна хоругва і помчала з лементом на ворогів.

Праве крило шведів під командуванням Свено моментально розвернулося до нового ворога, в якому досвідчені шведські жовніри впізнали гусарів.

Вів її чоловік, котрий сидів на баскому тарантовому[7] коні, одягнений у бурку та рисячу шапку з чаплиним пером. Видно його було чудово, бо їхав збоку, за кільканадцять кроків від жовнірів.

– Чарнецький! Чарнецький! – залунало у шведських рядах.

Свено поглянув із розпачем на небо, потім стиснув колінами коня і рушив лавою.

Пан Чарнецький підвів гусарів на кільканадцять кроків, і коли добряче розігналися, сам завернув.

---

[7] *Тарантовий* – чорно-білий.

Раптом із бору вигулькнула третя хоругва, командувач зараз же поскакав до неї й повів. Коли ж з'явилася четверта, булавою вказав, куди має вдарити. Хтось сказав би, що це господар веде женців і розподіляє між ними роботу.

А вже коли з'явилася п'ята, то пан Чарнецький особисто став на її чолі і повів вояків в атаку.

Однак гусари вже відкинули назад праве крило і за мить розірвали його повністю, три наступні хоругви оточили за татарською модою шведів і, здійнявши галас, стали рубати переляканих залізом, колоти списами, розбивати, топтати, а відтак гнати ворога з верещанням і різаниною.

Канненберґ второпав, що потрапив у засідку і наче під ніж завів свій загін. Тут уже не йшлося йому про перемогу, хотів принаймні якнайбільше людей врятувати, тому наказав сурмити відступ. Стали відступати шведи усією гурбою до тієї ж дороги, якою з Великих Очей приїхали, вояки ж пана Чернецького їх переслідували так стрімко, що подих польських коней зігрівав шведам спини.

У таких умовах і перед жахом, який охопив рейтарів, відступ цей не міг уже відбуватися в бойовому порядку, кращі коні вирвалися вперед і незабаром чудовий загін Канненберґа перетворився на безладну купу втікачів, котрі майже не чинили опору.

Чим довше тривала погоня, тим ставала вона безладнішою, бо і поляки не дотримувалися ладу, а кожен відпускав коня, скільки пари в ніздрях, діставав, кого хотів, і вбивав,

кого бажав.

Перемішалися, отже, одні з іншими. Декотрі польські жовніри обганяли останні шведські ряди і траплялося, що один із товаришів підіймався у стременах, щоб посилити удар в утікаючого перед собою рейтара, натомість сам гинув, уражений рапірою ззаду. Встелилася густим шведським трупом дорога до Великих Очей, але це ще не був кінець гонитви. І одні, і другі на всьому смаку влилися в ліс, там зморені шведські коні почали зупинятися і різанина стала ще кривавішою.

Декотрі рейтари зістрибували з коней і втікали в ліс, але заледве кільканадцятеро на таке відважилися, бо знали з досвіду шведи, що в лісах чигають селяни, тому вважали за краще загинути від шабель, ніж у жахливих муках, яких розлючений люд їм не жалів.

Декотрі благали про пощаду, переважно надаремно, бо кожен волів убити ворога та гнатися далі, ніж узявши його за бранця, стежити за ним і дальшої гонитви занехаяти. Тому рубали немилосердно, щоб ніхто зі звісткою про поразку не повернувся. Пан Володийовський мчав попереду з ляуданською хоругвою. Він був саме тим вершником, котрий першим явився шведам на звабу, він першим ударив, а тепер, сидячи на коні, як вихор мчав, віддався інстинктам, прагнучи кров'ю насититись і за поразку під Ґоломб'єм поквитатися. Щоразу як наздоганяв рейтара, то гасив його так спритно, як свічку. Часом проїхався на потилицях двох, трьох чи

навіть чотирьох водночас, блискавично, бо за мить уже самі коні без вершників мчали перед ним. Даремно котрийсь шведисько брав власну рапіру за вістря й обертаючи ефесом до лицаря, повідомляючи, що здається, голосом та очима вимолював жалість. Пан Володийовський навіть не зупинявся біля нього, встромляв лезо шаблі туди, де шия грудей торкається, завдавав легкий удар, незначний, а той руки розкидав, блідими вустами одне чи два слова промовляв, після чого остаточно занурювався в сутінки смерті. Пан Володийовський же, не озираючись, мчав далі і нові жертви на землю, як снопи, скидав.

Зауважив страшного женця відважний Свено і, скликавши кільканадцятьох найкращих рейтарів, вирішив жертвою власного життя припинити хоча б на хвилину погоню, щоб інших урятувати. Розвернули вони коней і, виставивши перед себе рапіри, чекали на тих, хто їх наздоганяв. Пан Володийовський, помітивши це, навіть на мить не завагався, здибив коня і навалився на них у саму середину. І ще до того, як хтось устиг оком моргнути, вже два шоломи звалилися під ноги коней. Більше десяти лез цілилися тепер у груди пана Володийовського, аж тут йому на підмогу прийшли пани Скшетуські, Юзва Бутрим-Безногий, пан Заглоба і Рох Ковальський, про котрого старий шляхтич казав, що той, навіть ідучи в атаку, очі заплющує і дрімає, а прокидається лише, коли грудьми об груди ворога вдариться.

Пан Володийовський пірнув під кульбаку так стрімко, що

рапіри порожнє повітря прошили. Цього він навчився від аккерманських татарів, і ще малим, водночас неймовірно пластичним будучи, до такої досконалості цей прийом довів, що зникав, коли хотів, з очей, чи то за шиєю, а чи під кінським животом. Так зник і цього разу, а поки зачудовані рейтари намагалися допетрати, куди той подівся, знову несподівано на кульбаці опинився, страшний, як дикий лісовий кіт, коли в гущу гончаків із високих гілок стрибне.

Тим часом і товариші йому допомогли, сіючи смерть і паніку. Один із рейтарів приклав панові Заглобі до самих грудей пістоля, але Рох Ковальський, котрий опинився по лівий від нього бік, не маючи змоги рубати шаблею, стиснув п'ястук і в голову з розмаху шведові зацідив, аж той звалився вмент під коня, так, наче у нього блискавка влучила. Пан Заглоба видав радісний вигук і рубонув у скроню самого Свено, котрий руки опустив і чолом вперся в шию коня. Побачивши це, кинулися навтьоки інші рейтари. Пан Володийовський, Юзва Безногий і двійко Скшетуських кинулися за ними і вирізали всіх, перш ніж ті проскакати сто кроків зуміли.

Погоня тривала. Шведським коням усе більше дихання в грудях запирало. Із тисячі вишколених рейтарів, котрі з Канненберґом вийшли, залишилося якихось сто кількадесят вершників, решта лежали довгою смугою на лісовій дорозі. Але і та остання купа меншала щомиті, бо польські руки не припиняли над нею працювати.

Вороги все ж зуміли вискочити з лісу. Вежі Ярослава вимальовалися виразно у блакиті. Надія наповнила серця втікачів, бо знали вони, що в Ярославі стоїть сам король і його основні сили, і що будь-якої миті може прийти їм на допомогу.

Та забули вони про те, що зараз же після їхнього відходу прибрали поміст на останньому прогоні моста, щоб посилити його балками для гармат.

А пан Чарнецький чи то знав про це від своїх шпигунів, чи навмисно хотів себе шведському королеві показати і на його очах дорізати залишки цих нещасних, тому не лише не припинив погоні, але сам із хоругвою Шемберка вперед вирвався, особисто рубав, своєю власною рукою різав, переслідував супротивників так, немовби цим своїм наскоком хотів на Ярослав ударити.

Тут уже дісталися на відстань стаї до моста. Зойки з поля долетіли до шведського табору. Безліч жовнірів та офіцерів вибігли з міста подивитися, що там відбувається. Як тільки поглянули, тут же помітили й упізнали рейтарів, котрі вранці з табору вийшли.

– Загін Канненберґа! Загін Канненберґа! – репетували тисячі горлянок.

– До ноги майже їх вирізали! Заледве сто людей біжить! Цієї миті прибув і сам король, а з ним Віттемберґ, Форґель, Міллер та інші генерали. Король зблід.

– Канненберґ! – видихнув він.

– Заради Христа та його ран! Міст розібраний! – залемен-

тував Віттемберґ. – Їх усіх переб'ють!

Король глянув на річку, що піднялася. Весняна вода шуміла жовтою хвилею, про переправу допомоги вплав годі було й думати.

Гонитва наближалася все більше. Тут знову закричали:

– Королівський обоз і гвардія підходить! Загинуть і вони! Якось так сталося, що частина підвод і сотня людей і пішої гвардії виринули в цей момент іншим шляхом із прилеглих лісів. Помітивши, що діється, люди з ескорту, переконані, що міст цілий, щодуху побігли до моста.

Але їх помітили з поля і негайно триста коней погналося за новими втікачами, а на чолі всіх летів із шаблею, піднятою над головою, і вогнем в очах пан Рендзян. Невелику він мав можливість досі свою мужність проявити, але вбачивши вози, в яких могла лежати рясна здобич, відвага так заповнила його серце, що орендар із Вонсоші вирвався на кількадесят кроків уперед. Піхотинці біля фір, збагнувши, що не втечуть, зімкнулися в каре і сто мушкетів спрямували в груди пана Рендзяна. Гуркіт струсив повітрям, хмара диму вкрила стіни каре, а коли розсіялася, пан орендар перед стіною здибив коня так, що передні копита зависли на якусь мить над головами рейтарів, і навалився, як грім, на захисників.

Лавина вершників хлинула за ним.

Як і тоді, коли вовки валять коня, він ще живе і лежачи на хребті захищається відчайдушно копитами, а хижаки вкривають його цілком і обдирають із нього живі шматки м'яса,

так і ті підводи та піхотинці неслися масою коней і вершників, і все заклубочилося. Лише страшні зойки виривалися з цього виру та долітали до вух шведів, котрі стояли на тому березі.

А тим часом ближче берега дорізали залишки рейтарів Канненберґа. Уся шведська армія вивалилася натовпом, як одна людина, на високий берег Сяну. Піхота, кавалерія, артилерія перемішалися між собою. І дивилися всі, наче в давньому римському цирку на видовище, лише споглядали, зціпивши зуби, з розпачем у грудях, нажахані, побиваючись від безпомічності. Часом із грудей цих мимовільних глядачів виривався страшний зойк. Часом лунав загальний плач, і знову западала тиша і чути було лише тяжке дихання осатанілих жовнірів. Бо ця тисяча людей, котрих вивів Канненберґ, була окрасою та гордістю всієї шведської армії. Це були самі ветерани, вкриті славою в бозна-яких землях і в бознаскількох битвах! А тепер вони бігли, як напуджена отара овець по обширу протилежної оболоні, гинучи, як барани під ножем різника. Це вже не була битва, а лише бійня. Страшні польські вершники носилися, як завірюха, по бойовиську, верещали на різні голоси і переслідували рейтарів. Часом за одним мчало кілька або й кільканадцятеро, часом один за одним. Інколи наздогнаний швед схилявся в сідлі, щоб удар ворогові полегшити, інколи приймав битву, але все одно гинув, бо холодною зброєю шведські жовніри не могли мірятися з вишколеною у різних битвах польською шляхтою.

Але найбільше лютував серед поляків низькорослий лицар, котрий сидів на своєму буланому коні, що кружляв як сокіл. Зауважило його врешті-решт усе військо, бо за ким він погнався, кого перестрів, гинув хтозна-як і хтозна-коли, такими малими, такими незначними рухами меча скидав він найкремезніших рейтарів на землю. Аж тут спостеріг він самого Канненберґа, котрого кільканадцятеро товаришів переслідували. Пан Міхал гукнув до них, наказом погоню зупинив і сам на полковника вдарив.

Шведи з іншого берега затамували подих у грудях. Сам король, до берега підсунувшись, споглядав із тривогою і надією в серці, бо Канненберґ як великий воїн і королівський родич, із дитинства був тренований до фехтувальних вивертів італійськими майстрами, у володінні холодною зброєю не мав собі рівних у шведській армії. Тому очі тепер на нього всі звернули і ледве сміли дихнути, не те що рота розтулити. Полковник, побачивши, що масова погоня відстала, і жадаючи після поразки війська хоча б славу свою на очах королівських врятувати, промовив до своєї понурої душі: «Горе мені, якщо військо спершу втративши, власною кров'ю тепер ганьби не змию або життя не збережу, якщо цього страшного чоловіка не скину. Інакше, хоч би мене рука Бога на той бік перенесла, жодному шведові у вічі поглянути не посмію!» Зронивши це, повернув коня й атакував жовтого лицаря.

А що ті вершники, котрі його переслідували від ріки, те-

пер відстали, тому мав Канненберґ надію, що коли здолає суперника, домчить до берега й у воду стрибне, а далі – що буде, те й буде. Якщо не зможе розбурхані хвилі переплисти, то принаймні течія його разом із конем далеко понесе, а там уже якийсь порятунок брати для нього вигадають.

Тому наскочив, як блискавиця, на субтильного лицаря, а той на нього. Хотів швед на льоту встромити свою рапіру аж по гарду під пахву супротивника, але тут же второпав, що сам майстром будучи, на ще більшого майстра натрапив, бо шпага лише зісковзнула уздовж вістря польської шаблі та захиталася якось дивно в його руці, немовби йому раптом плече стерпло. Заледве спромігся відбити удар, який йому польський лицар завдав. На щастя, цієї миті рознесли їх коні у два протилежні боки.

Описавши тоді коло, обидва розвернулися одночасно, але повільніше їхали вже один на одного, прагнучи більше для сутички мати часу і хоч кілька разів крицю схрестити. Канненберґ зібрався тепер із силами, так що став схожим на птаха, який лише дзьоба виставив міцного з настовбурченого пір'я. Знав він один безвідмовний випад, якого його один флорентієць навчив, страшний, бо оманливий, який відбити майже неможливо. Він полягав у тому, що вістря було спрямоване наче в груди, минаючи боком корпус, прошивало горло і виходило позаду потилиці. Цей прийом вирішив полковник використати тепер.

І, впевнений у собі, наближався, пригальмовуючи що-

раз більше коня, а пан Володийовський під'їжджав до нього дрібними стрибками. Цілу хвилину він міркував, чи аккерманівським робом не зникнути враз під конем, але що з лише одним чоловіком, причому на очах обох військ мав здибатися, то хоч і розумів, що чекає його якийсь несподіваний удар, сором йому було по-татарськи, а не по-лицарськи захищатися.

«Ти хочеш мене, як чапля сокола, лезом прохромити, – подумав собі пан Міхал, – але я тебе таким вітрячком зустріну, який ще в Лубнах натренував».

Ця думка здалася йому поки що найкращою, тому молодик випростався в сідлі, підняв шаблю і став нею махати, подібно до руху по колу вітряка, але так швидко, що повітря засвистіло вражаюче.

А що призахідне сонце вигравало на його шаблі, то оточив себе, наче променистим щитом мерехтливим. Тоді вдарив острогами бахмата і кинувся на Канненберґа.

Той згрупувався ще більше і майже притиснувся до коня, в одну мить схрестив рапіру з шаблею, раптово висунув голову, як вуж, і завдав свого жахливого удару.

Але в цю мить зашумів жахливий млинок, рапіра затряслася шведові в руці, вістря поцілило в порожнечу, натомість вигнутий кінець шаблі малого лицаря з блискавичною швидкістю встромився в обличчя Канненберґа, розтяв йому частину носа, рот, підборіддя, досягнув ключиці, розтрощив її і зупинився лише на перев'язі, що висіла через плече.

Рапіра випала з рук нещасного і ніч заполонила його голову, але перш ніж той упав із коня, пан Володийовський відпустив шаблю на ремінь і вхопив опонента за плечі.

Заверещали в унісон з того берега шведи, а пан Заглоба підскакав до невисокого лицаря і зрадів:

– Пане Міхале, я знав, що так буде, але був готовий за вас помститися!

– Це був майстер, – відповів пан Володийовський. – Беріть коня за вуздечку, бо він хороший!

– Га! Якби не ріка, можна було б і тих полоскотати! Я б першим…

Подальші його слова зупинив свист куль, тому, не закінчивши думку, пан Заглоба вигукнув:

– Утікаймо, пане Міхале, бо ці зрадники підстрелити нас готові!

– Не мають ці кулі достатньої стрімкості, – зауважив пан Володийовський, – бо вони задалеко.

Тим часом оточили їх інші польські вершники, вітаючи пана Міхала і дивлячись на нього із захопленням, а той тільки вусами раз по раз ворушив, бо також був задоволений собою.

А на іншому березі, між шведами, кипіло, як у вулику. Артилеристи викочували зі зусиллям гармати, тому у ближніх польських лавах озвалися сурми до відступу. На їхній відголос кожен подався до своєї хоругви, і вмить усі вишикувалися справно. Відступили під ліс і зупинилися, немовби

місце ворогові залишаючи та запрошуючи його за річку. Тут до лави людей і коней під'їхав на тарантовому скакуні чоловік, одягнений у бурку і шапку з чаплиним пером, із позолоченим буздиганом у руці.

Видно його було чудово, бо спадали на нього червоні промені сонця, що заходило, і вершник їхав перед полками, немов на параді. Впізнали його відразу ж усі шведи і стали кричати:

– Чарнецький! Чарнецький!

А той балакав щось із полковниками. Бачили, як на довше зупинився біля лицаря, котрий Канненберґа здолав, і руку поклав на його плече, після чого підняв буздиган і хоругви взялися повільно, одна за одною, завертати до борів.

А тут і сонце зайшло. В Ярославі дзвони озвалися по костелах, то й усі полки, від'їжджаючи, заспівали одним голосом «Янгол Господній благовістив Пречистій Діві Марії». І з цією молитвою зникли шведам з очей.

Розділ V

Того дня полягали шведи спати, й ріски в роті не маючи і без надії, що завтра буде чим поживитися. Тому в голодних муках спати не могли. Ще до того, як другі півні проспівали, потомлені солдати взялися вислизати з табору поодинці та зграями на розбій у прилеглі до Ярослава села. Йшли вони, на нічних грабіжників схожі, в Радимно, Каньчугу, Тичин – куди могли і де сподівалися знайти хоча б щось їстівне. Сміливості додавало їм те, що пан Чарнецький був на тому боці річки, а хоч би він навіть переправитися встиг, воліли смерть, ніж голод. Либонь, великий уже запанував розлад у таборі, бо по околицях розповзлися десь із півтори тисячі люду, всупереч найсуворішим королівським наказам.

Почали вони нишпорити по закутках, палити, грабувати, різати, але майже нікому з них уже не судилося повернутися до табору. Пан Чарнецький був, щоправда, по той бік Сяну, але й по цей нишпорили різні шляхетські та селянські загони. Найпотужніший, пана Стшалковського, складався з хоробрих шляхетських горян і тої ночі втрапив, як на нещастя, у Прухнік. Побачивши заграву й учувши постріли, пішов пан Стшалковський, наче хто серпом кинув, прямо на гомін і напав на грабіжників. Ті захищалися запекло за тинами, але пан Стшалковський їх звідти повитягав, порубав, нікого в живих не залишив. По інших селах інші партії робили те са-

ме, після чого в гонитві за втікачами підсунулися аж під сам шведський табір, навіюючи тривогу та метушню, лементуючи по-татарськи, по-волоськи, по-угорськи та по-польськи, так що шведи вирішили, що якісь потужні допоміжні війська на них наступають, може, навіть і хан із цілою ордою.

Розпочався безлад і – небувала річ досі – паніка, яку з надзвичайними зусиллями вдалося офіцерам загасити. Але король, котрий до ранку просидів на коні, бачив, що діється, второпав, що з цього може виникнути, і зараз же вранці скликав військову раду.

Понура ця нарада недовго тривала, бо не було двох шляхів на вибір. Дух війська впав, солдат не мав що їсти, а ворог тільки міцнів.

Шведський Александр, котрий обіцяв по всьому світу гнатися, хоч би й до татарських степів, за польським Дарієм, не про подальшу гонитву, а вже про власний порятунок був змушений тепер думати.

– Сяном можна повернутися до Сандомира, звідтіля Віслою до Варшави та до Пруссії, – радив Віттемберґ. – Таким чином знищення уникнемо.

Дуґлас аж за голову схопився:

– Стільки перемог, стільки зусиль, така велетенська підкорена країна, і повертатися з порожніми руками нам доводиться!

Віттемберґ на це зауважив:

– Має ваша гідність якусь пораду?

– Не маю! – розвів руками Дуґлас.

Король, котрий до того часу мовчав, підвівся, даючи зрозуміти, що засідання закінчилося, і промовив:

– Наказую відступати!

Більше того дня від нього не почули жодного слова.

Барабани загуркотіли і сурми заграли у шведському таборі. Звістка, що наказано відступати, поширилася в одну мить із кінця в кінець. Сприйняли її вигуками радощів. Адже замки та фортеці ще були в руках шведів, у них чекали на воїнів відпочинок, їжа та безпека.

Генерали та жовніри взялися настільки ретельно готувати відступ, що така старанність, як зауважив Дуґлас, із ганьбою межувала.

Самого Дуґласа послав король в авангарді, щоб важкі переправи лагодив та ліси проріджував. Незабаром за ним рушило й усе військо, вишикуване, як до бою. Фронт гармати заслоняли, всередині підводи обозу, по флангах ішла піхота. Військова амуніція та намети пливли рікою на човнах.

Усі ці заходи не були зайвими, бо як тільки табір вирушив, в ар'єргарді побачили, що переслідують їх польські вершники і з того часу майже ніколи не втрачали їх із своїх очей. Пан Чарнецький постягав усі хоругви, всі навколишні партії, попросив підмогу в короля і йшов назирці. Перший нічліг у Пшеворську був водночас і першою тривогою. Польські загони підійшли настільки близько, що кілька тисяч піхоти разом із гарматами були змушені проти них повернути. Спо-

чатку король навіть подумав, що пан Чарнецький справді наступає, але той, за своїм звичаєм, посилав лише загони за загонами. Ті ж нападали, вчиняли рейвах і негайно відступали. Аж до ранку відбувалися такі вибрики, галас збурював ніч, для шведів безсонну.

І весь похід, усі наступні ночі та дні були на неї схожі.

Тим часом пану Чарнецькому прислав король дві кавалерійські хоругви, повністю споряджені, і водночас листа, що незабаром гетьмани з основним військом прибудуть, а він сам із рештою піхоти й ордою швидко за ними поквапиться. Бо затримали його лише перемови з ханом, Ракочі й імператором. Пан Чарнецький втішився незмірно цією звісткою, і коли вранці наступного дня шведи вирушили далі, в клин між Віслою та Сяном, промовив пан каштелян до полковника Поляновського:

– Розставлені сіті, риба в матню йде.

– А ми вчинимо, як той рибалка, – запропонував пан Заглоба, – котрий їм на сопілці грав, аби танцювали, якщо не хочуть працювати, і витягнув вершу на берег. Ті лише скакали, а він узявся їх києм періщити і примовляти: «Ось так, донечки! Треба було танцювати, поки я просив».

На це пан Чарнецький зауважив:

– Будуть вони танцювати, хай лише пан маршалок Любомирський підійде зі своїм військом, яке п'ять тисяч налічує.

– Та щось його не видно, – зронив пан Володийовський.

– Приїхало сьогодні трохи підгірської шляхти, – озвався

пан Заглоба. – Вони запевняють, що великими та швидкими дорогами він іде, але чи захоче з нами з'єднатися, чи на свою руку воювати, то вже інша річ!

– А це чому ж? – поцікавився пан Чарнецький, кидаючи на пана Заглобу швидкий погляд.

– Бо це чоловік надзвичайно амбіційний і слави спраглий. Я знаю його багато років і був його довіреною особою. Познайомився з ним, коли ще був молодим паничем, при дворі краківського каштеляна Станіслава. Фехтування у французів та італійців навчався і дуже вже на мене розсердився, коли я йому сказав, що це телепні і жоден із них мені не рівня. Ми заклались, і я їх сімох одного за одним розбив. Надалі він у мене вчився не лише фехтування, а й воєнного мистецтва. Почуття гумору йому від природи бракує, він тупуватий трохи, але все, що вміє, то це від мене.

– То ви такий майстер? – не повірив пан Поляновський.

– *Exemplum*: пан Володийовський, другий мій учень. З цього я маю справжню втіху.

– А це правда, що ви Свено зарубали?

– Свено? Отакої. Якби таке комусь із вас трапилося, то мав би все життя, що патякати, ще б сусідів запрошував, щоб їм за нагоди все розповісти, але мені про таке байдуже, бо якби я хотів прославитися, то міг би такими свенами дорогу до самого Сандомира вимостити. Гадаєте, не зміг би? Хай скажуть ті, хто мене знає.

– Дядько зміг би! – підтвердив Рох Ковальський.

Пан Чарнецький не чув закінчення цієї балачки, бо дуже над словами пана Заглоби замислився. Знав і він про амбіції пана Любомирського, тому не сумнівався, що той або захоче йому свою волю накинути, або самостійно діятиме, хоч би це навіть шкоду Речі Посполитій завдало б.

Тому суворе його обличчя спохмурніло, і став воєначальник бороду свою скубати.

– Ого! – шепнув Янові Скшетуському пан Заглоба. – Щось там пан Чарнецький гірке гризе, бо його обличчя схожим на орлине зробилося, зараз так когось і клюне.

Утім пан Чарнецький озвався:

– Треба, щоб хтось із вас із листом від мене до пана Любомирського поїхав.

– Я його знайомий, тому викликаюся, – запропонував Ян Скшетуський.

– Гаразд, – погодився вождь, – чим знаменитіший, тим краще.

Пан Заглоба звернувся до пана Володийовського і знову прошепотів:

– Вже і крізь ніс промовляє, це ознака великого збудження. Пан Чарнецький насправді мав срібне піднебіння, бо його власне куля багато років тому під Бушею вибила. Тому коли він був зворушений, розгніваний і неспокійний, то завжди промовляв різким і деренчливим голосом.

Тепер він звернувся до пана Заглоби:

– А може, й ви з паном Скшетуським поїхали б?

– Охоче, – погодився пан Заглоба. – Якщо я чогось не доб'юся, то ніхто не доб'ється. Врешті до такого великородного шляхтича вдвох буде солідніше.

Пан Чарнецький стулив губи, скубонув бороду і промовив немовби сам до себе:

– Великородний! Великородний!

– Цього ніхто панові Любомирському не забере, – зауважив пан Заглоба.

А пан Чарнецький брови насупив:

– Річ Посполита й сама велика, а родів відповідно до неї немає великих, малі лише, і бодай би земля поглинула тих, хто про це забуває!

Замовкли всі на таку сильну промову, після якої пан Заглоба помовчав і сказав:

– Відповідно до всієї Речі Посполитої, звісно!

– Я також не із солі виріс, і не з ріллі, лише з того, що мені болить, – озвався пан Чарнецький. – А біль цей залишили мені козаки, котрі ось рота прострелили. А тепер болить мені швед, і тепер або я цю болячку здолаю, або вона мене, в чому допоможи мені, Боже!

– І ми допоможемо кров'ю нашою! – підтримав пан Поляновський.

Пан Чарнецький ще пережовував якийсь час гіркоту, яка піднялася йому в серці від думки, що амбіції пана маршалка можуть йому в порятунку вітчизни нашкодити, врешті-решт заспокоївся і промовив:

– Треба листа писати. Прошу, панове, за мною.

Ян Скшетуський і пан Заглоба пішли за ним, а через півгодини сіли на коней і поїхали зворотною дорогою до Радимна, бо були звістки, що саме там зупинився пан маршалок із військом.

– Яне, – озвався пан Заглоба, мацаючи калитку, в якій віз лист пана Чарнецького, – зроби мені милість і дозволь мені самому балакати з маршалком.

– А батько справді його знав і фехтування навчав?

– Та… так лише говорилося, щоб пара в роті зігрілася і щоб язик не розм'як, що від тривалого мовчання статися може. Ні я його не знав, ні фехтування не навчав. Бо я що – не мав нічого кращого до роботи, ніж бути інструктором і навчати пана маршалка, як на задніх лапках ходити? Але це байдуже. Я й так знаю те, що люди про нього балакають, і вмію його замісити, як куховарка галушки. Лише про одне тебе ще прошу: не кажи, що я маю листа від пана Чарнецького, і не згадуй навіть про нього, поки я сам його не віддам.

– Як же так? Я маю завдання, з яким мене послали, не виконати?! У житті мені такого не сталося і не станеться. Так бути не може! Хоч би пан Чарнецький і пробачив, я не зроблю такого за жодні скарби!

– То я витягну шаблю й путову кістку твоєму коневі підріжу, щоб за мною не встиг. Ти бачив колись, аби я схибив у тому, що власною довбешкою замислив? Кажи! Чи хоча б раз щось погане вийшло від фортелів Заглоби? Погано вий-

шло панові Міхалу? А твоїй Гальшці? І згадай, як я вас із рук Радзивілла вирвав? Кажу ж тобі, що від цього листа може бути більше лиха, ніж добра, бо пан каштелян писав його такий збуджений, що три пера зламав. Врешті, сам із ним побалакаєш, якщо мої задумки не спрацюють. Слово даю, що сам тоді його віддам, але не раніше.

– Тільки б я міг його віддати, байдуже коли.

– Про більше й не прошу! Гайда тепер, бо дорога перед нами не близька!

Помчали коні і пустилися вчвал. Але не мали потреби їхати довго, бо передні маршальські чати минули вже не лише Радимно, а й Ярослав, і він сам уже перебував у Ярославі та стояв на давній квартирі шведського короля.

Знайшли магната за обідом із найвищими офіцерами. Але коли доповіли, то пан Любомирський наказав прийняти їх негайно, бо їхні прізвища знав, адже свого часу наробили чимало галасу в усій Речі Посполитій.

Погляди всіх присутніх звернулися на прибульців, коли ті увійшли. Споглядали з неабияким подивом і цікавістю на пана Скшетуського, маршалок же, привітавши їх вдячно, зараз же спитав:

– Чи це того славного лицаря я маю перед собою, котрий листи з осадженого Збаража королеві привіз?

– Це я прокрався, – підтвердив пан Ян.

– Дай же мені, Господи, таких офіцерів якнайбільше! Ні в чому іншому так панові Чарнецькому не заздрю, бо зрештою

знаю, що і мої малі заслуги в людській пам'яті не згинуть.

– А я Заглоба! – назвався літній лицар, випинаючи груди.

Тут він повів оком по зібранню. Але маршалок, котрий кожного хотів собі узяти, зараз же вигукнув:

– Хто ж не знає про чоловіка, котрий Бурлая, ватажка варварів, зарубав, і котрий військо Радзивілла збунтував.

– І панові Сапєзі військо привів, яке, правду кажучи, мене, а не його, вождем собі обрало, – доповнив пан Заглоба.

– І як же ваша милість захотіла, маючи таку посаду, зректися її і в пана Чарнецького службу прийняти?

На це пан Заглоба скосив око на пана Скшетуського і відповів:

– Ясновельможний пане маршалку, з вашої гідності як я, так і вся країна приклад бере, як для загального добра зрікатися амбіцій та особистого.

Пан Любомирський зашарівся від задоволення, а пан Заглоба взявся в боки і вів далі:

– Пан Чарнецький навмисно нас прислав, щоб ми вашій гідності від його імені й усього війська вклонилися, й одночасно донесли про визначну вікторію, яку нам Господь Бог над Канненберґом отримати дозволив.

– Ми чули вже тут про це, – зронив доволі сухо маршалок, в якому вже прокинулася заздрість, – але охоче з вуст реального свідка ще раз послухаємо.

Почувши це, пан Заглоба зараз же взявся розповідати, лише з певними змінами, бо сили Канненберґа зросли в його

устах до двох тисяч людей. Не забув літній шляхтич згадати і про Свено, про себе, і про те, як на королівських очах решту рейтарів зараз же біля річки вирізали, як обоз і триста гвардійців втрапили до рук щасливих переможців, словом, вікторія виросла в цій оповідці до неймовірних розмірів поразки шведів.

Слухали всі пильно, слухав і пан маршалок, але зітхав щораз частіше й обличчя його наче заледеніло, нарешті він сказав:

– Не заперечую, що пан Чарнецький знаменитий воїн, але ж він сам усіх шведів не з'їсть і для інших хоча б на ковток залишиться.

Пан Заглоба по слово далеко не пішов:

– Ясновельможний пане, це не пан Чарнецький цю вікторію здобув.

– А хто ж тоді?

– Пан Любомирський!

Настала хвилина загального здивування. Пан маршалок рота відкрив, повіками закліпав і дивився на пана Заглобу таким спантеличеним поглядом, немовби хотів його спитати: «Якої саме вам клепки бракує?»

Але пан Заглоба не дав збити себе з пантелику, а лише губу закопилив (цей жест він перейняв від пана Замойського) і промовив:

– Я чув, як пан Чарнецький особисто перед усім військом оголосив: «Не наші то шаблі б'ють, але, каже він, ім'я

пана Любомирського б'є, бо, каже він, шведи як дізналися, що він наближається, то духом так занепали, що в кожному жовнірові маршалка бачать і, як барани, під ніж голови віддають».

Якби всі сонячні промені впали відразу на обличчя пана маршалка, то й тоді обличчя не посвітліло б більше.

– Тобто? – вигукнув він. – Сам пан Чарнецький таке сказав?

– Так і є, і багато інших речей, але не знаю, чи мені годиться повторювати, бо він це конфіденційно казав.

– Можете сказати! Кожне слово пана Чарнецького варте того, щоб його сто разів повторити. Непересічна це людина, я здавна це казав!

Пан Заглоба глипнув на маршалка, примружив одне око і пробурчав собі у вуса:

– Проковтнув гачок, зараз я тебе витягну.

– Що ви там бурмочете? – спитав маршалок.

– Я кажу, що військо так на честь вашої гідності салютувало, що й самого короля краще не вітало б, а в Пшеворську, коли ми всю ніч шарпали шведа, яка хоругва не наступала, то кричали: «Любомирський! Любомирський!» І кращий це мало вплив, ніж усі «алла» і «бий, убий». Є тут і свідок, пан Скшетуський, жовнір також неабиякий, котрий жодного разу в житті не збрехав.

Маршалок мимоволі зиркнув на пана Скшетуського, а той розчервонівся, як буряк, і щось собі бурмотів під носом.

Тим часом офіцери маршалка стали вихваляти вголос делегатів.

– Ось як дипломатично вчинив пан Чарнецький, таких ввічливих кавалерів посилаючи! Обоє славетні лицарі, а одному мед просто з рота тече!

– Завжди я міг порозумітися з паном Чарнецьким, котрий до мене такий доброзичливий, але тепер немає такої речі, якої я для нього не зробив би! – вигукнув маршалок, очі котрого аж затуманились від насолоди.

Пана Заглобу вже було не спинити:

– Ясновельможний пане! Хто б вас не обожнював, хто б вас не шанував, взірця всіх громадянських чеснот, котрий Аристида справедливістю, а Сципіона мужністю нагадує! Купу книжок я в житті прочитав, багато що бачив, чимало зважував, і роздиралася мені душа від болю, від того, що я в нашій Речі Посполитій побачив! Ось пани Опалинський, Радзейовський, Радзивілл, котрі власну пиху, власні амбіції понад усе цінують, вітчизну були готові задля особистої користі продати. То я собі подумав: загинула наша Річ Посполита через негідників власних синів! І хто ж мене втішив, хто мене в смутку підбадьорив? Пан Чарнецький! «Та ні, – заспокоював він, – не загинула, адже в неї ще є пан Любомирський. Ті лише про себе, каже, думають, а цей тільки й дивиться, тільки й шукає, де б пожертву з особистого на загальному вівтарі міг би скласти. Ті висовуються, а цей усувається, бо прикладом хоче надихнути. Ось і зараз, каже,

підходить із потужним і переможним військом, а вже, каже, я чую, що хоче й мені команду над ним здавати, щоб навчити інших, як амбіції, хоч і справедливі, необхідно вітчизні жертвувати. Їдьте, отже, каже, до нього, сповістіть йому, що я такої жертви не хочу, її не прийму, бо він завжди кращим за мене був вождем, тому, врешті, його не лише вождем, а, дай, Боже, нашому Казимирові довге життя, і королем готові обрати!.. І ми оберемо!»

Тут пан Заглоба сам трохи налякався, що, можливо, міру перебрав, і не дарма, бо після вигуку «оберемо» настала тиша. Але перед магнатом наче небо розступилося. Правда, він зблід трохи, потім став пекти раків, потім знову зблід і часто дихаючи грудьми, зронив після хвилини мовчання:

– Річ Посполита є і завжди буде в своїй волі, бо на цьому стародавній фундамент наших свобод спочиває. Але я лише слуга її, слуга, і Бог свідок, що не підіймаю очей на висоти, на які громадянин дивитися не повинен. Щодо командування військом, то пан Чарнецький прийняти його мусить. Бо я саме прагну дати приклад тим, кому старовинність роду підказує не визнавати жодної зверхності й як *pro publico bono* потрібно про старовинність свого роду забути. Отже, хоч і так непоганим вождем мене не вважають, однак я, Любомирський, добровільно віддаюся під командування пана Чарнецького, лише Всевишнього просячи, щоб нам вікторію над ворогом отримати допоміг!

– Римлянин! Батько вітчизни! – закричав пан Заглоба, ха-

паючи за руку маршалка та притискаючи до неї губи.

Але тут одночасно стріляний горобець глянув на пана Скшетуського і підморгнув йому раз, і ще раз.

Пролунали гучні вигуки офіцерів і товариства. Гамір у приміщенні наростав із кожною хвилиною.

– Вина! – зарепетував пан маршалок.

А коли принесли келихи, зараз же підняв тост за здоров'я короля, потім за пана Чарнецького, котрого «нашим вождем» назвав, і нарешті делегатів. Пан Заглоба не відставав із тостами і так усіх за серця вхопив, що сам маршалок за поріг їх провів, а лицарство – аж до міських застав Ярослава.

Нарешті посланці залишилися самі. Тоді пан Заглоба загородив дорогу панові Скшетуському, зупинив коня і, узявшись у боки, спитав:

– І що, Яне?

– Далебі! – відповів пан Скшетуський. – Якби на власні очі не бачив і на власні вуха не чув, повірити не зміг би, хоч би мені про це сам янгол розповів.

А пан Заглоба не вгавав:

– А що? Можу присягнутися, що сам пан Чарнецький такого б не добився, бо просив пана Любомирського, щоб той ішов із ним у парі. І знаєте, чого б добився? Що пан Любомирський пішов би окремо, бо якщо в листі був заклик його до любові до батьківщини та про особисте згадки (а я впевнений, що були), то зараз же пан маршалок набундючився б і промовив: «То він хоче мною командувати і навчати, як

вітчизні служити?» Знаю я їх!.. На щастя, старий Заглоба взяв справу в свої руки, поїхав і заледве рота відкрив, як уже Любомирський не лише хоче йти разом, але навіть коритися погодився. Нудиться там тривогою пан Чарнецький, але я його втішу. А що, Яне, вміє собі Заглоба з магнатами раду давати?

– Можу лише сказати, що від подиву навіть слова промовити не можу.

– Знаю я їх! Покажи йому корону і ріг горностаєвого плаща, то можеш його по шерсті гладити, як щеня хорта, ще й тобі вклониться і сам спину підставить. Жоден кіт так не облизуватиметься, навіть якщо йому самі шкварки покажеш. Навіть найпоряднішому очі від жадібності на лоба полізуть, а попадеться шельма, як князь віленський воєвода, то й вітчизну зрадити готовий. Що за людське марнославство! Ісусе Христе! Якби ти дав мені стільки тисяч, скільки кандидатів на цю корону створив, то і я сам би балотувався. Бо якщо хтось із них думає, що я гірший за нього, то нехай від власної пихи лусне. Такий же добрий Заглоба, як і Любомирський, тільки у маєтках різниця. Так, так, Яне. Чи ви думаєте, що я його справді в руку поцілував? Та я свій великий палець поцілував, а його лише носом торкнувся. Мабуть, його, відколи живе, ніхто так у поле не виводив. Я розмазав його, як масло на грінці для пана Чарнецького. Дай Боже нашому королеві довгі роки життя, але на випадок обрання я собі бажав би віддати риску, ніж йому. Рох Ковальський дав

би мені другу, а пан Міхал усіх інших претендентів порубав би. Тоді б я тебе великим гетьманом коронним зробив, пана Міхала – литовським гетьманом замість Сапєги, а пана Рендзяна – підскарбієм. Той би лише євреїв податками душив!.. Менше врешті з цим. Головне, що пана Любомирського на гачок упіймав, а вудку засуну панові Чарнецькому в руки. На кому збереться, на шведах змелеться, а заслуга чия? Що? Про когось іншого хроніки б писали, але я не маю щастя. Добре ще, якщо пан Чарнецький на старого не загнівається, що листа не віддав. Така це вже людська вдячність. Га! Не вперше мені це, ой не вперше. Інші на староствах сидять і салом, як кнури, обросли, а ти, старий, по-давньому тряси черевом на шкапі.

Тут махнув рукою пан Заглоба.

– Їхав людську вдячність шукати! І так, і так треба вмирати, але ще треба вітчизні любо послужити. Найкраща нагорода – добра компанія. Як людина раз на коня сяде, то з такими компанійцями, як ти і пан Міхал, на край світу їхати готовий. Така вже наша польська натура. Тільки б раз на коня сісти. Німець, француз, англієць або смаглявий іспанець відразу до очей скочить, а поляк вроджене терпіння маючи, багато стерпить, довго навіть такому шведові себе утискати дозволить, але коли куті меду переберуть, як лясне в писок, то такий шведик тричі ногами накриється. Бо завзяття ще є, а поки воно не загине, доти і Річ Посполита жити буде. Запам’ятай це собі, Яне.

І так довго ще просторікував пан Заглоба, бо дуже був собою задоволений, а коли таке траплялося, то бував дідуган велемовний над звичайну міру і мудрими сентенціями переповнений.

Розділ VI

Пан Чарнецький і справді навіть думати не мріяв про те, щоб пан коронний маршалок пішов під його командування. Хотів лише, щоб діяли разом, і побоювався, щоб через надмірні амбіції маршалка це не призвело до лихих наслідків, бо гордий магнат неодноразово хизувався перед своїми офіцерами, що має намір самостійно шведів бити й сам упорається. А якщо разом із паном Чарнецьким доб'ються перемоги, тоді всю славу припишуть останньому.

Мабуть, так і було б. Пан Чарнецький розумів поведінку маршалка і журився цим. Пославши в Пшеворськ листа, перечитував тепер удесяте його копію, бажаючи впевнитись, чи не написав чогось, що б такого дратівливого чоловіка образити могло.

Шкодував за деякі фрази, врешті-решт узагалі став картати себе, що цього листа написав. Тому сидів понурий у своїй штаб-квартирі, раз по раз до вікна підходив і споглядав на дорогу, чи часом його посланці не повертаються. Бачили його через вікно офіцери і губилися в здогадах, що з ним відбувається, бо глибоку зажуру бачили на чолі свого командувача.

– Погляньте, – звернувся пан Поляновський до пана Володийовського. – Нічого путнього не буде, бо в каштеляна обличчя плямами пішло, а це недобрий знак.

На обличчі пана Чарнецького залишилися численні сліди від віспи і в миті великого зворушення або неспокою воно вкривалося білими та темними цятками. Риси обличчя полководця і так були гострі, мав дуже високе чоло, на ньому похмурі брови Юпітера, орлиний ніс і погляд, який пронизував наскрізь. А коли до цього додавалися ще й ці відмітини, то ставав узагалі страшним. Козаки прозвали його свого часу рябим собакою, але заради справедливості варто зауважити, що більше був чоловік на рябого шуліку схожий, а коли, бувало, вів військо в атаку, а в нього за плечима розвівалася бурка, що нагадувала велетенські крила, то така схожість вражала і своїх, і ворогів.

Він викликав страх і в одних, і в других. У часи козацьких воєн навіть ватажки великих загонів втрачали голови, коли доводилося їм панові Чарнецькому протистояти. Сам Хмельницький його боявся, а особливо порад полководця королеві. Це вони спричинилися до жахливої поразки козаків під Берестечком. А слава його виросла головним чином після тієї битви, коли спільно з татарами пан Чарнецький промчав, як полум'я, степом, вщент винищував бунтівні ватаги, брав приступом міста, шанці, налітаючи зі швидкістю вихору з одного кінця України в інший.

З такою ж запеклою впертістю винищував він тепер шведів. «Чарнецький не розіб'є, а вкраде мені військо», – бідкався Карл-Ґустав. Однак самому панові Чарнецькому вже було нецікаво викрадати. Він вважав, що прийшов час

для битви, але ще бракувало йому гармат і піхоти, без чого неможливо було чогось вагомішого домогтися. Тому воєначальник і прагнув об'єднатися з паном Любомирським, котрий, щоправда, також гармат малу кількість мав, зате вів із собою піхоту, що складалася з горян. Вони хоча й не достатньо навчені, проте не раз уже побували у борні й від біди їх можна було використати проти незрівнянних піхотних полків Карла-Ґустава.

Тепер пан Чарнецький почувався, як у лихоманці. Не зміг врешті-решт витримати в приміщенні, вийшов у сіни і помітивши панів Володийовського з Поляновським, спитав:

– Ще не видно делегатів?

– Мабуть, їм там раді, – припустив пан Міхал.

– Їм раді, але мені не раді, бо інакше пан маршалок своїх би з відповіддю прислав.

– Пане каштеляне, – зауважив пан Поляновський, котрий мав велику довіру у вождя, – немає чим журитися. Прийде пан маршалок – добре! Ні, то будемо по-старому чинити. Все одно тече кров із шведського горщика, а відомо, що коли горщик почне протікати, то все з нього витече.

Пан Чарнецький скривився:

– І з Речі Посполитої тече. Якщо тепер утечуть, то зміцніють, прийде їм підмога з Пруссії, і нагода буде втрачена!

Сказавши це, ударив рукою об полу від нетерплячки, аж тут почувся стукіт копит і басовитий спів пана Заглоби:

Пішла Каська до пекарні,
А Стах їй: «Пусти, прегарна,
Кохана!

Бо сніг паде, вітер віє,
Куди ж бідний я подіюсь
До рана?»

– Хороший знак! Веселими повертаються! – озвався пан Поляновський.

Тим часом прибульці, побачивши каштеляна, позістрибували з кульбак, доручили коней пахолкові і жваво подалися на ґанок. Раптом пан Заглоба підкинув шапку вгору і, наслідуючи голос маршалка так влучно, що хто б його не бачив, міг би й помилитися, загукав:

– Хай живе пан Чарнецький, наш вождь! Каштелян спохмурнів і похапцем спитав:

– Є лист для мене?

– Немає, – відповів пан Заглоба, – але є щось краще. Маршалок із усім військом добровільно переходить під команду вашої гідності!

Пан Чарнецький пронизав його поглядом, відтак звернувся до пана Скшетуського, немовби хотів йому сказати: «Кажіть ви, бо той п'яний, як чіп!» Пан Заглоба справді був трохи напідпитку, але пан Скшетуський підтвердив його слова, тож здивування відбилося на обличчі каштеляна.

– Ходімо зі мною! – звелів він прибульцям. – Пане Поля-

новський, пане Володийовський, вас прошу також!

І всі зайшли до світлиці. Не встигли вони присісти, як пан Чарнецький поцікавився:

– Як він відреагував на мій лист?

– Ніяк, – відповів Заглоба. – А чому, це наприкінці моєї оповіді з'ясується, а тепер я *incipiam*[8].

Тут він узявся розповідати, як усе відбулося, як маршалка до рішення, такого сприятливого, схилив. Пан Чарнецький глипав на нього здивовано щораз більше, пан Поляновський за голову хапався, а пан Міхал вусами ворушив.

– І чому я вас не знав раніше, як мені Бог милий? – не втримався каштелян. – Я власним вухам не вірю!

– Мене здавна Уліссом називають! – скромно зронив пан Заглоба.

– А де мій лист?

– Ось він!

– Вже вам мушу подарувати, що його не віддали. Бо це пройдисвіт, підкований на чотири ноги! Підканцлерові у вас навчитися б, як перемови провадити! Господи, та якби я був королем, то до Царгорода вас би послав.

– Тоді б тут сто тисяч турків стояло! – підтримав пан Міхал.

А пан Заглоба всміхнувся:

– Двісті, а не сто, щоб я так здоровий був!

– І нічого пан маршалок не помітив? – спитав знову Чар-

---

[8] *Incipiam* (*лат.*) – почну.

нецький.

– Він? Ковтав усе, що я йому до рота вкладав, як годований гусак галушки, лише йому слина текла й очі пеленою затягнуло. Я думав, що вибухне на радощах, як шведська граната. Цього чоловіка навіть до пекла лестощами можна завести.

– Тільки б це на шведах відбилося, тільки б відбилося, а маю надію, що так і буде! – зрадів пан Чарнецький. – А ви вмієте викручуватися, як лисиця, але вже з пана маршалка так не насміхайтеся, бо інший і цього не зробив би. Багато від нього залежить. Адже аж до самого Сандомира ми підемо маєтками Любомирських і маршалок одним словом може всю околицю підняти, селянству наказати переправи руйнувати, мости палити, а харчі по лісах ховати. Будете мати заслугу, яку я до смерті вам не забуду, але і панові маршалкові мушу дякувати, бо вважаю, що не з одного марнославства так вчинив.

Тут він у долоні ляснув і гукнув пахолкові:

– Коня мені негайно!.. Куймо залізо, поки гаряче.

Після чого звернувся до полковників:

– Панове, всі зі мною, щоб супровід був представницький.

– Я також маю їхати? – перепитав пан Заглоба.

– Це ви збудували міст між мною і паном маршалком, тому правильно буде, щоб ви першим по ньому проїхали. Зрештою гадаю, що вас там гарно приймуть. Їдьмо, їдьмо, пане брате, бо інакше скажу, що ви хочете почату справу на поло-

вині дороги покинути.

– Нічого не поробиш! Мушу я лише пасок міцніше затягнути, щоб там порожньо не калатало. Бо вже мені і сил не дуже стає, хіба би я чимось підкріпився.

– А чим?

– Багато мені розповідали про каштелянські меди, яких не довелося мені ніколи скуштувати. А я хотів би нарешті знати, чи вони кращі, ніж у маршалка?

– Ну, то стременного по кухлику вип'ємо, а вже після повернення не будемо собі ні в чому відмовляти. Кілька глечиків знайдете також, пане, і в себе на квартирі.

Пообіцявши це, звелів пан каштелян подати кухлі та випили в міру, задля гумору та хорошого настрою, після чого на коней посідали і поїхали.

Маршалок прийняв пана Чарнецького з розпростертими обіймами, гостив, поїв і до ранку не відпустив. І того ж ранку об'єдналися обидва війська та йшли далі під командуванням пана Чарнецького. Біля Сеняви напали знову на шведів так завзято, що ар'єргард до ноги вирізали і напустили паніки на ряди головної армії. Лише на світанку відігнали нападників гармати. Під Лежайськом ще дужче наліг на ворога пан Чарнецький. Значні шведські сили загрузли в болотах, що утворилися після дощу та повені, вони й втрапили в польські руки. Дорога ставала для шведів щораз нещасливішою. Виснажені, зголоднілі та зморені сном полки ледве волочилися. Все більше жовнірів залишалося на дорозі. Знаходили їх на-

стільки знедолених, що не хотіли вже ні їсти, ні пити, благали лише про смерть. Інші лягали й умирали на купині, ще іншим було вже все одно, і вони байдуже споглядали на польських вершників, які наближалися. Чужоземці, котрих чимало служило у шведському війську, стали вислизати з табору та переходити на бік пана Чарнецького. Лише незламний дух Карла-Ґустава втримував рештки згасаючих сил в усій армії.

Бо не лише за армією йшов ворог. Розмаїті партії з невідомими ватажками та селянські зграї постійно заступали зайдам дорогу. Ці загони, погано керовані і не дуже численні, не могли, щоправда, вдарити на супостата у відкритому бою, але стомлювали його смертельно. Бажаючи шведів переконати, що це татари прибули вже з допомогою, всі польські війська наслідували татарський клич. «Алла, алла» лунало і вдень, і вночі, навіть на хвилину не змовкаючи. Не міг шведський солдат навіть передихнути, рушниці хоч на мить у козли скласти. Не раз кільканадцятеро людей підіймало на ноги аж цілу армію. Коні падали десятками й їх негайно ж з'їдали, бо довіз провіанту був недоступним. Час від часу польські вершники знаходили люто понівечені шведські тіла, по яких миттєво впізнавали селянську руку. Більша частина сіл у клині між Сяном і Віслою належали панові маршалку та його родичам. Тому всі селяни, як один чоловік, у них повстали, а пан маршалок, не шкодуючи власних статків, оголосив, що той, хто за зброю візьметься, від податків буде звільнений. Як тільки ця звістка поширилася по землях,

всі коси засадили сторчма і щодня стали зносити до табору шведські голови, аж пан маршалок був змушений цей звичай, як нехристиянський, заборонити.

Тоді взялися зносити рукавиці та рейтарські шпори. Шведи, доведені до відчаю, винищували всіх, хто їм під руку траплявся, і війна ставала щораз запеклішою. Трохи польського війська ще трималося шведів, але утримував їх лише страх. Дорогою до Лежайська утекло їх багато, а ті, хто залишилися, таке сум'яття в таборі вчинили, що Карл-Ґустав наказав у самому Лежайську розстріляти кількох із товариства. Було це сигналом до загальної втечі, яку вчинили із шаблями в руках. Ніхто майже не залишився, а посилений пан Чарнецький наступав усе потужніше.

Пан маршалок дуже щиро йому допомагав. Мабуть, шляхетний бік його натури взяв таки гору, хоча б не надовго, над пихою та самозакоханістю, тому він не щадив ні праці, ні навіть життя, й особисто вів не раз хоругви, не давав оговтатися ворогові, а що добрий був із нього жовнір, то значні заслуги були за ним. Вони, долучені до пізніших, добру йому б забезпечили пам'ять у народі, якби не той безчесний заколот, який наприкінці своєї кар'єри підняв, аби реорганізації Речі Посполитої перешкодити.

Але зараз робив усе, щоб славу здобути і вкритися нею, як плащем. Із ним змагався пан Вітовський, каштелян сандомирський, старий і досвідчений жовнір. Він навіть із самим паном Чарнецьким мріяв рівнятися, але не склалося, бо

йому Господь Бог у щасті відмовив.

Усі троє гнобили шведів щораз гірше. Аж дійшло до того, що піхотні та рейтарські полки, яким випало йти позаду в резерві, були такі перелякані, що переполох вчинявся серед них із будь-якого приводу. Тоді Карл-Ґустав особисто вирішив очолити ар'єргард, щоб своєю присутністю дух підіймати.

Але через це він мало життям не поплатився. Сталося якось, що маючи при собі полк лейб-гвардії, найбоєздатніший з усіх полків, бо жовнірів до нього з усього скандинавського народу набирали, зупинився король для відпочинку в селі Руднику. Пообідавши там у ксьондза, вирішив трохи перепочити, бо попередньої ночі й повіки не склепив. Лейб-гвардійці оточили будинок, аби за королівською безпекою наглядати. Тим часом юний пахолок священика поміж коней вислизнув крадькома із села і, діставшись до табуна, що пасся на лузі, скочив на лошака і помчав до пана Чарнецького.

Той перебував за дві милі від дороги, але авангард, що складався з полку князя Дмитра Вишневецького, йшов із паном поручиком Шандаровським на чолі не далі як за півмилі до шведів. Пан Шандаровський саме балакав із Рохом Ковальським, котрий із наказами від каштеляна приїхав, коли враз обоє побачили підлітка, котрий нісся на коні.

– Що це за дідько так мчить? – задивився пан Шандаровський. – Та ще й на лошаті?

– Сільський хлопець, – пояснив пан Ковальський.

Тим часом пахолок домчав до кавалерійських рядів і зупинився лише тоді, коли лоша, налякане виглядом коней і людей, стало дибки та зарило копитами землю. Пахолок зістрибнув і, тримаючи його за гриву, схилився перед панами лицарями.

– А що скажеш? – спитав, наблизившись, пан Шандаровський.

– Шведи в нас, у садибі священика! Подейкують, що й сам король із ними! – видихнув пахолок із сяючими очима.

– А багато їх?

– Не більше ніж двісті коней.

Тут і панові Шандаровському засвітилися очі. Але він боявся засідки, тому поглянув грізно на хлопця та поцікавився:

– Хто тебе прислав?

– Чи мене хтось має присилати? Я сам на лошака, що пасся на лузі, стрибнув, ледве не скотився і шапку загубив. Добре, що мене, стерво, не побачили!

Правда струменіла зі засмаглого обличчя пахолка й охоту він мав, либонь, велику на шведів, бо його щоки палали і стояв перед офіцерами, тримаючи однією рукою за гриву жеребця, зі скуйовдженим волоссям, розхристаною сорочкою на грудях, дихаючи часто.

– А де решта шведського війська? – спитав хорунжий.

– Ще на світанку їх перекинули стільки, що й полічити не змогли, але вони пішли далі, залишилася лише кавалерія. А один спить у добродія, кажуть, що король.

На це пан Шандаровський зауважив:

– Чоловіче, якщо брешеш, голова твоя впаде, але якщо правду кажеш, тоді проси, що хочеш.

Пахолок схилився йому до стремена.

– Щоб ви здорові були! Не хочу ніякої винагороди, лише щоб мені вельможний пан офіцер шаблю дати наказав.

– А подайте йому якусь шабельку! – крикнув своїй челяді вже повністю переконаний пан Шандаровський.

Інші офіцери стали випитувати пахолка, де та садиба, де село, що роблять шведи, але той лише видихнув:

– Пильнують, плюгавці! Якщо ви прямо підете, то вас побачуть, але я вас вільшаником проведу.

Пролунала команда і хоругва вирушила відразу ж ступом, а потім вирвалася в клус. Пахолок скакав без сідла на своєму лошаті і без вуздечки. Лошака голими п'ятами підганяв, щоразу глипаючи променистими очима на оголену шаблюку.

Коли вже село виднілося, завернув у лози і повів дорогою, трохи грузькою, до вільшаника, де було ще болотяніше, що сповільнило коней.

– Тихіше! – попросив хлопець. – Як тільки вільшаник скінчиться, вони будуть праворуч за чверть стаї.

Тому стали просуватися дуже повільно, бо і дорога була нелегка, а важкі коні кавалерії загрузали раз по раз аж до колін. Врешті вільшаник порідів і вершники виїхали на галявину.

Там, не далі як за триста кроків, побачили обширний май-

дан, що тягнувся трохи вгору, за ним будинок панотця, оточений липами, між якими видно було солом'яні вершечки вуликів. На майдані ж стояли двісті вершників у подібних на човники шоломах і кірасах.

Велетні вершники сиділи на могутніх, хоча й худих, конях і перебували в повній готовності, одні з рапірами на плечі, інші з мушкетами, спертими об стегна, але всі дивилися в інший бік, на головну дорогу, звідки саме могли сподіватися ворога. Прекрасний блакитний прапор із золотим левом розвівався над їхніми головами.

Далі, навколо обійстя, стояла варта, по двоє людей. Один із них заглядав у бік вільшаника, але що яскраве сонце засліплювало очі, а в гущавині, що вже вкрилася буйним листом, було майже темно, то й польських вершників ніяк не міг би спостерегти.

У панові Шандаровському, запальному кавалерові, кров стала закипати, як окріп, але він переборов себе і чекав, поки загін не вишикується. Тим часом Рох Ковальський поклав свою важку руку на плече пахолка.

– Слухай, жуче! – промовив він. – А ти бачив короля?

– Бачив, вельможний пане, – прошепотів підліток.

– Який він? По чому його можна впізнати?

– Дуже чорна пика і червоні стрічки при боці носить.

– А коня його впізнав би?

– Кінь також карий, із лисиною.

Рох споважнів:

– Конюху! Будь біля мене, покажеш його мені!

– Гаразд, пане! А ми швидко нападемо?..

– Стули пельку!

Оба замовкли, а пан Рох молитися взявся до Пресвятої Богородиці, щоб йому з Карлом здибатися дозволила та рукою покерувала.

Хвилину ще тривала тиша, аж раптом кінь під самим паном Шандаровським фиркнув голосно. На це відреагував рейтар із варти, затремтів, немовби його щось підкинуло в сідлі, і випалив із пістоля.

– Алла! Алла!.. Бий, мордуй!.. Убивай!.. У-би-вай! – пролунало у вільшанику.

І хоругва, вигулькнувши, як блискавка, з тіні, навалилася на шведів.

Вдарили на льоту, перш ніж змогли вороги до неї чолом розвернутися, і вчинилася тут страхітлива різанина шаблями та рапірами, бо стріляти ніхто вже не мав часу. Вмент зіштовхнули рейтарів на огорожу, яка з тріском повалилася під натиском кінських задів, і взялися їх рубати так знаменито, що ті з'юрмилися та перемішалися. Двічі пробували зімкнути ряди і двічі розірвані утворили дві окремі купи, які моментально розділилися на ще менші, врешті-решт розсипалися, як горох, який селянин лопатою кидає в повітря. Аж тут пролунали розпачливі голоси:

– Король! Король! Рятуйте короля!

Карл-Ґустав уже першої ж миті зустрічі вистрибнув із две-

рей із пістолями в руках, а шпагу тримаючи у зубах. Рейтар, котрий тримав коня тут же біля дверей, подав йому його негайно, король стрибнув на рисака і, завернувши біля самого рогу, кинувся між липи та вулики, щоб задвірками вислизнути з гущавини битви.

Діставшись до огорожі, здибив коня, перескочив тин і втрапив у гурт рейтарів, котрі захищалися від правого польського флангу, який хвилину тому, саме обігнувши будинок, зіткнувся за садом із шведами.

– За мною! – верескнув Карл-Ґустав.

І зіпхнувши ударом шпаги польського вершника, котрий уже підіймав на нього шаблю, одним стрибком вибрався з виру битви. За ним рейтари розірвали польський ряд і погнали всією групою, як табун оленів, який женуть гончаки, мчали так, наче їх вів рогатий вожак.

Польські вершники повернули за ними свої коні, та розпочалася гонитва. Ті й ті висипали на головну дорогу, що вела з Рудника до Боянувка. Помітили їх із переднього дитинця, на якому кипіла основна битва, і тоді почулися голоси:

– Король! Король! Рятуйте короля!

Але рейтарів на передньому дитинці вже встиг притиснути пан Шандаровський, тому вони навіть про власний порятунок думати вже не могли, тому помчав король із невеликою ватагою з дванадцятьох рейтарів, а за ними погналися близько тридцяти товаришів на чолі з Рохом Ковальським.

Пахолок, котрий йому мав короля показати, десь зник у

головній битві, але Рох і сам уже впізнав Карла-Ґустава за букетом червоних стрічок. Він вирішив, що це його мить прийшла, схилився в кульбаці, стиснув коня острогами і помчав вихором уперед.

Втікачі витискали з коней останні сили і розтягнулися по широкій дорозі. Швидші та легші польські коні стали їх, однак, незабаром наздоганяти. Першого рейтара дістав Рох дуже хутко, він зіп'явся в стременах для кращого розмаху і рубонув страшно. Руку разом із плечем одним жахливим замахом відрубав і несамовито помчав, поглядом зосередившись на королю.

Коли другий рейтар зачорнів йому перед очима, то звалив і його, третьому розрубав шолом і голову на дві половинки і линув далі, короля лише на оці маючи. Раптом коні стали рейтарам спотикатися і падати. Хмара польських вершників нагнала їх і порубала вмить.

Пан Рох пропускав уже людей і коней, аби часу не гаяти, дистанція між ним і Карлом-Ґуставом катастрофічно зменшувалася. Лише двоє вершників розділяло їх на відстані кількадесятьох кроків.

Аж раптом стріла, випущена з лука когось із товариства, заспівала біля вуха пана Роха і встромилася в хрест рейтара, котрий мчав перед ним, той захитався праворуч, ліворуч і нарешті завалився назад, заревів нелюдським голосом і випав із сідла.

Між Рохом і королем залишився вже тільки один.

Але той один, прагнучи, либонь, врятувати короля, замість утікати, розвернув свого коня. Пан Рох дістав його і навіть гарматне ядро не знесе так людину з кульбаки, як він звалив суперника на землю, після чого, видавши жахливий клич, кинувся, наче озвірілий ординець, уперед.

Король уже майже був досяжний і загинув би неодмінно, але за Рохом підлітали інші і постріли засвистіли, кожен із яких міг би поранити коня. Тому король стиснув його ще міцніше п'ятами, голову схилив на гриву і рвав перед собою простір, як ластівка, яку переслідує шуліка.

Але й пан Рох став свого коня не лише острогами буцати, але й плазом шаблі прикладати. І так мчали вони один за одним. Дерева, каміння, лози миготіли перед їхніми очима, вітер свистів у вухах. Капелюх король загубив й у відчаї кинув бесаги, сподіваючись, що невблаганний вершник полакомиться на скарби і погоню занехає. Але пан Ковальський на капшук навіть не глянув і бив щораз сильніше коня, який аж стогнав від напруги. Пан Рох, либонь, забув про все на світі, бо на бігу став верещати голосом, в якому, крім погроз, чулося й благання:

– Стій! На Боже милосердя!

Раптом королівський кінь спіткнувся так сильно, що якби король з усієї сили не втримав його повіддям, то беркицьнувся би. Рох заревів, як зубр, відстань, що відділяла його від короля, ще зменшилася.

За мить скакун заплентався знову. Перш ніж король зу-

мів втримати його на ногах, Рох наблизився ще на кільканадцять сажнів. Тоді він випростався вже в сідлі, як для удару. Страшний той вершник був. Очі вийшли з орбіт і зуби блиснули з-під рудуватих вусів. Ще одне таке спотикання коня, ще мить, і доля всієї Речі Посполитої, доля Швеції й усієї війни були б вирішені. Але королівський кінь відновив біг, а король обернувся, блиснув люфами двох пістолів і двічі вистрелив.

Одна з куль розбила коліно бахмата Роха. Від здибився й упав на передні ноги, зарившись ніздрями в землю. Король міг би в цю мить кинутися на свого переслідувача і прошити його шпагою на виліт, але на відстані двохсот кроків уже підлітали й інші польські вершники, тому монарх схилився знову в кульбаці та помчав, як стріла, з татарського лука випущена.

Рох виліз з-під коня. Хвилину бездумно спостерігав за втікачем, потім закотився, як п'яний, сів на дорозі і заревів, як ведмідь. А король віддалявся все більше, більше, більше!.. Врешті став меншати, танути і зовсім зник у чорній хащі лісу.

Тут із криками та вересками підбігли товариші Роха. Було їх із п'ятнадцятеро, котрим ще не впали коні. Один із них тримав королівський капшук, інший капелюха, на якому чорне пір'я страуса було діамантами заколене. Обоє кинулися до пана Ковальського:

– Це ваше, ваше, пане товаришу! По справедливості вам

належить!

Інші також не вгавали:

– Чи знаєте ви, за ким гналися? Знаєте, кого переслідували? Та це був сам Карл!

– Заради бога! Скільки живу, ще не бачив, аби хтось за кимось так гнався, як ви. Незміримою славою вкрилися, пане кавалере!..

– А скільки рейтарів поклав, перш ніж за самим королем кинувся!

– Мало цією шаблею Річ Посполиту одним махом не врятував!

– Беріть капшук!

– Беріть капелюх!

– Хороший був кінь, але десять таких за ці скарби купити зможете!

Рох дивився на них скляними очима, але все ж схопився і вигукнув:

– Я Ковальський, а це пані Ковальська. Йдіть до чорта!

– Розум йому затьмарився! – загомоніли вершники.

– Коня мені дайте! Я його ще наздожену! – репетував Рох.

Але вони взяли його під руки і, хоч кидався, провели назад до Рудника, заспокоюючи й утішаючи дорогою.

– Нагнали ж ви на нього страху! – кивали головою. – Дісталося вже цьому віктору, цьому підкорювачу стількох держав, міст і військ!..

– Ха! Ха! Дізнався, які з поляків кавалери!

– Обридне йому в Речі Посполитій. Земля горить йому під ногами!

– Слава Роху Ковальському!

– Слава! Слава видатному лицарю! Взірцю для всього війська!

І стали дудлити з фляг. Дали і Рохові, той до дна одну баклажку висушив і зараз же втішився.

Під час тієї гонитви за королем по Боянівській дорозі рейтари перед садибою священика захищалися з гідною для цього славетного полку відвагою. На них напали несподівано й одразу ж розпорошили, однак ті мерщій зібралися саме тому, що їх оточили густою юрбою біля блакитного прапора. Жоден не просив пощади, а ставши кінь біля коня, плічопліч, штрикали рапірами так відчайдушно, що цілу хвилину перемога схилялася на їхній бік. Треба їх було або знову розірвати, що стало нереальним, бо оточило їх щільне кільце польських вершників, або вирізати до ноги. Визнав цю другу думку кращою пан Шандаровський, тому стиснули ворога ще тіснішим кільцем, і він сам кидався на ворогів, як поранений кречет на ключ довгодзьобих журавлів. Вчинилася кривава різанина і тлум. Шаблі дзеленчали об рапіри, рапіри ламалися об руків'я шабель. Часом кінь здіймався, як дельфін на морську хвилю, і за мить спадав у вир чоловіків і коней. Зойки стихли, чулося лише кінське іржання, пронизливий дзенькіт заліза та гучне сапання лицарських грудей. Незвичайна запеклість опанувала серця поляків і шведів. Билися

уламками шабель і рапір. Одні зчіплювалися з іншими, наче яструби. Хапали один одного за волосся, вуса, гризли зубами. Ті, що впали з коней, але ще на ногах втриматися змогли, встромляли ножі в кінські животи і в литки вершників. У диму, у випарах коней, в жахливому піднесенні бойовий люд змінювався у велетнів, котрі завдавали страшних ударів. Руки змінювалися на дрючки, шаблі на блискавки. Одним махом розбивали сталеві шоломи, як горщики. Репали голови, відвалювалися зап'ястки з мечами; рубалися без пардону, без милосердя. З виру людей і коней кров потоками полилася на майдан.

Велетенський блакитний штандарт ще плавав над групою шведів, але їхня кількість зменшувалася щомиті.

Як женці стають із двох боків лану, починають мерехтіти серпами і лан зникає, а вони наближаються щораз ближче один до одного, так і польське кільце стискалося щораз міцніше, так що воюючі з одного боку могли вже бачити криві шаблі тих, хто воює на протилежному.

Пан Шандаровський шаленів, як ураган, і в'їдався у шведів, як зголоднілий вовк в'їдається іклами в м'ясо свіжозваленого коня. Але один вершник таки його нестямою перевершив, і був це той пахолок, який першим повідомив про шведів у Рудник, а тепер насідав разом з усією хоругвою на ворога. Жеребець священика, триліток, котрий досі пасся спокійно на лузі, стиснутий кіньми, не міг вирватися з гурту, і можна сказати, сказився, як і його пан. Він стриг вуха-

ми, очі мав вибалушені, гриву наїжачену, і пер уперед, кусав, брикав, а хлопець шаблею, як ціпом, махав наосліп, праворуч і ліворуч, від вуха. Половина його чуба була просякнута кров'ю, вістря рапір продірявили йому плечі та стегна. Обличчя було посічене, але ті рани лише збуджували підлітка. Бився у безпам'яті, як людина, котрій на власне життя начхати і вона прагне лише помститися за смерть свою.

Тим часом шведський загін малів, як купа снігу, яку поливають з усіх боків окропом. Нарешті біля королівського прапора залишилося тільки кільканадцятеро. Польська мурашня накрила їх цілком, а вони вмирали понуро, зі зціпленими зубами. Жоден рук не підняв, жоден не просив милосердя.

Аж тут у тлумі зазвучали голоси:

– Штандарт беріть! Штандарт!

Почувши це, пахолок обернув гостряком шаблюку і кинувся, як вогонь, уперед, бо кожен із рейтарів, котрі захищали прапор, мав на собі двох або й трьох польських вершників. Рубонув хлопець хорунжого шаблею через рот, а той руки розкинув і зсунувся на кінську гриву.

Блакитний прапор упав разом із ним.

Найближчий рейтар, зойкнувши жахливо, вхопився негайно за держак, але хлопець вже тримав полотнище, рвонув його, видер умить, згорнув і, притискуючи обома руками до грудей, заверещав не своїм голосом:

– Це моє, не віддам! Це моє, не віддам!

Останні рейтари, котрі ще залишилися, кинулися на нього

в нестямі, один зробив випад через прапор і прошив плече хлопцеві, але його тут же порубали шаблями на січку. Після цього кільканадцятеро закривавлених рук простяглися до хлопця.

– Прапор, прапор давай! – кричали йому.

Пан Шандаровський підоспів йому на підмогу.

– Не чіпайте його! Він узяв трофей на моїх очах, хай його самому каштелянові віддасть.

– Їде каштелян! Їде! – озвалися численні голоси.

Здалеку показалася курява і на дорозі з боку вигону з'явилася ціла хоругва, що мчала клусом до садиби священика. Це була ляуданська хоругва, а на її чолі їхав сам пан Чарнецький. Коли наблизилися та второпали, що вже все скінчилося, притримали коней. Жовніри пана Шандаровського кинулися до них.

Під'їхав і пан Шандаровський із реляцією до каштеляна, але був настільки засапаний, що не міг подих врівноважити, тремтів, як у лихоманці, і голос уривався йому щомиті в горлянці.

– Сам король тут був… не знаю… чи втік…

– Утік! Утік! – підтвердили ті, хто бачив ту гонитву.

– Штандарт захопили!.. Трупів море!

Пан Чарнецький, так і не сказавши жодного слова, посунувся з конем до поля бою, яке вражаючий і жалібний мало вигляд. Більше двохсот шведських і польських тіл лежали помостом, одне біля одного, часто й одне на одному. Дехто

тримав у руці жмут волосся, деякі померли, кусаючи зубами або рвучи нігтями. Ще інші тримали один одного, наче в братерських обіймах, або лежали, схиливши голови на груди ворогів. Багато облич були такі потовчені, що не залишилося в них нічого людського. Ті ж, котрих не потоптали копита, очі мали вирячені, сповнені жаху, бойового постраху та нестями. Кров хлюпала на розм'яклій землі під ногами каштелянового коня, які скоро почервоніли вище колін. Запах крові та кінського поту дражнив ніздрі й тамував дихання в грудях.

Каштелян дивився таким поглядом на ті людські тіла, яким господар споглядає на зв'язані пшеничні снопи, які мають у стіг складати. Задоволення з'явилося на його обличчі. Мовчки об'їхав навколо садибу священика, роздивився тіла, що лежали з тамтого боку за садом, після чого повернувся повільно на головне бойовисько.

– Сумлінну бачу тут роботу, – зронив він, – дуже задоволений я вами!

Ті ж підкидали закривавленими руками шапки вгору:

– *Vivat* Чарнецький!

– Дай Боже швидко ще одну таку зустріч!.. *Vivat!.. Vivat!..* А каштелян на це:

– Підете до задньої варти на відпочинок. Пане Шандаровський, хто захопив штандарт?

– Кличте пахолка! – гукнув пан Шандаровський. – Де він?

Жовніри кинулися шукати і знайшли малого, який сидів

під стіною стайні біля жеребця, що поранений саме останній подих віддавав. На перший погляд здавалося, що й хлопцю небагато залишилося, але він притискав прапор обома руками до грудей.

Узяли його негайно ж і привели до каштеляна. Підліток стояв босий, розпатланий, із голими грудьми, сорочку йому порубали на клапті, вимазаний шведською та власною кров'ю, як не Боже створіння, хитався на ногах, але мав незгасимий вогник ще в зіницях. Здивувався пан Чарнецький, його побачивши.

– Як же так? – спитав воєначальник. – То це він здобув королівський штандарт?

– Власною рукою та власною кров'ю, – підтвердив пан Шандаровський. – Він також першим повідомив про шведів, а потім у гущі битви таке вчиняв, що мене самого й усіх вразив!

– Щира правда! Справжнісінька правда, наче хто написав, – загукали товариші.

– Як тебе звати? – спитав хлопця пан Чарнецький.

– Міхалко.

– І чий ти?

– Священика.

– Був священика, а тепер будеш своїм власним! – звелів каштелян.

Але Міхал не чув уже останніх слів, бо від ран, від втрати крові захитався й упав головою на стремено каштеляна.

– Взяти його, надати йому медичну допомогу. Присягаюся, що на першому ж сеймі рівний він усім вам буде станом, як сьогодні рівний вам душею!

– Гідний цього! Гідний! – загомоніла шляхта.

Після цього взяли Міхалка на ноші та віднесли до садиби священика.

А пан Чарнецький слухав подальші реляції, які вже не пан Шандаровський складав, а ті, хто погоню пана Роха за Карлом-Ґуставом бачили. Дуже втішився цим оповіданням пан Чарнецький, аж за голову хапався або руками по колінах ляскав, бо тямив, що після таких пригод сильно мусить занепасти дух у Карла.

Пан Заглоба не менше радів і, беручись у боки, гордо повторював лицарям:

– От розбійник! Що? Якби Карла наздогнав, то сам нечистий не зумів би йому його відняти! Моя кров, як мені Бог милий, моя кров!

Пан Заглоба з часом і сам повірив у те, що він дядько Роха Ковальського.

Тим часом пан Чарнецький наказав відшукати молодого лицаря, але не могли його знайти, бо пан Рох від сорому та гризоти заліз у стодолу, зарився в солому і заснув так міцно, що лише наступного дня наздогнав хоругву. А що був дуже засмучений, то не смів навіть показатися дядькові на очі. А той усюди його шукав, а знайшовши, втішати почав.

– Не переживай, Роху! – казав він. – Великою славою ти

все одно вкрився. Я сам чув, як тебе пан каштелян хвалив. «Дивіться, – казав він, – і до трьох не полічить, а бачу я, що це вогонь, а не кавалер, котрий репутацію всього війська підтвердив!»

– Ісус Христос мене не благословив, – зітхнув Рох, – бо я напередодні напився до безтями й увечері не помолився!

– Лише не пробуй Божі рішення трактувати, щоб до блюзнірства не докотитися. Що можеш на спину брати, те й бери, але на розум не бери, бо зараз же зашкутильгаєш.

– Я був уже настільки близько, що до мене піт від його коня долітав. Я був би його до кульбаки розрубав! Дядько думає, що я зовсім не маю розуму!

На це пан Заглоба зауважив:

– Кожна худобина має свій розум. Добрий чолов'яга з тебе, Роху, утіху мені ще не раз принесеш. Дай Боже, щоб твої сини мали такий самий у п'ястуці розум!

– А я не маю потреби! – відрубав Рох. – Я Ковальський, а це – пані Ковальська.

Розділ VII

Після рудницьких пригод подався король далі в межиріччя між Сяном та Віслою, однак не перестав по-старому з ар'єргардом іти, бо був не лише знаменитим полководцем, а й лицарем незрівнянної відваги. Переслідували його пани Чарнецький, Вітовський, Любомирський, заганяючи його, як звіра в сіті. Численні загони і вдень, і вночі допікали шведам. Продовольства було все менше, військо, вкрай потомлене та духом занепале, очікувало безславного кінця.

Врешті-решт дісталися шведи до того місця, де дві річки сходяться, і зітхнули з полегшенням. Тут їх із одного боку захищала Вісла, з другого Сян, широко, як зазвичай навесні, розлитий, а третій бік трикутника зміцнив король потужними шанцями, на які повитягували гармати. Неприступна це була позиція, та лише можна в ній було з голоду померти. Але й тут бадьорилися шведи, бо сподівалися, що їм із Кракова й інших прибережних фортець водою коменданти провіант надішлють. Адже під боком у них був Сандомир, в якому полковник Шинклер значні накопичив запаси. Тож він із допомогою не забарився. Знедолені їли, пили, спали, а прокинувшись, співали лютеранські псалми на хвалу Богові, що їх із такої важкої ситуації вирятував.

Але пан Чарнецький готував їм нові неприємності. Сандомир, окупований шведами, міг перманентно приходити на

допомогу головній армії, тому замислив пан Чарнецький одним ударом відібрати місто, замок, а шведів винищити.

– Організуємо їм страхітливе видовище, – розповів він на військовій раді. – Дивитимуться з того берега, як на місто вдаримо, а з допомогою прийти через Віслу не зуміють. Ми ж, маючи Сандомир, продовольство з Кракова від Вірца не пропустимо.

Пан Любомирський, пан Вітовський та інші досвідчені воїни відмовляли пана Чарнецького від цього задуму.

– Добре було б, – казали вони, – захопити таке значне місто і добряче могли б ми цим шведам нашкодити, але як його взяти? Піхоти не маємо, великих гармат також. Мало допоможе кавалерія мури штурмувати.

Але пан Чарнецький мав іншу думку:

– А що, наші селяни погано в піхоті б'ються? Нам би таких Міхалків кілька тисяч знайти, то я візьму не лише Сандомир, а й Варшаву!

І не дослухаючись більше до нічиїх порад, воєначальник переправився через Віслу. Як тільки по околиці поголос пішов, сипонуло до нього кілька тисяч люду, хто з косою, хто з рушницею, хто з мушкетом, і рушили під Сандомир.

Напали на місто зовсім несподівано і на вулицях почалася жорстока різанина. Шведи захищалися відчайдушно з вікон, дахів, але втримати навалу не змогли. Винищували їх, як паразитів, по будинках і повністю вигнали з міста. Шинклер заховався з рештками в замку, але поляки з тією ж стрім-

кістю погналися за ними. Розпочався штурм воріт і мурів. Побачив Шинклер, що і в замку не втримається.

Тому зібрав, скільки міг, людей, речей, запасів продовольства, завантажив на баржі та переправився до короля, котрий споглядав з іншого берега поразку своїх, не маючи змоги прийти їм на допомогу.

Замок повернувся під польську владу.

Але хитрий швед, утікаючи, підсадив під мури, по підвалах, діжки з порохом із запаленими ґнотами.

Поставши перед обличчям короля, одразу ж йому про це повідомив, щоб йому хоч якось серце звеселити.

– Замок у повітря вилетить з усіма людьми, – рапортував він. – Може, навіть і сам пан Чарнецький загине.

– Якщо так, то хочу бачити, як побожні поляки на небо летіти будуть, – усміхнувся король.

І залишився з усіма генералами на місці.

Тим часом, не зважаючи на заборону пана Чарнецького, котрий зраду передбачав, добровольці та селяни розбіглися по всьому замку шукати шведів, котрі поховалися, і задля грабунку. Сурми грали тривогу, щоб хто живий, ховався в місті, але вони цих сигналів не чули, або не хотіли на них зважати.

Раптом затряслася їм земля під ногами, страшний грім і гуркіт струсонув повітрям, велетенський стовп вогню вибухнув угору, викидаючи в повітря землю, каміння, дахи, весь замок і понад п’ятсот тіл тих, хто відступити не встиг.

Карл-Ґустав аж у боки взявся від радощів, а догідливі царедворці одразу ж стали повторювати його слова.

– На небо летять поляки! На небо! На небо!

Але передчасна була їхня радість, бо Сандомир усе одно залишився під польським контролем і це зупинило постачання продовольством головній армії, замкненій у річковому трикутнику.

Пан Чарнецький розбив табір навпроти шведів, по той бік Вісли, і наглядав за переправою.

А тут ще й пан Сапєга, великий гетьман литовський і віленський воєвода, підійшов із литовцями з іншого боку й облаштувався за Сяном. Оточили шведів із усіх боків, затиснули їх наче в кліщі.

– Пастка замкнулася! – балакали між собою жовніри в обох польських таборах.

Кожен, навіть найменше з військовим мистецтвом обізнаний, тямив, що загибель нависла неминуча над загарбниками, хіба що надійшла би підмога і на якийсь час це відтермінувала.

Розуміли це і шведи. Щоранку офіцери та солдати приходили на берег Вісли і з розпачем в очах і серці споглядали на загони грізної кавалерії пана Чарнецького, що чорніли на протилежному боці.

Потім йшли над Сян, а там уже військо пана Сапєги чигало і вдень, і вночі, готове почастувати їх шаблею та мушкетом.

Про переправу через Сян чи через Віслу, поки обидва війська стояли так близько, годі було й думати. Могли хіба що шведи повернутися до Ярослава тією ж дорогою, якою прийшли, але знали, що тоді жоден із них уже не побачить Швеції.

Потягнулися важкі дні, і ще важчі, бо гамірні та сповнені сварок, ночі. Продовольство знову закінчувалося.

Тим часом пан Чарнецький, залишивши командування військом панові Любомирському й узявши ляуданську хоругву для супроводу, переправився через Віслу вище гирла Сяну, щоб із паном Сапєгою здибатися і про дальшу війну з ним порадитися. Цього разу вже не було потрібне посередництво пана Заглоби, щоб два вожді змогли домовитися, бо обоє про вітчизну турбувалися більше, ніж кожен зокрема про себе самого, обоє були готові для неї пожертвувати особистим, почуттями й амбіціями. Литовський гетьман не заздрив панові Чарнецькому, а той – гетьманові, обоє поважали один одного, тому зустріч між ними була така, що навіть найстарішим жовнірам сльози зарясніли на очах.

– Росте Річ Посполита, радіє мила вітчизна, коли такі її сини обіймаються, – казав панам Володийовському та Скшетуському пан Заглоба. – Страшний із пана Чарнецький воїн і щира душа, але і пана Сапєгу хоч до рани приклади, то вона загоїться. Бодай би такі навіть на камінні родилися. То шкури шведські порепалися, щоб їхню сутність люди краще бачити змогли. Бо чим же вони нас завоювали, якщо не незго-

дою та заздрістю панів. Хіба вони силою нас здолали? Оце я розумію! Душа в людині радіє від вигляду такої зустрічі. Ручаюся також вам і за те, що не буде сухо, бо пан Сапєга дуже вже бенкети любить, а вже з таким повірником охоче відпустить гальма.

– Бог ласкавий! Зло минає! Бог ласкавий! – примовляв Ян Скшетуський.

– Стережіться блюзнірства! – застеріг його пан Заглоба. – Бо кожне зло мусить минутися, хоч би як довго воно тривало, адже інакше це був би доказ того, що нечистий править світом, а не Ісус Христос, котрий милосердя має безмірне.

Дальшу розмову перервав прихід пана Бабинича, високу постать котрого побачили здаля понад хвилею голів інших. Пан Володийовський і пан Заглоба одразу ж замахали до нього, але той так задивився на пана Чарнецького, що друзів своїх не відразу й помітив.

– Погляньте, – зауважив пан Заглоба, – як він схуд!

– Не вдалося йому чогось добитися проти князя Богуслава, – докинув пан Володийовський, – інакше був би веселішим.

– Та звісно, що не добився. Адже відомо, що Богуслав під Мальборком, разом із Штейнбоком, фортецю штурмує.

– На Бога надія, що це йому не вдасться!

Пан Заглоба задумався:

– Навіть якщо Мальборк і візьмуть, то ми тим часом *Carolum Gustavum captivabimus*. І подивимось, чи фортецю за

короля не віддадуть.

– Дивіться! Пан Бабинич уже йде до нас! – втрутився пан Скшетуський.

Той нарешті помітив приятелів і взявся протискатися в натовпі, щоб до них дістатися, махав шапкою й усміхався здалеку. Привіталися, як добрі знайомі та друзі.

– Що чувати? Що ви там, пане кавалере, зробили з князем? – спитав пан Заглоба.

– Нічого доброго! Але не час про це базікати. Тепер за столи сядемо. Ви залишаєтесь тут на ніч, тому ходімо до мене після бенкету на нічліг, поміж моїх татар. Курінь маю зручний, то собі за келихами потеревенимо до ранку.

– Коли хтось щось мудре каже, то я не сперечаюся! – гмикнув пан Заглоба. – Розкажіть нам лишень, із якої причини ви так схудли?

– Бо мене в битві разом із конем скинув і розбив той пекельник, як глиняний горщик, і я з того часу кров'ю харкаю і прийти до тями ніяк не можу. На милосердя Господа нашого надія, що я ще крові з нього наточу. Але тепер ходімо, бо пан Сапєга із паном Чарнецьким починають навзаєм церемонитись і про перший крок сперечатися. А це означає, що столи вже готові. З великим серцем тут на вас ми чекаємо, бо й ви також шведської юшки достатньо пролили.

– Нехай інші розкажуть, що я вчудив, – закотив очі пан Заглоба, – бо мені не годиться!

Тут вчинився рух і всі пішли на майдан між наметами, на

якому вже були розставлені столи. Пан Сапєга виступив на честь пана Чарнецького, як король. Стіл, за який посадили каштеляна, був накритий шведськими стягами. Меди та вина лилися з джбанів, аж обоє вождів вже наприкінці добряче захмеліли. Не бракувало веселощів, жартів, тостів, гомону, та й погода була чудова, і сонце на подив зігрівало, і лише вечірня прохолода віднадила нарешті бенкетувальників.

Тоді пан Кміциц забрав своїх гостей до татар. Сіли всі в його наметі на галявині, набитому всілякою здобиччю від тих, кого розбили, і стали балакати про експедицію пана Кміцица.

– Богуслав зараз під Мальборком, – розповідав пан Анджей, – але дехто каже, що він в електора, разом із котрим на допомогу королеві має прийти.

– Це навіть краще! Тоді ми зустрінемося! Ви, молоді, не вмієте собі з ним порадити, побачите, як собі старий дасть раду! З ким він тільки не зустрічався, але із Заглобою ще ні. Передрікали, що ми зустрінемося, хоч би його князь Януш у своєму заповіті застеріг, аби Заглобу здаля оминав. Таке може бути!

– Електор хитра бестія, – підтримав розмову пан Ян Скшетуський, – і як тільки побачить, що з Карлом справи кепські, одразу ж про всі свої обіцянки та присяги забуде.

– А я вам кажу, що ні, – заперечив пан Заглоба. – Ніхто на нас більшого зуба не має, ніж пруссак. Коли він твій слуга, котрий мусить тебе в ноги цілувати й одіж твою чистити, а

через вибрики фортуни паном твоїм стане, то буде поводитися набагато гірше, ніж ви до нього ставилися.

– А це чому? – поцікавився пан Володийовський.

– Бо йому його підневільне становище в пам'яті залишиться, і мстити буде за неї вам, навіть якщо від вас лише добро знав.

– Менше з цим! – вирішив змінити тему пан Володийовський. – Не раз таке трапляється, що і собака пана в руку вкусить. Хай нам пан Бабинич краще про свої пригоди розповість.

– Ми слухаємо! – підбадьорив пан Скшетуський.

Пан Кміциц трохи помовчав, набрав повітря в груди і став розповідати про перипетії протистояння Сапєги з Богуславом, про поразку останнього під Яновом, а також про те, як князь Богуслав, розбивши в пух і прах татарів, його самого разом із конем на землю скинув і живий утік.

– А ви казали, – вставив слівце пан Володийовський, – що його будете зі своїми татарами аж до самої Балтики переслідувати.

Пан Анджей у боргу не залишився:

– А ви мені казали також свого часу, як тут присутній пан Скшетуський, коли йому Богун любаску захопив, і її і помсту занехаяв, бо батьківщина в нужді. Хто з кимось спілкується, сам таким стає, я ж до ваших порад прислухався й їм слідувати прагну.

– Бодай би вас Божа Матінка нагородила так само, як і

пана Скшетуського! – посерйознішав пан Заглоба. – Я від усієї душі бажав би, щоб ваша наречена була тепер у пущі, а не в пазурах Богуслава.

– Дурниці, – зронив пан Володийовський, – знайдете ще її!

– Мені треба не лише її знайти, а й її прихильність повернути.

– Одне прийде за другим, – промовив пан Міхал, – хоч би й довелося її силоміць повертати, як тоді. Пам'ятаєте?

– Такого я більше не зроблю!

Тут пан Кміциц зітхнув важко, але за хвилину зронив:

– Не лише її не повернув, а й ще одну Богуслав у мене відібрав.

– Чисто тобі турок! Як мені Бог милий! – зарепетував пан Заглоба.

Але пан Володийовський став випитувати:

– Кого маєте на увазі?

– Ех, довго розказувати, – відмахнувся пан Анджей. – Була одна дівчина, дуже гарна, в Замості, котра панові старості калуському дуже до смаку прийшлася. А він сестри, княгині Вишневецької, як вогню, боїться, і не смів при ній занадто руки розпускати, тому замислив ту панночку вислати зі мною, ніби до пана Сапєги, за спадком у Литві. А насправді хотів її за півмилі за Замостям відібрати і в десь у глушині сховати, де ніхто б його пристрастям не міг нашкодити. Але я цей його намір розгадав. «Хочете з мене, – подумав

я, – звідника зробити? Чекайте ж!» Його людей канчуками нагодував, а панночку цілу та неушкоджену до пана Сапєги відвіз. І скажу вам, дівчина ця красна, як щиголь, але чесна. Я також уже інший чоловік, ніж мої компанійці! Змилуйся, Боже, над їхніми душами! Давно вже вони в сирій землі лежать!

– І що ж це була за панночка? – нетерплячився пан Заглоба.

– З хорошого дому, вихованка княгині пані Вишневецької. Колись була заручена з литвином Підбийп'ятою, ви його знали.

– Ганнуся Борзобагата!!! – вигукнув, схопившись із місця, пан Володийовський.

Пан Заглоба і собі схопився з купи повсті.

– Пане Міхале, вгамуйтеся!

Але пан Володийовський підстрибнув, як кіт, до пана Кміцица.

– І ви, зраднику, дали її захопити Богуславові?!

– Прошу мене не кривдити! – застеріг пан Кміциц. – Я відвіз її щасливо до гетьмана, піклувався про неї, як про сестру, а Богуслав відібрав її не в мене, а в іншого офіцера, з котрим пан Сапєга її до своєї родини відіслав. Прізвище його було Ґловбич чи якось подібно, добре не пам'ятаю.

– А де він зараз?!

– Немає його, бо поліг. Так принаймні офіцери пана Сапєги повідомили. Я окремо з татарами за Богуславом ганявся,

тому точно нічого не знаю. Але з вашої реакції бачу, що одна біда нас спіткала, одна людина нас скривдила, а оскільки так і є, то проти нього об'єднаймося, щоб спільно за кривду поквитатися. Великий він пан і великий лицар, але гадаю, що тісно йому буде в усій Речі Посполитій, якщо двох таких матиме ворогів.

– Ось вам моя рука! – гарячкував пан Володийовський. – Відтепер ми друзі до смерті! Хто його першим знай-де, той йому за двох заплатить. Дав би Бог мені першому, то я з нього крові наточу, це як амінь у молитві!

Тут пан Міхал так моторно став вусами ворушити і шаблю мацати, що пана Заглобу аж страх узяв, бо знав, що з паном Володийовським жарти кепські.

– Не хотів би я бути тепер князем Богуславом, – зауважив він за хвилину, – хоч би мені хтось усю Інфлянту у володіння передав. Досить одного такого лісового кота, як пан Кміциц, мати проти себе, а тут ще й пан Міхал! Ба! Мало того, бо й я до вас приєднуюся. Моя голова, ваші шаблі! Не знаю, чи є такий магнат у християнському світі, котрий би перед такою могутністю не затремтів. До того ж і Господь Бог від нього нарешті відвернеться, бо не може такого бути, щоб на зрадника і єретика кари не було. Пан Анджей уже йому і так непогано лою за шкуру залив.

– Не заперечую, що здибала його від мене не одна конфузія, – підтвердив пан Кміциц.

І, звелівши наповнити келихи, розповів, як Сороку з по-

лону звільнив. Змовчав лише те, що спершу до ніг Радзивілла кинувся, бо на сам спогад про цю подію кров його заливала.

Пан Міхал звеселів, слухаючи цю оповідь, а наприкінці промовив:

– Хай вам Бог помагає, Єндрею! З таким товаришем можна навіть до пекла йти! Лише погано, що не завжди будемо мати змогу разом ходити, бо служба є службою. Мене можуть вислати в один бік Речі Посполитої, вас – в інший. Невідомо, хто його першим дістане.

Пан Анджей помовчав.

– По справедливості, я мав би його одержати. Якщо тільки знову з конфузією не вийду, бо, соромно зізнатися, але я напряму цьому пекельникові протистояти не зможу.

– Та я вас усіх своїх прийомів навчу! – запропонував пан Володийовський.

– Або я! – підтримав пан Заглоба.

– Ні! Даруйте, пане, але волію в пана Міхала вчитися! – відмовився пан Кміциц.

– Хоч він і лицар, але його пані Ковальська не злякається, хай там як! – втрутився пан Рох.

– Тихо будь, Роху! – цитьнув пан Заглоба. – Щоб тебе Бог своєю рукою за вихваляння не покарав.

– Овва! Нічого мені не буде!

Бідний пан Рох не був щасливим пророком, але добряче цієї миті в його макітрі затуманилося і готовий був весь світ

на поєдинок викликати. Інші також пиячили без міри, собі на здоров'я, а Богуславові та шведам на погибель.

– Я чув, – торочив пан Кміциц, – що коли тільки цих шведів тут зітремо і короля захопимо, зараз же під Варшаву потягнемо. Потім уже точно буде і війні кінець. А після цього дійде черга і до електора.

– Оце воно! Так! Так! – промовив пан Заглоба.

– Я чув, як сам пан Сапєга таке якось казав, а він, як великий чоловік, краще калькулює. То він нам сказав: «Зі шведом буде квітка! Зі септентронами також, але з електором не можна в жодні угоди бавитись. Пан Чарнецький, казав, з паном Любомирським підуть до Бранденбургії, а я з паном підскарбієм литовським у Пруссію електора, а якщо потім, казав, ми не приєднаємо Пруссію на віки до Речі Посполитої, то лише тому, що в канцелярії немає хоча б однієї такої голови, як пан Заглоба, котрий самостійно листами електорові погрожував».

– Так пан Сапєга сказав? – відкрив рота пан Заглоба, червоніючи від задоволення.

– Всі це чули. А я дуже цим втішився, бо та сама різка Богуслава вперіщить, й якщо не швидше, то тоді напевно його вже дістанемо.

– Тільки б із цими шведами якнайшвидше покінчити, тільки б покінчити! – потирав руки пан Заглоба. – Урвалося їм! Хай в Інфлянту відступлять і репарації виплатять, то дамо їм спокій.

– Упіймав козак татарина, а татарин за голову тримає! – зареготав Ян Скшетуський. – Ще Карл у Польщі, ще Краків, Варшава, Познань і всі великі міста у його руках, а батько вже хоче, щоб відкуповувався. Гей, ще доведеться попітніти, перш ніж про електора подумаємо!

– А є ще армія Штейнбока, і гарнізони, і Вірц! – докинув пан Станіслав.

– То чому ми тут сидимо зі закладеними руками? – спитав враз Рох, витріщившись. – Не можемо шведів відлупцювати?

– Але ж ти й бовдур, Роху! – зауважив пан Заглоба.

– Дядько завжди мене шпетить, а я, чесне слово, бачив човни біля берега. Можна було б переправитись і хоча б варту захопити. Темно, хоч в око стрель. Перш ніж очуняють, то ми вже повернемося, і нашу здатність продемонструємо. Якщо не хочете, то я сам піду!

– Замахало мертве теля хвостом, диво над дивами! – промовив гнівно пан Заглоба.

Але панові Кміцицу зараз же ніздрі стали роздиматися.

– А непогана думка! Непогана думка! – промовив він.

– Непогана для челяді, але не для поважної особи. Люди, майте пошану до себе самих! Та ви ж полковники якісь, а хочете, як розбишаки, повеселитися.

– Звісно ж, не дуже личить! – задумався пан Володийовський. – Краще спати ходімо, бо вже пізно.

Всі погодилися з цією думкою, зараз же клякнули до молитов і стали їх уголос відмовляти. Після цього повкладали-

ся на повсті і скоро вже заснули сном праведників.

Але годиною пізніше схопилися всі на рівні ноги, тому що гуркіт пострілів пролунав за рікою, після чого гомін, вереск вчинився в усьому таборі пана Сапєги.

– Ісусе, Маріє! – залементував пан Заглоба. – Шведи наступають!

– Та що ви таке кажете! – відповів, хапаючись за шаблю, пан Володийовський.

– Роху, ти де? – покликав Заглоба, котрий у нагальних випадках любив мати «небожа» біля себе.

Але Роха в наметі не було.

Вибігли всі на майдан. Юрба вже товпилася перед наметами й усі подалися на річку. На тому боці виднілися спалахи вогню та гуркіт став усе гучніший.

– Що сталося? Що діється? – питали у варти, яку порозставляли рясно біля берега.

Але ті нічого не бачили. Один із жовнірів розповів, що чув, немовби щось шубовснуло у воду, але що туман висів над водою, то не міг нічого розгледіти, і не хотів від одного сигналу здіймати тривогу в усьому таборі.

Пан Заглоба, вислухавши повідомлення, схопився за голову з відчаєм.

– Рох поплив до шведів! Обіцяв варту захопити!

– Заради бога! Це можливо! – погодився пан Кміциц.

– Заб'ють мені хлопа, як Бог на небі! – бідкався пан Заглоба. – Шановне панство, чи немає якогось порятунку? Ісу-

се Христе! Та він, як золото найщиріше! Немає такого другого чолов'яги в обох військах. Що йому в дурну довбешку стрельнуло?! Матінко Божа, вирятуй його з цих тарапатів!..

– Може, й припливе, бо туман густий! Не побачать його!

– Я тут чатуватиму навіть і до ранку. Богородице Діво! Матір Божа!

Тим часом постріли на протилежному березі вщухли, вогонь поступово згас і вже за годину запанувало глухе мовчання. Пан Заглоба метався берегом річки, як курка, що каченят водить, і рвав собі рештки волосся з чуприни, але даремно чекав, даремно бідкався. Ранок вибілив річку, врешті сонце зійшло, а Рох не повертався.

Розділ VIII

На ранок пан Заглоба все ще перебував у відчаї, тому подався до пана Чарнецького з проханням, аби послали його до шведів подивитися, що там із Рохом сталося – чи живий іще, у полоні стогне, або горлом за свою сміливість заплатив.

Пан Чарнецький не став перечити, бо йому пан Заглоба дуже до серця припав. Утішаючи його в смутку, зауважив:

– Мені здається, що ваш небіж має бути живий, бо інакше вода б його принесла.

– Дав би Бог! – похитав головою пан Заглоба. – Бо не кожного такого вода винесе, адже не лише руку він мав важку, але й дух наче зі свинцю, про що його вчинок засвідчує.

Пан Чарнецький кивнув:

– Правду кажете! Якщо живий, то мав би я його конем по майдану волочити за порушення дисципліни. Можна тривожити шведські війська, але він усіх підняв, та й шведів без команди і мого наказу не можна бити. Що ж це таке? Посполите рушення чи, до дідька, базар, де кожен на власну руку може воювати?

– Винен, *assentior*[9]. Сам його покараю, лише б він із Божою ласкою повернувся!

– Я йому дарую через згадку про рудницькі заслуги. Ба-

---

[9] *Assentior* (*лат.*) – згоден.

гато маємо військовополонених на обмін і вищих офіцерів за пана Ковальського. Їдьте до шведів і побалакайте про обмін. Я дам двох, навіть трьох у разі потреби, бо не хочу, щоб ваше серце кров'ю обливалося. Зайдіть до мене по лист до короля і їдьте живо!

Утішений пан Заглоба забіг до намету пана Кміцица та розповів товаришам, що і як. Пан Анджей і пан Міхал крикнули водночас, що хочуть із ним їхати, бо обох цікавили шведи. А пан Кміциц ще й міг бути корисний, бо німецькою так само вільно, як польською, міг розмовляти.

Приготування не забрали їм багато часу. Пан Чарнецький, не чекаючи знову на пана Заглобу, прислав сам через пахолка послання, після чого друзі прихопили сурмача, сіли в човен із білим полотнищем, насадженим на дрючок, і вирушили.

Спочатку їхали мовчки, чути було лише плюскіт весел на воді, та врешті пан Заглоба занервував і промовив:

– Хай лише сурмач мерщій про нас сповістить, бо шельми, не зважаючи на білий прапор, можуть стрельнути!

– Та що ви таке кажете! – заспокоїв його пан Володийовський. – Навіть варвари послів шанують, а це ж цивілізований народ!

– Хай сурмач не мовчить, кажу! Перший-ліпший жовнір вистрелить, човен продірявить, і підемо під воду, а вона холодна! Не хочу через дипломатію намокнути!

– Ось, уже видно чатових! – зауважив пан Анджей.

Сурмач подав сигнал. Човен помчав швидко, на тамтому березі заворушилися і незабаром під'їхав на коні офіцер, одягнений у жовтий шкіряний капелюх. Він, наблизившись до самої води, прикрив очі рукою і став приглядатися крізь відблиски.

За кільканадцять кроків від берега пан Кміциц зняв шапку для привітання, офіцер схилився їм із відповідною чемністю.

– Лист від пана Чарнецького до найяснішого шведського цісаря! – покликав пан Анджей, показуючи згорток.

Тим часом човен вдарився об берег.

Варта стояла на березі зі зброєю напоготові. Пан Заглоба заспокоївся повністю, на обличчі зобразив саму серйозність, гідну делегата, і промовив латиною:

– Минулої ночі певного кавалера схопили на цьому березі, я приїхав зробити пропозицію щодо нього.

– Я не розмовляю латиною, – відповів офіцер.

– Невіглас! – буркнув пан Заглоба.

Офіцер звернувся до пана Анджея.

– Король зараз на іншому кінці табору, – повідомив він. – Прошу, панове, зачекати тут, а я поїду сповістити.

І він завернув коня.

Прибульці стали роззиратися. Табір був дуже обширний, займав весь трикутник, утворений Сяном і Віслою. В одному з кутів трикутника лежав Пнів, біля основи Тарнобжег з одного боку, а Розвадів – з другого. Певна річ, весь периметр

неможливо було поглядом охопити. Однак, куди око сягало, видно було шанці, окопи, земляні вали, закріплені в'язками лози, а на них гармати та людей. У самому центрі околиці, в Ґожицях, була королівська ставка, там також стояли головні сили армії.

– Якщо голод їх звідси не викурить, то не дамо їм ради, – оцінив пан Кміциц. – Вся лінія укріплена фортифікаційними спорудами. Є й де коні пасти.

– Але риби для стількох ротів не вистачить, – зауважив пан Заглоба, – зрештою лютеранці пісної їжі не люблять. Ще недавно мали цілу Польщу, а тепер лише цей клин. Нехай сидять собі на здоров'я або знову до Ярослава повертаються.

– Відчайдушні люди насипали ці шанці, – зронив пан Володийовський, оцінюючи оком знавця роботу. – Жовнірів у нас більше, але навчених офіцерів менше, й у воєнному мистецтві ми залишилися позаду них.

– А то чому? – здивувався пан Заглоба.

– Чому? Жовнірові, котрий у кавалерії все життя служив, пояснювати мені це не годиться, але що стосується піхоти й артилерії, то вона в них добра, придатна і до походів, і воєнних набігів, і маршів, і контрмаршів. Багацько книжок у чужоземному війську людина мусить згризти, купу античних авторів переглянути, перш ніж офіцером зможе стати, а в нас це дають за просто так. По-старому кавалерія в дим лавою ходить і шаблями голить, а якщо відразу не виголить, то її виголять.

– Балакайте, пане Міхале, але не заговорюйтесь! А скажіть-но, хто більше знаменитих вікторій здобув?

– Бо раніше всі так воювали, і не маючи такої стрімкості, були змушені програвати. Але тепер порозумнішали і дивіться, пане, що діється.

– Зачекаємо кінця. Поставте мені навіть найрозумнішого інженера, шведа чи німця, а я проти нього Роха виставлю, котрий книжок не читав, тоді й побачимо.

– Щоб ви його тільки ще змогли виставити, – зітхнув пан Кміциц.

– Правда, правда! Але ж мені того хлопа жаль. Пане Анджею, а спитайте тією собачою мовою цих плюгавців і дізнайтесь, що з ним сталося?

– Ви, пане, не знаєте регулярних жовнірів. Тут ніхто без наказу й рота не розтулить. Шкода балакати!

– Знаю, що шельми нелюб'язні. От якщо до нашої шляхти, особливо до ополченців, делегат приїде, то відразу ж балакають, торочать, про здоров'я жінки та дітвори спитають, і горілки з ним вип'ють. І в політичні нюанси почнуть вдаватися, а ті стоять, як слупи, і лише баньки на нас витріщають. Щоб їх шляк трафив!

Тим часом усе більше піхотинців збиралося навколо посланців, і з цікавістю їх розглядали. Ті ж, позаяк були одягнені охайніше в гарну, і навіть багатшу одіж, чудове справляли враження. Найбільше привертав увагу пан Заглоба, бо майже по-сенаторськи тримався, а найменше пан Міхал, че-

рез його невисокий зріст.

Тим часом офіцер, котрий їх першим перестрів на березі, повернувся разом із ще одним, вищим за рангом, і з солдатами, котрі вели баских коней. Той вищий чин вклонився посланцям і промовив польською:

– Його королівська величність просить вас до своєї ставки, а що це не дуже близько, то ми привели коней.

– Ви поляк? – поцікавився пан Заглоба.

– Ні, пане. Я Садовський. Чех на шведській службі.

Пан Кміциц підступив швидко до нього.

– Ви мене не впізнаєте, пане?

Пан Садовський кинув швидкий погляд на його обличчя.

– Як же! Під Ченстоховою! Це ви найбільшу руйнівну гармату висадили і Міллер віддав вас панові Кукліновському. Вітаю, вітаю сердечно такого знаменитого лицаря!

– А що з паном Кукліновським сталося? – спитав Кміциц.

– То ви не знаєте?

– Знаю, що йому відплатив тим самим, чим він мене хотів гостити, але його залишив живого.

– Він помер.

– Так я і думав, що закоцюбне, – махнув рукою пан Анджей.

– Пане полковнику! – втрутився пан Заглоба. – А такого собі Роха Ковальського ви не зустрічали тут, у таборі?

Пан Садовський засміявся:

– Як же? Є!

– Хвала Богові та Найсвятішій Богородиці! Живий чоловʼяга, то його вирятуємо. Хвала Господу!

– Не знаю, чи король захоче його віддати, – засумнівався пан Садовський.

– О! А це чому?

– Бо його дуже собі вподобав. Відразу впізнав його, що це той самий, хто за ним під час рудницької пригоди гнався. За боки ми хапалися, слухаючи відповіді бранця. Король питає: «Що ж ви на мене запосілися?» А той відповідає: «Бо я присягнувся!» Король знову: «То ви й далі мені будете докучати?» – «Аякже»! – торочить шляхтич. Король зареготав: «Зречіться присяги, то я подарую вам здоровʼя і волю». «Неможливо!» – «Чому?» – «Бо мене дядько кривоприсяжником оголосить!» – «То ви такий зухвалець, що мене на поєдинку змогли б здолати? – «Я б і пʼятьом таким дав раду!» Король напирає: «І посмієте на монарха руку підняти?» Але той: «Бо ваша віра несправжня!» Ми тлумачили королеві кожне слово, а він ставав щоразу веселішим і все повторював: «Подобається мені цей шаленець!» Допіру, жадаючи дізнатися, чи його переслідувач справді такий дужий, наказав вибрати дванадцятьох найміцніших вояків у гвардії і по черзі їм із цим військовополоненим боротися. Але ж і жилавий цей кавалер! Коли я відʼїжджав, десятьох уже поклав одного за одним, і жоден не міг піднятися без допомоги. Ми приїдемо саме на закінчення тієї забави.

– Впізнаю Роха! Моя кров! – заверещав пан Заглоба. –

Віддамо за нього навіть трьох вищих офіцерів.

– Під гарний гумор королеві потрапляєте, – зауважив пан Садовський. – Тепер таке рідко стається.

– Та вірю, – кивнув головою субтильний лицар.

Тим часом пан Садовський звернувся до пана Кміцица й узявся випитувати його, яким чином той не лише з рук пана Кукліновського звільнився, але його самого підвісив. Той почав розповідати докладно, бо любив похизуватися. Пан Садовський, слухаючи, за голову хапався від здивування, нарешті вхопив ще раз руку пана Анджея і промовив:

– Можете мені, пане, повірити, що я від душі радий, бо хоч і шведам служу, але кожне щире жовнірське серце радіє, коли бравий кавалер шельму притисне. Мушу визнати, що якщо між вами відчайдух попадеться, то його зі свічкою *in universo*[10] доведеться шукати.

– А ви, пане офіцере, дипломат! – зауважив пан Заглоба.

– І хороший жовнір, ми це знаємо! – докинув пан Володийовський.

– Бо і дипломатії, і військової справи від вас навчився! – відповів пан Садовський, прикладаючи руку до капелюха.

Так вони між собою бесідували, змагаючись навзаєм у чемності, аж доїхали до Ґожиць, де була королівська ставка. Село все було зайняте жовнірами різних родів військ. Наші товариші з цікавістю приглядалися до солдатських гуртів, котрі розмістилися між тинами. Одні, бажаючи трохи го-

---

[10] *In universo* (*лат.*) – по світу.

лод приспати, дрімали по призьбах, бо день був дуже погожий і теплий. Другі грали в кості на барабанах, попиваючи пиво. Треті порозвішували одяг на парканах. Четверті, сидячи перед халупами та скандинавських наспівуючи пісень, натирали цегельним порошком шоломи та кіраси, від чого ті виблискували, аж очі разило. Деінде чистили або вели коней, словом, табірне життя кипіло та роїлося повсюдно під ясним небом. На деяких обличчях, однак, позначилися жахливі незгоди та голод, але сонце заволочило золотом злидні, зрештою випали цим незрівнянним жовнірам кілька днів відпочинку, тому вони повернули собі присутність духу та військову виправку. Пан Володийовський захоплювався ними подумки, особливо пішими полками, відомими на весь світ своєю витривалістю та мужністю. А пан Садовський, у міру того, як проїздили, пояснював:

– Це смаляндський полк королівської гвардії. А це делекарлійська піхота, найбоєздатніша.

– Заради бога! А це що за малі монстри? – вигукнув раптом пан Заглоба, зауваживши юрбу невисоких чоловічків зі шкірою кольору оливок і чорним волоссям, що звисало по обидва боки голови.

– Це лапландці, котрі належать до найдальших гіпербореїців.

– І вони можуть битися? Бо мені здається, що я міг би їх по троє в кожну жменю взяти і доти головами буцати, поки не втомився б!

– Ви змогли б це точно зробити! У битві вони ні до чого. Шведи їх із собою як табірну прислугу возять, а частково через їхні особливості. Бо чаклуни з них *exquisitissimi*[11], кожен має до послуг одного демона, а дехто і п'ятьох на побігеньках тримають.

– Звідки ж у них такі з лихими духами дружні взаємини? – спитав, осіняючи себе хрестом, пан Кміциц.

– Бо постійно темними ночами швендяють, а вони в них по півроку і більше тягнуться. А вам, мабуть, відомо, що вночі найлегше з нечистим здибатися.

– А душу вони мають?

– Невідомо, але я так думаю, що на *animalibus*[12] подібні. Пан Анджей завернув коня, вхопив одного лапландця за комір, підняв його, як кота, догори, оглянув зацікавлено, потім поставив його на ноги та промовив:

– Якби мені король одного такого подарував, я наказав би його завудити і в Орші в костелі повісити, де й інші дивовижі, наприклад, яйце страуса перебуває.

– А в Лубнах була в церкві китова щелепа, або якогось велетня, – додав пан Володийовський.

– Їдьмо, бо ще якесь паскудство від них до нас вчепиться! – занепокоївся пан Заглоба.

– Їдьмо, – підтримав пан Садовський. – Чесно кажучи, правильно було б вам наказати мішки на голову одягнути, як

---

[11] *Exquisitissimi* (*лат.*) – найкращі.

[12] *Animalibus* (*лат.*) – тварини.

велить звичай, але не маємо тут чого приховувати, а що ви шанці побачили, то це й на краще.

Відтак рушили кіньми і за хвилину вже були перед гожицькою садибою. Перед брамою зіскочили з кульбак і, знявши шапки, рухалися далі пішо, бо сам король був перед будинком.

Побачили там багатьох генералів та офіцерів, дуже відомих. Були там старий Віттемберґ, Дуґлас, Левенгаупт, Міллер, Еріксен і багато інших. Всі сиділи на ґанку, трохи за королем, крісло котрого було висунуто вперед, і дивилися на забаву, яку Карл-Ґустав собі з військовополоненим затіяв. Рох завалив саме дванадцятого рейтара і стояв у кунтуші, подертому в боротьбі, захеканий і дуже спітнілий. Побачивши дядька у супроводі панів Кміцица та Володийовського, відразу ж вирішив, що їх також у неволю взяли, тому витріщив очі та відкрив рота, після чого ступив кілька кроків, але пан Заглоба дав йому знак рукою, щоб стояв спокійно, а сам підійшов із товаришами перед королівські очі.

Пан Садовський представив посланців, вони вклонилися низько, як звичай та етикет наказували, потім пан Заглоба віддав листа пана Чарнецького.

Король узяв листа і став читати, тим часом товариші приглядалися до нього з цікавістю, бо ніколи раніше монарха цього не бачили. Був це чоловік у розквіті літ, обличчя мав таке засмагле, наче італійцем або іспанцем народився. Довгі пасма чорного, як вороняче крило, волосся спадали йо-

му за вухами аж на плечі. Блиском і кольором очей нагадував Ярему Вишневецького, лише брови мав дуже вгору підняті, немовби дивувався безперестанно. Натомість на місці, де брови сходилися, чоло підіймалося дуже випукле, що робило його на лева схожим. Глибока зморшка над носом, що не розгладжувалася навіть тоді, коли сміявся, надавала грізного та гнівного виразу обличчю. Нижню губу мав настільки ж відкопилену вперед, як і Ян-Казимир, лише обличчя повніше та більше підборіддя. Вуса носив, як мотузочки, трохи розширені на кінчиках. Загалом це обличчя належало надзвичайній людині, одному з тих, хто, ходячи по землі, кров із неї вичавлює. Була в ньому грандіозність і монарша гордість, і левова сила, і меткість генія, однак, хоча прихильна усмішка не сходила чоловікові ніколи з вуст, не було там доброти серця, яка таким лагідним світлом освітлює зсередини обличчя, як каганець, вставлений усередину алебастрової урни.

Сидів він у кріслі, схрестивши ноги, на яких потужні литки напинали чорні панчохи, і моргаючи, за звичаєм, очима, читав з усмішкою листа пана Чарнецького. Враз, піднявши погляд, він глянув на пана Міхала й зауважив:

– А я вас впізнаю. Це ви зарубали Канненберґа.

Всі погляди негайно звернулися на пана Володийовського, котрий поворушив вусами, вклонився та зронив:

– До послуг вашої королівської величності.

– Який чин? – спитав король.

– Полковник ляуданської хоругви.

– Де раніше служили?

– У віленського воєводи.

– І покинули його разом з іншими? Ви зрадили і його, і мене.

– Своєму королеві я мав служити, а не вашій королівській величності.

Король нічого не сказав. Усі чола спохмурніли, очі стали свердлити пана Міхала, але той стояв спокійно, тільки вусами ворушив раз по раз.

Раптом король озвався:

– Дуже мило познайомитись із таким знаменитим кавалером. Канненберґ вважався між нами непереможним у поєдинку. Ви, мабуть, перша шабля в цій державі?..

– *In universo*! – уточнив пан Заглоба.

– Не остання, – погодився пан Володийовський.

– Вітаю вас щиро. До пана Чарнецького я маю справжню повагу, як до великого воїна, хоч і слово своє зламав, бо мав би досі спокійно в Севежі сидіти.

На це відповів пан Кміциц:

– Ваша королівська величносте! Це не пан Чарнецький, а генерал Міллер першим слово зламав, коли у Вольфа реґімент королівської піхоти відібрав.

Міллер ступив крок, глянув в обличчя панові Анджею і став щось шепотіти королеві, котрий, моргаючи від утоми очима, слухав доволі пильно, дивлячись на пана Анджея, і

нарешті сказав:

– То я бачу, що обраних кавалерів пан Чарнецький мені прислав. Але здавна знаю, що шибайголів між вами достатньо, лише віри в дотриманні обіцянок і присяг бракує.

– Святі слова вашої королівської величності! – промовив пан Заглоба.

– Як вас розуміти?

– Бо коли б не та народу нашого вада, то ви, милостивий пане, тут не були б!

Король знову помовчав із хвилину, генерали знову насупилися від зухвальства посланця.

– Ян-Казимир сам вас від присяги звільнив, – зауважив Карл, – бо вас покинув і за кордон сховався.

– Від присяги лише намісник Христа звільнити може, котрий у Римі сидить, але він нічого такого не робив.

– Менше з цим! – махнув рукою король. – Ось цим я здобув це королівство, – він ляснув по шпазі, – і цим його втримаю. Не потрібно мені ні ваших обіцянок, ні ваших присяг. Хочете війни, то її отримаєте! Я так думаю, що пан Чарнецький ще про Ґоломб'є пам'ятає?

– Забув дорогою з Ярослава, – відрубав пан Заглоба.

Король, замість розсердитися, зареготав.

– То я йому нагадаю!

– Бог світом править!

– Скажіть йому, хай мене навідає. Залюбки його прийму, лише хай поквапиться, бо як коней відгодую, то далі піду.

– Тоді вже ми вашу королівську величність приймемо! – вклонився і мимоволі поклав руку на шаблю пан Заглоба.

Король це зауважив:

– Бачу, що пан Чарнецький не лише найкращі шаблі, а й найкращий рот у представництві прислав. Кожне ваше слово аж пашить. Щастя, що не в цьому суть війни полягає, бо гідного для себе я знайшов би супротивника. Але до справи. Пише мені пан Чарнецький, щоб я того військовополоненого відпустив, за нього двох визначних офіцерів пропонує. Я не зневажаю так своїх жовнірів, як ви гадаєте, і занадто дешево за них платити не хочу, бо це суперечить моїй та їхнім амбіціям. Тому, позаяк у нічому панові Чарнецькому відмовити не зможу, тому йому подарунок із цього кавалера зроблю.

– Милостивий пане! – відреагував на це пан Заглоба. – Не зганьбити шведських офіцерів хотів пан Чарнецький, а послугу мені надати, бо це мій небіж, а я до послуг вашої королівської величності, є довіреною особою пана Чарнецького.

– Щиро кажучи, – засміявся король, – я не мав би цього військовополоненого відпускати, бо він проти мене присягав, хіба що він від свого слова відмовиться.

Тут монарх звернувся до Роха, котрий стояв перед ґанком, і махнув рукою.

– А підійдіть-но ближче, здоровило!

Рох підійшов на кілька кроків і виструнчився.

– Пане Садовський, – попросив король, – спитайте його,

чи перестане мене переслідувати, якщо я його відпущу?

Пан Садовський повторив королівське запитання.

– Я не можу! – скривився пан Рох.

Король збагнув усе і без перекладача, став аплодувати й очима моргати.

– А що! А що! Як же такого випускати? Дванадцятьох рейтарів на землю вклав, а мене тринадцятим зробити обіцяє! Гаразд! Гаразд! Сподобався мені цей кавалер! Чи й він у пана Чарнецького радником? Тоді його тим більше відпущу.

– Стули пельку, нетямо! – буркнув пан Заглоба.

– Досить цього фарсу, – посерйознішав Карл-Ґустав. – Забирайте його і майте ще один доказ моєї доброти. Пробачити можу, як володар цього королівства, якщо така моя воля та милість, але домовлятися із заколотниками не хочу.

Тут королівські брови насупились й усмішка враз зникла з його обличчя.

– Хто проти мене руку підіймає, той бунтівник, бо я тут законний господар. З милосердя лише над вами не карав я досі, як належить, чекав, щоб одумалися, але прийде час, що милосердя моє вичерпається і пора карати настане. Через вашу сваволю та мінливість країна вогнем палає, через ваші клятвопорушення кров ллється. Але кажу вам: спливають останні дні. Не хочете слухати поради, не хочете слухати закон, то послухаєте меча та шибениці!

І блискавки спалахнули в очах Карла. Пан Заглоба вирячився на нього здивовано, не спромігшись збагнути, звідки

взялася та раптова буря після погоди, врешті і в нього стало серце закипати, однак він вклонився і промовив лишень:

– Дякуємо вашій королівській величності.

Після чого відійшов, а за ним пани Кміциц, Володийовський і Ковальський.

– Ласкавий, ласкавий! – базікав пан Заглоба. – А не встигнеш похопитися, як зареве тобі у вухо, наче ведмідь. Хороший результат нашого представництва! Дехто келихом посланців на дорогу пригощає, а він шибеницею! Нехай собак вішає, а не шляхту! Боже! Господи! Як ми важко грішили проти нашого сюзерена, котрий батьком нам був, батьком є і батьком буде, бо ягеллонське б'ється в ньому серце! І такого монарха зрадники покинули, а пішли заморському опудалу служити. Так нам і треба за це, бо кращого ми не гідні. Шибениці! Шибениці!.. Самому вже тісно, бо притисли його, як сир у мішку, що вже сироваткою стікає, а він ще мечем і шибеницею погрожує. Зачекай! Упіймав козак татарина, а татарин за голову тримає! Буде вам ще тісніше. Роху! Я хотів тобі по писку надавати або п'ятдесят київ, але тобі вже пробачу за те, що гідно себе повів і далі його переслідувати пообіцяв. Дай я тебе обійму, бо дуже тобою задоволений!

– Аби дядько був радий! – втішився пан Рох.

– Шибениця і меч! І мені це в очі сказав! – не міг заспокоїтися пан Заглоба. – Ви таке чули? Вовк так само барана у власні кишки закликає!.. І коли це каже? Тепер, коли йому вже гусяча шкіра на спині зробилася. Хай собі лапландців у

радники візьме і з ними разом протекції у демонів шукає! А нам буде найсвятіша Матінка Божа допомагати, як панові Боболі в Сандомирі, котрого вибухом на інший бік Вісли разом із конем перекинула, а йому хоч би що. Оглянувся, а він якраз на обід до священика нагодився. За такої допомоги ще ми їх усіх, як раків із верші, за шиї повитягаємо.

Розділ IX

Спливло кільканадцять днів. Король весь час сидів у межиріччі та кур'єрів на всі боки розсилав до фортець, до війська, у напрямку Кракова та Варшави, з наказами, щоб йому всі з допомогою поспішали. Підвозили йому по Віслі провіант, скільки можна було, але недостатньо. Коли минуло десять днів, стали коней їсти. Відчай охоплював короля та генералів від думки, що буде, коли рейтари коней позбудуться і коли гармати не буде в що запрягти. Звідусіль також приходили неприємні звістки. Вся країна настільки спалахнула війною, немовби її хтось смолою облив і підпалив. Менші загони та менші гарнізони ніяк не могли прийти на допомогу королеві, бо навіть виткнутися з міст чи містечок не могли. Литва, яку досі тримав залізною рукою Понтус Делаґарді, повстала, як одна людина. Велика Польща, яка здалася найпершою, першою ж скинула ярмо й усій Речі Посполитій показувала приклад витримки, люті та запалу. Шляхетські та селянські загони нападали там не лише на гарнізони, які стояли по селах, а й навіть на міста. Даремно шведи мстили люто країні, даремно відсікали руки впійманим у неволю бранцям, пускали з димом села, вирізали до ноги поселення, ставили шибениці, привозили знаряддя для тортур із Німеччини, щоб мучити бунтівників. Хто був змушений терпіти, терпів, хто мав загинути, гинув, але якщо був

шляхтичем, то вмирав із шаблею в руці, а якщо селянином, то з косою. І лилася шведська кров по всій Великій Польщі, люд жив у лісах, навіть жінки бралися за зброю. Покарання викликали у відповідь помсту і ще більшу запеклість. Кулеша, Кшиштоф Жегоцький і підляський воєвода, як вогонь, віялися по країні, але й крім них усі бори були переповнені партіями. Поля лежали неорані, жахливий голод панував у країні, але найбільше крутив він животи шведам, бо вони в містах за зачиненими брамами сиділи і не могли навіть носа виставити назовні.

Аж нарешті й їм забракло духу в грудях.

У Мазовші було те саме. Там курпи, котрі в лісових сутінках ховалися, витикалися з пущ, перекривали дороги, перехоплювали харчі та кур'єрів. У багатолюдному Підляшші дрібна шляхта тисячами йшла до пана Сапєги або в Литву. Люблінське воєводство було в руках конфедерації. З далекої України йшли татари, а з ними і примушені до покори козаки.

Тому всі були вже впевнені, що якщо не за тиждень, то за місяць, якщо не за місяць, то за два та річкова рогачка, в якій боронився король Карл-Ґустав із головною шведською армією, перетворяться на одну велику могилу – на славу для народу, на страшну науку для тих, хто на Річ Посполиту нападати наважився б. Передбачали вже кінець війни, були й такі, хто казав, що Карлові лише один вихід залишився: відкупитися та віддати Речі Посполитій шведську Інфлянту.

Але доля Карла-Ґустава і шведів несподівано поліпшилася.

Дня 20 березня впав Мальборк, до цього безуспішно обложений Штейнбоком. Сильна та відважна його армія вже не мала тепер більше там роботи і могла іти на порятунок королеві.

З іншого боку, баденський маркграф, набравши рекрутів, зі свіжими силами і не втомленим ще солдатом вирушив також у межиріччя.

Обоє рухалися вперед, громлячи невеликі повстанські зграї, винищуючи, палячи, мордуючи. Дорогою збирали шведські залоги, приєднували менші загони та зростали в силі, як ріка тим повноводнішає, чим більше потоків у себе приймає.

Звістки про падіння Мальборка та походи армії Штейнбока і баденського маркграфа дійшли дуже хутко до річкової рогачки і засмутили польські серця. Штейнбок був іще далеко, але баденський маркграф, ідучи стрімким маршем, міг уже незабаром підійти впритул і змінити розклад сил під Сандомиром.

Тому скликали польські воєначальники раду, в якій узяли участь пан Чарнецький, пан гетьман литовський, Міхал Радзивілл, коронний підчаший, пан Вітовський, старий і досвідчений жовнір, і пан Любомирський, котрому вже встигло набриднути Завісля. На цій нараді вирішили, що пан Сапєга з литовським військом залишиться стерегти Карла, щоб той

із пастки не вислизнув, а пан Чарнецький виступить проти баденського маркграфа і зустріне його якнайшвидше, після чого, якщо йому Господь Бог вікторію подарує, повернеться, як і раніше, короля облягати.

Відповідні накази були видані негайно. Наступного ж дня сурми через приглушені мундштуки закликали на коней так тихо, що заледве їх почуто, бо хотів пан Чарнецький відійти таємно від шведів. На давній стоянці відразу ж розмістилися кілька розрізнених шляхетських і селянських партій. Вони порозкладали ватри і галасувати почали, щоб ворог не думав, що з майдану хтось пішов. А каштелянські хоругви вислизали одна за одною. Першою виступила ляуданська, яка по праву мала б при панові Сапєзі залишитися, але що пан Чарнецький дуже її полюбив, то гетьман не захотів йому її відбирати. За ляуданською пішла хоругва пана Вонсовича, досвідченого жовніра, котрий половину життя на війні провів. Після них пішла хоругва князя Дмитра Вишневецького під командуванням пана Шандаровського, та сама, яка під Рудником неперевершеною славою вкрилася. Далі два реґіменти драгунів пана Вітовського, за ними дві хоругви пана старости яворівського, знаменитий пан Стапковський в одній із них був поручником. Відтак особиста каштелянська, королівська під командуванням пана Поляновського й уся потуга пана Любомирського. Піхоти не брали через поспіх, возів теж, бо комуніком мали йти.

Всі разом стали під Завадою значними силами, сповнени-

ми завзяття. Тоді виїхав наперед пан Чарнецький і вишикував їх до походу, сам же притримав трохи коня і став неподалік, щоб усе своє військо добре оглянути. Рисак під ним фиркав і головою кивав, наче вітав полки, що проходили повз, а самому каштелянові серце втішилося. Прекрасне видовище мав він перед очима. Скільки око сягне, хвиля коней, море суворих жовнірських облич, кінським рухом колисаних, над ними ще й третя хвиля – шабель і списів – мерехтіла й виблискувала у вранішньому сонці. Сила нещадна струменіла від них, і цю силу відчував у собі пан каштелян, бо вже не було це збіговисько добровольчого наброду, але люд на воєнному горнилі загартований, вправний, тренований і в битві такий уїдливий, що жодна у світі кавалерія мірятися силою з ним не могла. І пан Чарнецький відчув тієї миті, що з певністю, без жодного сумніву з цими людьми шаблями та копитами розтрощить військо баденського маркграфа, і від передчуття цієї перемоги просвітліло його обличчя так, що відблиск його бачили всі полки.

– З Богом! По вікторію! – гукнув він нарешті.

– З Богом! Ми переможемо! – відповіли йому могутні голоси.

І вигук той пролетів через усі хоругви, як глухий грім крізь хмари. Пан Чарнецький ударив коня, щоб наздогнати ляуданців, котрі йшли попереду.

І вони пішли.

Але пересувалися не як люди, а як зграя хижих птахів,

які, почувши здобич удалечині, летять вихором по просторах. Ніколи, навіть серед татар у степу, ніхто ніколи не чув про такий похід. Жовнір спав у кульбаці, їв і пив там же. Коней годували з руки. Ріки, бори, села, міста залишалися позаду. По селах не встигали селяни висипати з халуп, щоб поглянути на війська, а вони вже зникали вдалині за хмарою куряви. Йшли і вдень, і вночі, тільки часом відпочивали ненадовго, щоб коней не загнати.

Нарешті під Козеницями натрапили на вісім шведських хоругв під командуванням Торнескільда. Ляуданці, котрі йшли в авангарді, першими побачили ворога і навіть не зітхнувши, негайно накинулися на супостата. Другим ішов пан Шандаровський, третім пан Вонсович, а четвертим пан Стапковський.

Шведи, вирішивши, що з якимось партіями мають справу, стали у чистому полі до бою й уже через дві години не залишилася навіть одна жива душа, яка б могла до маркграфа дістатися та повідомити, що пан Чарнецький іде. Вирубали шаблями ті вісім хоругв, жодного свідка цієї поразки не залишаючи. Після цього рушили, наче хтось серпом кинув, до Маґнушева, бо розвідники повідомили, що баденський маркграф з усім військом у Варці перебуває.

Пана Володийовського послали в ніч із роз'їздом, аби повідомив, як розташувалися війська і скільки їх є.

Дуже на ту експедицію нарікав пан Заглоба, бо навіть славетний пан Вишневецький ніколи таких походів не влашто-

вував. Хоч і жалівся старий товариш, але вважав за краще йти з паном Володийовським, ніж при війську залишатися.

– Золотий був час під Сандомиром, – замріявся дідуган у сідлі, – чоловік їв, спав і на шведів у пастці здалеку споглядав, а тепер немає коли і фляги до рота піднести. Знаю я воєнне мистецтво *antiquorum*[13] великого Помпея та Цезаря, але пан Чарнецький нові порядки вигадує. Проти будь-яких правил є трясти животом упродовж стількох днів і ночей. Від голоду вже в голові мені затуманюється і весь час здається, що зірки – це каша, а місяць – солонина. На дідька така війна? Як мені Бог милий, бо з голоду хочу власному коневі вуха пообгризати!

– Завтра, дасть Бог, відпочинемо після шведів!

– Краще вже шведи, ніж таке марудство! Боже! Господи! Коли вже дадуть спокій нашій Речі Посполитій, а старому Заглобі теплу лежанку та підігріте пиво. Хай би навіть і без сметани. А то трясися, старий, на шкапі, трясися, поки кістки не розтрясеш. Немає там якого тютюну? Може, хоч ту сонливість через ніздрі витурю. Місяць мені в сам рот так світить, що аж до живота зазирає, і не знаю я, чого він там шукає, бо нічого не знайде. До дідька така війна, повторюю!

– Оскільки дядько думає, що місяць – це солонина, то може його з'їсти! – пожартував пан Рох.

– Якби я тебе з'їв, то міг би сказати, що це телятина, але боюся, щоб після такої печені рештки своєї дотепності не

---

[13] *Antiquorum* (*лат.*) – старовинний.

втратити.

– Якщо я теля, а дядько мій тоді хто?

– А ти, розумако, думаєш, що Алтея тому головешку народила, що при печі сиділа?

– А мені що до того?

– А те, що якщо ти теля, то спочатку батька свого питай, хто ти, а не дядька. Бо й Європу бик захопив, але брат її, котрий став дядьком її дітям, був уже людиною. Тямиш?

– Щось не дуже, але з'їсти, то точно би щось з'їв.

– То з'їж чорта і дай мені спати! Що там, пане Міхале? Чому ми зупинилися?

– Варка поряд, – пояснив пан Володийовський. – Ось, церковна баня виблискує в світлі місяця.

– А Маґнушев ми вже минули?

– Маґнушев залишився праворуч. Дивно мені, що по цей бік річки жодного шведського роз'їзду немає. Заїдемо в ці хащі і постоїмо, може, нам Бог пришле якого язика.

Сказавши це, пан Міхал завів загін у зарості, розставив через кожні сто кроків по обидва боки дороги, і наказав, щоб тихо стояли і повіддя тримали міцно, щоб чийсь кінь не заіржав.

– Чекати! – звелів він. – Послухаємо, що за рікою відбувається, а може, й побачимо.

Всі зачаїлися, але тривалий час не було нічого чути, крім солов'їв, які в ближньому вільшанику щебетали, як на смерть. Стомлені жовніри носами клювали в кульбаках, а

пан Заглоба ліг на кінську шию і глибоко заснув. Навіть коні дрімали. Спливла година. Нарешті чутливе вухо пана Володийовського вчуло щось схоже на тупіт коней по твердій дорозі.

– Приготуватися! – наказав він жовнірам.

Сам же висунувся на край хащі та визирнув на дорогу. Дорога виблискувала в світлі місяця, як срібна стрічка, але нічого не було на ній видно, відголос кінських копит, однак, наближався.

– Точно йдуть! – підтвердив пан Міхал.

І всі ще більше стримували коней, кожен затамував подих. Не було чути нічого, крім співочих трелей солов'їв у вільшанику.

Аж тут на дорозі з'явився шведський загін, що складався з тридцяти вершників. Рухалися повільно та доволі недбало, не в ряд, а розтягнутою колоною. Одні жовніри балакали між собою, інші підспівували тихо, бо тепла травнева ніч діяла навіть на черстві жовнірські душі. Пройшли, нічого не підозрюючи, так близько від пана Володийовського, котрий стояв неподалік від краю і міг занюхати запах коней і дим від блекоти, яку рейтари курили.

Відтак зникли за закрутом дороги. Пан Міхал почекав ще достатньо довго, аж тупіт зник у далечіні, лише тоді під'їхав до свого загону та запропонував панам Скшетуським:

– Поженемо їх тепер, як гусей, до табору пана каштеляна. Жоден не має втекти, щоб не дав знати!

– Якщо й після цього пан Чарнецький не дозволить нам наїстися і виспатися, – озвався пан Заглоба, – то я йому подякую за службу і повернуся до пана Сапєги. Бо в нього, якщо битва, то битва, але коли відпочинок, то й бенкет. І якби мав навіть чотири роти, то всім би знайшов роботу. Оце вождь! І правду кажучи, повідомте, якого милого ми служимо не в армії Сапєги, якщо ця хоругва по праву йому належить?

– Батьку, не наговорюйте на найбільшого воїна Речі Посполитої, – зупинив його Ян Скшетуський.

– Не я наговорюю, а лише мої кишки, на яких голод марша грає, як на скрипці.

– Потанцюють під цю музику шведи, – заспокоїв їх пан Володийовський. – А тепер, шановне панство, їдьмо хутко! Біля тієї корчми в лісі, яку ми, сюди їдучи, минули, я хотів би їх захопити.

І він повів загін швидше, але не надто швидко. В'їхали в густий ліс, в якому охопила їх темрява. Корчма була за кільканадцять стай. Наблизившись до неї, йшли нога в ногу, щоб зарано тривогу не здійняти. Коли були не більше вже, як за гарматний постріл, долинув до них людський гомін.

– Є, й галасують! – пан Міхал був задоволений.

Шведи нишпорили по корчмі, шукаючи якоїсь живої душі, щоб могли язика прихопити. Але корчма була порожня. Одні перетрясли головну будову, інші шукали в оборі, в хлівах, ще інші підіймали шопи в дахах. Половина стояла на майдані, тримаючи коней тих, котрі нишпорили.

Загін пана Володийовського підійшов на сто кроків і взявся татарським півмісяцем оточувати корчму. Ті, що стояли на майдані, відчули щось лихе, аж тут побачили людей і коней, але що в лісі було темно, то не могли розпізнати, що це за військо, не здіймали тривогу, бо навіть на мить не припускали, щоб із цього боку міг якийсь інший, ніж шведський загін, прибути. Лише той півмісячний рух здивував і стурбував їх. Тому озвалися зараз же до тих, хто був усередині.

Раптом навколо корчми пролунав крик «алла» і гуркіт від кількох пострілів. В одну мить темні натовпи жовнірів вигулькнули, немов з-під землі виросли. Вчинилася метушня і залунав дзенькіт шабель, прокляття, здавлені зойки, але все це тривало не довше ніж дві молитви.

Після цього на майдані перед корчмою залишилося кілька людських і кінських тіл, а загін пана Володийовського подався далі, ведучи зі собою двадцятьох п'ятьох військовополонених.

Йшли тепер клусом, підганяючи плазом шабель рейтарські коні, а на світанку дійшли й до Маґнушева. У таборі пана Чарнецького ніхто не спав, всі були напоготові. Назустріч роз'їзду, спираючись на обушок, вийшов сам каштелян, схудлий і блідий від безсоння.

– Що там? – спитав він пана Володийовського. – Маєте язика?

– Є двадцять п'ять бранців.

– А скільки втекли?

– *Nec nuntius cladis*[14]. Всіх дістали!

– Вас навіть до пекла можна посилати, жовніре! Гаразд! Візьмемо їх в оборот. Сам допитуватиму!

Зронивши це, каштелян повернув із місця, і від'їжджаючи, наказав:

– Всім бути напоготові, бо, можливо, негайно ж і вирушимо на ворога.

– Тобто? – розізлився пан Заглоба.

– Цить, пане, – гримнув на нього пан Володийовський. Шведські військовополонені навіть без припікання виказали все, що їм було відомо про сили баденського маркграфа, про кількість гармат, піхоту та кінноту. Задумався трохи пан каштелян, бо дізнався, що це справді новонаймана армія, однак складалася з найдосвідченіших жовнірів, котрі в бозна-скількох війнах брали участь. Було також багато серед них німців і великий загін французьких драгунів. Загальною кількістю вони перевершували на кількасот голів польські війська. Натомість виявилося зі зізнань, що маркграф навіть не припускав, що пан Чарнецький опинився так близько, і вірив, що поляки всіма силами облягають короля під Сандомиром.

Як тільки каштелян це почув, одразу ж схопився з місця і гукнув своєму ад'ютантові:

– Пане Вітовський, накажіть сурмити через мундштук, щоб на коня сідали!

---

[14] *Nec nuntius cladis* (*лат.*) – жодного свідка лиха.

Через півгодини військо рушило і йшли вже свіжого травневого ранку через ліси та поля, росою вкриті. На горизонті з'явилася Варка, точніше її згарище, бо місто ще шість років тому згоріло майже вщент.

Війська пана Чарнецького йшли по відкритій місцині, тому довго від шведського ока ховатися не могли. Коли їх помітили, то маркграф вирішив, що це якісь партії, які збилися в більший гурт, хочуть потривожити табір.

Лише коли щораз новіші хоругви, що скакали ступом, з'являлися з лісу, вчинився рейвах у шведському таборі. З поля видно було невеликі загони рейтарів та окремих офіцерів, котрі метушилися між полками. Барвиста шведська піхота висипала на шир рівнини. Полки формувалися один за одним на очах польських жовнірів і вишиковувалися в каре, як зграї строкатих птахів. Над головами їхніми здіймалися до сонця чотирикутники міцних списів, якими піхотинці прикривалися від наскоку кавалерії. Наприкінці побачили й натовпи шведської панцерної кавалерії, що скакала клусом на фланги. Підкочували та встановлювали ґвалтовно гармати. Всі приготування, весь цей рух видно було, як на долоні, бо піднялося ясне сонечко прегарне й освітило всю країну.

Пілиця розділяла ці два війська.

На шведському березі озвалися сурми, литаври, барабани та вигуки жовнірів, що підіймали дух до бою. Пан Чарнецький і собі наказав дути в кривулі та наступав з усіма хоругвами до річки.

Він щодуху помчав на скакуні до хоругви пана Вонсовича, яка стояла найближче до річки.

– Старий воїне! – закликав воєначальник. – Ідіть до моста, там із коней і до мушкетів! Хай на вас уся міць упаде! Ведіть!

Пан Вонсович лише почервонів трохи від запалу та змахнув буздиганом. Люди з бойовим криком помчали за ним, наче хмара куряви, вітром гнана.

Доскакавши на триста кроків до моста, сповільнили свій біг. Тут же дві третини зістрибнули з кульбак і побігли до переправи.

Шведи рушили з іншого боку і незабаром до справи взялися мушкети, спочатку розрізнено, потім щільніше, немовби тисяча ціпів водночас молотили на току. Дим розтягнувся над рікою. Крики заохочення звучали як по той, так і по інший бік. Увага обох військ зосередилася на мості, який був дерев'яний, вузький, тому важкий для захоплення, але легкий для захисту. Проте лише ним можна було дістатися до шведів.

Тому через чверть години послав пан Чарнецький драгунів пана Любомирського на допомогу панові Вонсовичу. Але шведи взялися вже з гармат обстрілювати протилежний берег. Підкочували щораз нові гармати, і ядра стали завивати над головами вояків пана Вонсовича та драгунів, падати на луг і рити ями в землі, обкидаючи атакувальників дерном і грязюкою.

Баденський маркграф стояв під лісом, позаду армії, спо-

стерігав через підзорну трубу за битвою. Час від часу віднімав її від очей, здивовано зиркав на свій штаб і стенав плечима.

– Збожеволіли, – казав він, – вони точно хочуть той міст форсувати. Але кілька гармат і два-три полки можуть його хоч від цілої армії захищати.

Проте пан Вонсович усе більше насідав зі своїми людьми, але і захист ставав щораз затятішим. Міст ставав центральною точкою битви, до якої повільно почала стікатися вся шведська лінія. Годиною пізніше попсували їм їхній шик і вони повернулися боком до попередньої позиції. Міст засипав справжній дощ із вогню та заліза. Люди пана Вонсовича валилися, як снопи, тим часом прилітали накази щораз настирливіші, що необхідно йти вперед.

– Погубить пан Чарнецький цих людей! – крикнув раптом пан коронний маршалок.

І пан Вітовський, як досвідчений жовнір, збагнув, що лихе коїться, й аж затремтів увесь від нетерплячки, і вже не міг витримати довше, стрибнув на коня, аж тварина застогнала жалісливо, і під'їхав до пана Чарнецького, котрий весь цей час уперто, невідомо з якого дива, гнав людей до річки.

– Ваша милосте! – крикнув пан Вітовський. – Кров надаремно ллється. Ми не здобудемо цього моста!

– Я його й не хочу здобувати! – відрубав пан Чарнецький.

– То чого ваша гідність хоче? Що маємо робити?

– До ріки хоругвами! До ріки! А ви стрій тримайте!

Тут пан Чарнецький посипав очима такі блискавки, що пан Вітовський відступив без жодного слова.

Тим часом хоругви підійшли на двадцять кроків до берега та вишикувалися довгою лінією уздовж водойми. Ніхто з офіцерів і жовнірів не знав точно, навіщо це роблять.

Аж тут пан командувач з'явився, як блискавка, перед фронтом хоругв. Вогонь пашів на його обличчі, а блискавка була в очах. Сильний вітер підіймав йому бурку на плечах, як могутні крила, кінь під ним скакав і дибився, мало що не сиплючи полум'ям із ніздрів. Воєначальник шаблю пустив на перев'язь, шапку зірвав із голови і так, з наїжаченою чуприною, з краплями поту на чолі, звернувся до своєї дивізії:

– Шановне панство! Річкою ворог заслонився і насміхається з нас! Море переплив, щоб гнобити нашу вітчизну, і думає, що ми на її захист цю ріку не форсуємо!

Тут він шапку кинув на землю, і вихопивши шаблю, вказав нею на воду, що збурилася. Піднесення його охопило, бо аж зіп'явся в сідлі і ще гучніше закричав:

– Кому Бог! Кому віра! Кому мила батьківщина! За мною!

І стиснувши коня острогами так, що скакуна наче в повітря підкинуло, кинувся в течію. Бризнула навколо хвиля, чоловік і кінь сховалися на мить під водою, але випливли вмент.

– За нашим командиром! – крикнув Міхалко, той самий, котрий під Рудником славою вкрився.

І стрибнув у воду.

– За мною! – крикнув пронизливо тонким голосом пан Володийовський.

І пірнув ще до того, як кричати перестав.

– Ісусе, Маріє! – заревів, підіймаючи до стрибка коня, пан Заглоба.

Й уся лава чоловіків і коней звалилася в хвилі, аж вода вилилася з шаленим розгоном на береги. За ляуданською хоругвою пішла вишневецька, за вишневецькою – пана Вітовського, за нею пана Стапковського, а за ними й усі решта. Такий шал охопив цих людей, що штовхалися хоругви наввипередки. Команди змішалися з криками жовнірів, річка виступила з берегів і спінилася, наче молоко, в одну мить. Хвиля стала зносити трохи полки, але коні, яких буцали острогами, пливли, немов неозорі стада дельфінів, хриплячи ніздрями та стогнучи. Заповнила маса кінських і людських голів простір, наче утворивши міст, по якому можна було б пройти сухою ногою на інший берег.

Пан Чарнецький переплив річку першим, але не встигла вода з нього стекти, як виплили за ним ляуданці, змахнув пан каштелян буздиганом і крикнув до пана Володийовського:

– З наскоку! Бий!

А до пана Шандаровського:

– Туди!

І так спрямовував хоругви одну за одною, поки всі не розподілив. Останню ж очолив особисто та загукав:

– В ім’я Боже! Щасливо.

І рушив за іншими.

Коли ж два полки рейтарів, що стояли в резерві, спостерегли, що діється, полковники впали в ступор, такий великий, що заки ворухнулися з місця, вже ляуданці, підганяючи коней, неслися на них нестримним потоком. Вдаривши, розвіяли перший полк, як вихор листя, зіштовхнули його на другий, змішали другий, а тут прибув пан Шандаровський і вчинилася страшна різанина, але тривала вона недовго. Бо вже за хвилину розвалилися шведські ряди і безладний натовп кинувся навтьоки до головної армії. Хоругви пана Чарнецького переслідували їх із жахливими криками, рубали, кололи, поле трупами встелюючи.

Тепер стало нарешті зрозуміло, для чого пан Чарнецький наказав панові Вонсовичу штурмувати міст, хоч і не мав наміру ним переправлятися. Таким чином головна увага всієї армії зосередилася на цій ділянці, і тому ніхто не захищав, та й не повинен був захищати в цей час переправу вплав. Притому майже всі гарматні пащеки і весь фронт ворожого війська були обернені за річку до моста, а тепер, коли три тисячі вершників неслися в їхній бік щільною лавою, потрібно було змінювати шикування та формувати новий фронт, аби хоча б якось від удару вберегтися. Здійнявся страшенний лемент і метушня: піхотні полки, кавалерія розверталися щодуху до ворога, ламаючись поспішно, заважаючи одні одним, стаючи абиде, не розуміючи поміж вереску та сум'яття команди, діючи самостійно. Даремно офіцери вдавалися

до надлюдських зусиль, даремно маркграф негайно послав на підмогу кавалерійські полки, що стояли під лісом у резерві. Перш ніж до якоїсь справи дійшло, перш ніж піхота змогла списи задніми кінцями в землю всадити, щоб підставити їх ворогові, навалилася хоругва ляуданська, як демон смерті, в саму середину шикування. За нею друга, третя, четверта, п'ята, шоста. Настав судний день! Дим від мушкетних пострілів вкрив, наче хмарою, всю битву, а в цій хмарі гуркіт, вереск, нелюдські голоси розпачу, крики тріумфу, пронизливий дзенькіт заліза, немовби у пекельній кузні, тріскотня мушкетів. Часом спалахував вогник і розсіювався дим, інколи блиснула золота верхівка полкового прапора, і знову нічого не було видно, лише гуркіт лунав щораз страхітливіший, наче земля вибухнула раптом під річкою і наче вода її спадала в прірву бездонну.

Втім збоку нові залунали верески: це пан Вонсович пройшов міст і кинувся на ворога. Тоді недовго вже тривала битва.

З тієї хмари стали висуватися й утікати до лісу великі людські зграї, безладні, божевільні, без шапок, шоломів, без зброї. За ними линув потужний людський потік, як шалений вихор. Артилерія, піхота, кавалерія, перемішавшись між собою, втікали до лісу, засліплені тривогою та жахом. Декотрі солдати кричали на повний голос, декотрі втікали мовчки, схопившись за голови руками, інші на ходу скидали одяг, ще інші затримували тих, хто біг попереду, і падали самі,

топтали один одного, а тут же за ними, над їхніми в'язами та головами, мчала лава польських вершників. Щомиті спостерігалися цілі їхні ряди, що здиблюють коней і кидаються в найбільшу людську гущавину. Не захищався вже ніхто, всі йшли під меч. Труп падав на труп. Рубали без передиху, без милосердя, на всій рівнині. По берегах річки, аж до лісу, скільки око сягало, можна було бачити лише втікачів і переслідувачів. Подекуди тільки поодинокі загони піхотинців чинили безладний і розпачливий опір, гармати ж замовкли. Битва перестала бути битвою, а перетворилася на різню.

Та частина армії, що бігла до лісу, була знищена до ноги. Дісталися до гущавини лише нечисленні ескадрони рейтарів, за якими в'їхали в гущавину легкі кавалерійські хоругви. Але в лісі чекали на зайд селяни, котрі на відголос битви збіглися з усіх навколишніх сіл.

Страхітлива погоня тривала, однак, і на варшавській дорозі, якою утікали головні шведські сили. Молодий маркграф Адольф двічі намагався прикрити втечу, але двічі його розбивали, аж поки він сам не потрапив у неволю.

Загін його особистої французької піхоти, що складався з чотирьохсот людей, покидав зброю, а три тисячі добірних солдатів, мушкетерів і кіннотників утікали аж до Мнішева. Мушкетерів вирізали в Мнішеві, кінноту гнали до Черська, поки та не розсіялася повністю по лісах, трясовинах і чагарниках. Там лише наступного дня познаходили поодиноких вершників селяни.

Перш ніж сонце зайшло, армія Фрідріха, баденського маркграфа, перестала існувати.

На першому бойовиську залишилися лише хорунжі зі стягами, бо всі люди погналися за ворогом. І сонце вже добре пішло на спад, коли перші загони кавалерії стали з'являтися з боку лісу та Мнішева. Поверталися зі співами та гамірно, підкидаючи вгору шапки та пострілюючи вгору з бандолетів. Майже всі вели за собою натовпи зв'язаних мотузками військовополонених. Ті йшли за кіньми без капелюхів, без шоломів, із головами, опущеними на груди, обдерті, закривавлені, щомиті спотикаючись об тіла полеглих побратимів. Поле бою страшний мало вигляд. У деяких місцях, де зіткнення були найзапекліші, лежали цілі купи трупів, на півсписа висотою. Декотрі з піхотинців тримали ще в застиглих долонях довгі списи. Цими списами вкритий був весь майдан. Місцями вони й досі були встромлені в землю. Подекуди лежали цілі, подекуди уламки їхні наче створювали загорожі та тини. Але переважно всюди око могло бачити жахливу та немилосердну мішанину людських тіл, розчавлених копитами, держаків, поламаних мушкетів, барабанів, сурм, капелюхів, поясів, бляшаних обладунків, які носила піхота, рук і ніг, що стирчали настільки безладно з куп тіл, що важко було вгадати, кому вони належать. Особливо в тих місцях, де захищалася піхота, лежали цілі вали мерців.

Трохи вдалині, біля ріки, стояли вже охололі гармати, одні перекинуті людською хвилею, а інші ще були готові до по-

стрілу. Біля них спали, відтепер вічним сном, каноніри, котрих також порубали всіх. Бачили багато трупів, що звішувалися з гармат, охопивши їх руками, немовби в такий спосіб жовніри хотіли захиститися від смерті. Бронза, заплямована кров'ю і мізками, виблискувала зловісно в променях сонця, що заходило. Золоті відблиски відбивалися в застиглій крові, яка тут і там утворила малі озерця. Нудотний її запах змішувався по всьому полю битви із запахом пороху, з випарами тіл і кінським потом.

Пан Чарнецький повернувся ще до заходу сонця з королівським полком і зупинився посеред майдану. Військо привітало його гучним, як грім, вигуком. Який відділ підходив, то вітав без угаву, а командувач стояв у сонячних променях, втомлений без міри, але весь аж сіяв, із непокритою головою, із шаблею, звішеною на перев'язі, і щоразу відповідав вітальникам:

– Не мене, шановне панство, не мене, а Бога прославляйте!

Біля нього стояли пани Вітовський і Любомирський, останній світлий, як саме сонце, бо в позолочену кірасу одягнений, із обличчям, забризканим вражою кров'ю, бо добряче попрацював і сам власною рукою рубав, різав, як простий жовнір. Але був сумний і понурий, бо навіть його власні полки кричали:

– *Vivat* Чарнецький, *dux et victor!*[15]

---

[15] *Dux et victor* (*лат.*) – вождь і переможець.

Заздрість зануртувала в душі маршалка.

Тим часом щораз нові загони прибували з усіх боків на поле бою, за кожним разом під'їжджав товариш і жбурляв панові Чарнецькому під ноги здобутий ворожий прапор. Ці видовища провокували нові крики, нові привітання, підкидання шапок угору та стрілянину з бандолетів.

Сонце опускалося щораз нижче.

Раптом у єдиному костелі, який після пожежі у Варці залишився, задзвонили до вечірні. Всі голови негайно обернулися в той бік. Отець Пекарський, місцевий священик, заспівав «Ангел Господній благовістив Пречистій Діві Марії», і тисячі залізних грудей відповіло йому моментально потужними голосами: «І Вона зачала від Духа Святого!»

Всі погляди звернулися до неба, яке зарум'янило околицю вечірньою зорею, і з того кровопролитного поля бою стала долітати до граючих угорі надвечірніх відблисків побожна пісня.

А коли скінчили співати, приїхала клусом ляуданська хоругва, яка найдальше гналася за ворогом. Жовніри знову взялися жбурляти стяги під ноги панові Чарнецькому, а той утішився в серці, і побачивши пана Володийовського, під'їхав до нього на коні.

– Багато їх утекло? – спитав він.

Пан Міхал лише головою похитав, що не багато, але був такий засапаний, що навіть слова вимовити не міг, лише відкритим ротом повітря раз по раз хапав, аж йому в грудях

грало. Показав відтак рукою на рота, що говорити не може, пан Чарнецький зрозумів і за голову його тільки обійняв.

– Але ж ви й напрацювалися! – зауважив полководець. – Бодай би такі й на камінні родилися!

Пан Заглоба швидше заспокоїв дихання і, клацаючи зубами, став уривчастим голосом розповідати:

– Заради бога! На зимний піт вітер віє!.. Пропасниця мене трясе. Здійміть плаща з якого гладкого шведа і віддайте мені, бо все на мені мокре. Мокро, і тут мокро. Не знаю вже, де вода, а де мій власний піт, а де шведська кров. Якби я сподівався, що колись у житті стількох цих шельм дістану, то негідний бути підпругою при кульбаці. Це найбільша вікторія в цій війні. Але в воду наступного разу більше не буду стрибати. Не їж, не пий, не спи, а потім купайся. Досить мені на старі роки. Рука мені стерпла, параліч мене розіб'є. Горілки, заради бога!..

Пан Чарнецький, учувши це і побачивши літнього чоловіка, всього вкритого ворожою кров'ю, зглянувся над його віком і подав власну флягу. Пан Заглоба перехилив її до рота і за мить віддав порожньою, після чого промовив:

– Стільки води в Пілиці вижлуктав, що дивись, як би мені риба в животі не завелася, але це краще за воду.

– Переодягніться, пане, в сухе, хоча б і шведське, – запропонував пан каштелян.

– Я дядькові товстого шведа пошукаю! – озвався пан Рох.

– Навіщо з трупа маю закривавленого брати, – роззирнув-

ся пан Заглоба. – Стягни все до сорочки з цього генерала, котрого я в ясир узяв.

– То це ви полонили генерала? – здивувався пан Чарнецький.

– Кого я тільки не полонив, чого лишень не зробив! – бурчав пан Заглоба.

Панові Володийовському нарешті повернувся дар мови:

– Ми захопили молодого маркграфа Адольфа, графа Фалькенштейна, генерала Венґера, генерала Потера, Бенці, не рахуючи інших офіцерів.

– А маркграф Фрідріх? – поцікавився пан Чарнецький.

– Якщо тут не лежить, то утік у ліси, але якщо й утік, то його селяни приб'ють!

Та пан Володийовський помилився у своїх очікуваннях. Маркграф Фрідріх разом із графом Шліпенбахом та Ехренштейном, блукаючи лісами, дісталися вночі до Черська. А там, пересидівши в руїнах замку три дні в холоді та голоді, подалися вночі до Варшави. Не захистило їх це пізніше від неволі, але цього разу, однак, вони вціліли.

Вже була ніч, коли пан Чарнецький з'їхав до Варки з поля бою. Була це, мабуть, найкраща ніч у його житті, бо такої значної поразки не зазнавали досі шведи із самого початку війни. Всі гармати, всі прапори, вся старшина, крім головного вождя, – все було захоплено. Армія розбита вщент, розігнані на чотири вітри її жалюгідні рештки були приречені стати жертвами селянських ватаг. А ще виявилося, що

шведи, котрі себе непереможними у чистому полі вважали, не могли саме у відкритому полі протистояти регулярним польським хоругвам. Збагнув також пан Чарнецький, наскільки потужні наслідки мала ця перемога в усій Речі Посполитій, як підійме дух, який розбудить запал. Він бачив уже всю Річ Посполиту в недалекому майбутньому звільненою від гніту, торжествуючу. Може, навіть і позолочену булаву великого гетьмана бачив він подумки в руці.

Дозволено йому було про неї мріяти, бо ішов до неї, як справжній жовнір, як захисник вітчизни, і був із тих, хто не постає ні з солі, ні з ріллі, лише з того, що їх болить.

Тим часом заледве всією душею міг обійняти ту радість, яка на нього звалилася, тому звернувся до маршалка, котрий їхав поруч:

– Тепер під Сандомир! Під Сандомир якнайшвидше! Вміє вже військо річки форсувати, не злякає нас ні Сян, ні Вісла!

Маршалок промовчав, натомість пан Заглоба, котрий їхав трохи віддалік у шведському одязі, дозволив собі вголос зауважити:

– Їдьте, куди хочете, але вже без мене, бо я не флюгер на костелі, який крутиться вдень і вночі, їсти і спати не маючи потреби.

Пан Чарнецький такий був веселий, що не тільки не розсердився, а й пожартував:

– Ви більше на дзвіницю, ніж на флюгер подібні, особливо, що, як бачу, горобців маєте на куполі. А *attinet quod* їжі

та відпочинку, то це всім належиться.

На це пан Заглоба, але вже впівголоса, відрубав:

– Хто має дзьоб замість рота, той і горобців має на увазі!

Розділ X

Після цієї перемоги дозволив пан Чарнецький нарешті відпочити війську і стомлених коней відгодувати. Після чого знову великим походом мав повертатися під Сандомир, аби обложеного шведського короля гнобити.

Тим часом одного вечора прибув до табору Харлампій зі звістками від пана Сапєги. Пан Чарнецький на той час відбув до Черська для перевірки посполитого рушення равського, яке під тим містом саме збиралося, тому Харлампій, не заставши вождя, пішов просто до пана Володийовського, щоб у нього після довгої дороги відпочити. Приятелі привітали його радісно, але той одразу ж на вході з понурим обличчям зауважив:

– Про вашу вікторію я вже чув. Тут нам усміхнулася фортуна, але під Сандомиром нас притиснули. Не втримали ми Карла в пастці, він вирвався, та ще й купу литовського війська погромив.

– Бути цього не може, – вигукнув, хапаючись за голову, пан Володийовський.

Обоє пани Скшетуські і пан Заглоба стали, як укопані.

– Як таке могло статися? Розказуйте, на милість Божу, бо у власній шкурі не всидимо!

– Мені дихання бракує, – відхекувався Харлампій, – бо їхав день і ніч, втомився страшенно. Приїде пан Чарнецький,

то все *ab ovo*[16] розповім. Дайте ж мені тепер хоча б трохи відсапатись.

– То Карл таки вирвався з пастки. Я передбачав, що так буде. Як це? Ви забули, як я це пророкував? Хай пан Ковальський підтвердить.

– Дядько пророкував! – підтвердив пан Рох.

– І куди Карл пішов? – спитав Харлампія пан Володийовський.

– Піхота поплила баржами, а він із кіннотою пішов попри Віслу до Варшави.

– Битва була?

– І була, і не була. Коротко кажучи, дайте мені спокій, бо не можу зараз балакати!

– Одне лише скажіть. Пана Сапєгу повністю розбили?

– Де там розбили! Він навіть женеться за королем, але вже пан Сапєга ніколи нікого не наздожене!

– Такий він до переслідування, як німець до посту, – буркнув пан Заглоба.

– Хвала Всевишньому і за те, що військо вціліло! – додав пан Володийовський.

– Познущалися над ними! – лютував пан Заглоба. – Га! Ну що ж! Мусимо знову діру в Речі Посполитій гуртом латати!

– На литовське військо прошу не наговорювати, – відру-

---

[16] *Ab ovo* (*лат.*) – у дослівному перекладі «з яйця». Стійкий фразеологічний зворот, який означає «із самого початку». У сатирах Горація *ab ovo* вживається у словосполученні *ab ovo usque ad mala* (від яєць до яблук), тобто від початку і до кінця трапези.

бав Харлампій. – Карл – великий воїн і програти йому не сором. А ви, коронні, не поступилися під Устям, чи під Вольбожем, чи під Сулейовим, чи в десятьох інших місцях? Сам пан Чарнецький програв під Ґоломб'єм! Чому ж не міг програти пан Сапєга, особливо коли ви його, як сироту, самого залишили?

– А ми що, на танцюльки під Варку ходили? – обурився пан Заглоба.

– Знаю, що не на танцюльки, а на битву, і Бог дав вам вікторію. Але хто зна, чи не краще було не вештатися, бо в нас подейкують, що війська обох народів, кожне зокрема, може бути розбите, але навіть пекельний компут із ними вкупі не впорається.

– Все може бути, – погодився пан Володийовський, – але що вожді ухвалили, то не нам критикувати. Не без того також, щоб і вашої провини не було!

– Мабуть, там пан Сапєга кепсько себе проявив, вже я його знаю! – промовив пан Заглоба.

– Цього не можу заперечити! – буркнув під ніс Харлампій.

Тут усі замовкли, лише час від часу зиркали один на одного понуро, бо їм здавалося, що щастя Речі Посполитої заново занепадати починає, хоча ще зовсім недавно всі були сповнені віри та надії.

Тут пан Володийовський повідомив:

– Пан каштелян повертається!

І вийшов із кімнати.

Каштелян і справді повертався. Тож пан Володийовський вибіг йому назустріч і здаля закликав:

– Пане каштеляне! Шведський король розбив литовське військо і з пастки втік. Є тут товариш із листами від пана віленського воєводи.

– Давайте його сюди! – вигукнув пан Чарнецький. – Де він там?

– У мене. Зараз його приведу.

Але панові Чарнецькому так не терпілося прочитати повідомлення, що не захотів чекати, негайно зіскочив із кульбаки і зайшов до квартири пана Володийовського. Усі посхоплювалися з лав, побачивши, хто саме входить, але прибулець лише головою їм кивнув, і попросив:

– Прошу дати листи!

Харлампій подав йому запечатаний згорток. Каштелян підійшов із ним до вікна, бо в халупі було темно, і став читати, насупивши брови і зі стурбованим виразом. Час від часу гнів спалахував у його очах.

– Засмутився пан каштелян, – зашепотів панові Скшетуському пан Заглоба, – гляньте, як йому губи почорніли. Зараз і шепелявити почне, бо завжди так робить, коли його холера хапає.

Коли пан Чарнецький закінчив читати, якусь хвилину смикав себе за бороду і міркував, але врешті-решт озвався деренчливим, невиразним голосом:

– Підійдіть-но ближче, пане товаришу!

– До послуг вашої гідності!

– Скажіть правду, – промовив із притиском каштелян, – бо ця реляція так майстерно закручена, що суті збагнути не можу. Тому прошу лише правду, не прикрашену: військо розпорошене?

– Та ні, пане каштеляне.

– А скільки днів вам треба, щоб знову зібратися?

Тут пан Заглоба шепнув панові Скшетуському:

– Хоче його, як то кажуть, на чисту воду вивести.

Але Харлампій відповів, не вагаючись:

– Оскільки військо не розкидане, то йому й збиратися не потрібно. Правда, ополченців із двісті ми не змогли дорахуватися, коли я від'їжджав, і між полеглими їх не було, але це звична річ і компут від цього не втратить, та й пан гетьман негайно вирушив за королем у бойовому порядку.

– Гармат ви не втратили, кажете, зовсім?

– Навпаки. Чотири з них шведи, не маючи змоги забрати з собою, заклепали.

– Бачу, правду не ховаєте. Тоді розкажіть, як усе відбулося?

– *Incipiam!*[17] – почав розповідь Харлампій. – Коли ми залишилися самі, спостеріг ворог, що завіслянські війська кудись поділися, лише партії та неорганізовані зграї опинилися на їхньому місці. Ми думали, точніше, пан Сапєга думав, що на них вдарять, і тому вирішив їх посилити, але не надто,

---

[17] *Incipiam* (*лат.*) – спочатку.

щоб і себе не ослабити. Тим часом у шведів була метушня та гамір, наче у вулику. Надвечір стали підходити натовпами до Сяну. Ми були у ставці воєводи. А тут приїжджає пан Кміциц, котрий себе зараз Бабиничем називає, з передової з повідомленням. А пан Сапєга саме до бенкету готувався, на який море шляхтянок аж з-під Красника і Янова закликали. Бо пан воєвода любить стать білоголову.

– І бенкети любить! – завернув пан Чарнецький.

– Не було мене там, щоб його напоумити! – втрутився пан Заглоба.

Пан Чарнецький не залишився у боргу:

– Може, швидше будете з ним, ніж гадаєте, то удвох погульбаните!

Тут він звернувся до Харлампія:

– Продовжуйте.

– Отже, пан Бабинич доповідає, а воєвода йому: «Вони прикидаються, що хочуть наступати! Не почнуть нічого! Швидше, каже, через Віслу захочуть перебиратися, але я маю їх на оці і сам тоді атакуватиму. Тим часом, каже, не будемо псувати собі радощів, аби нам було добре!» Тож ми взялися їсти та пити. Капела врізала мазурку, сам воєвода кинувся до танцю.

– Дам я йому танці! – знову втрутився пан Заглоба.

– Тихо будьте! – цитьнув пан Чарнецький.

– Раптом знову прибігають від берега, бо у шведів галас неймовірний. Жодної реакції! Воєвода як зацідить пажеві у

вухо: «Будеш мені сюди лізти!» Ми танцювали до світанку, а спали до полудня. Опівдні бачимо, а там уже шанці насипали, а на них важкі гармати стоять, каронади. Давали перманентно залп, а ядра падали, як цеберця! Одне таке вмент вал зруйнує!

– Не фантазуйте, – перервав його пан Чарнецький, – ви не в гетьмана!

Харлампій змішався дуже і продовжив:

– Опівдні приїхав сам воєвода. А шведи під прикриттям тих шанців уже взялися ставити міст. Працювали до вечора, на наш великий подив, бо ми були впевнені, що збудувати його збудують, але пройти по ньому не зможуть. Наступного дня будівництво продовжилося. Став воєвода споряджати війська, бо вже і сам второпав, що буде баталія.

– Тим часом міст був лише про людське око, а вони пройшли нижче іншим і збоку на вас зайшли? – махнув рукою пан Чарнецький.

Харлампій витріщив очі, роззявив рота, якусь хвилину мовчав здивований, аж нарешті видихнув:

– То ваша гідність вже отримала реляції?

– Немає потреби! – прошепотів пан Заглоба. – Бо що стосується війни, наш дід на льоту вгадає, наче саме брався до справи!

– Кажіть далі! – звелів пан Чарнецький.

– Настав вечір. Війська стояли в готовності, але з першою зіркою знову був бенкет. Тим часом вранці шведи вже прой-

шли через той другий міст, який нижче збудували, і зараз же атакували. Стояла скраю хоругва пана Кошиця, доброго жовніра. А тут вони! Кинулися йому на допомогу ополченці, котрі були найближче, а тут як плюнуть у них із гармат, а вони – руки в ноги! І пан Кошиць поліг, і більшість людей його знищили. Тоді ополченці, кинувшись гурбою на табір, всіх спантеличили. Які були готові хоругви, ті пішли на шведа, але нічого не досягли, лише гармати втратили. Якби більший загін і піхота були при королеві, то поразка була б нищівною, але, на щастя, більша частина піхотних реґіментів, разом із гарматами, відплила вночі баржами, про що також ніхто в нас не знав.

– Сапєга підвів! Я так і знав! – вигукнув пан Заглоба.

– Ми перехопили королівську кореспонденцію, – виправдовувався Харлампій, – яку шведи загубили. Прочитали в ній жовніри, що король у Пруссію має намір іти, щоб з електором назад повернутися, бо пише, що самими шведськими силами не дасть собі раду.

– Я про те знаю, – кивнув пан Чарнецький, – пан Сапєга прислав мені того листа.

Після цього він пробурмотів собі тихо, наче сам собі зауважив:

– Доведеться і нам за ним у Пруссію.

– І я так кажу! – приєднався пан Заглоба.

Пан Чарнецький дивився на нього з хвилину в задумі.

– Халепа! – сказав каштелян уголос. – Бо якби я встиг під

Сандомир, то ми вдвох із гетьманом живого його б не випустили… Га! Але що впало, те пропало!.. Війна подовжиться, але все одно цій навалі і цим зайдам уже гаплик написаний.

– Не може бути інакше!.. – хором підтримали лицарі.

І піднесення зворушило їхні серця, хоча хвилину тому ще сумнівалися.

Тут прошепотів щось пан Заглоба на вухо панові орендареві з Вонсоші, той зник у дверях і за хвилину повернувся із джбаном. Побачивши це, пан Володийовський вклонився до колін каштелянові.

– Велика ласка це була б для простого жовніра, небуденна… – почав він.

– Охоче з вами вип'ю, – погодився пан Чарнецький. – І знаєте чому? Тому, що нам попрощатися доведеться.

– Тобто? – здивувався пан Володийовський.

– Пише пан Сапєга, що хоругва ляуданська до литовського війська належить і що її лише для супроводу королеві послав, а тепер сам у ній матиме потребу, особливо в офіцерах, бо йому їх дуже бракує. Пане Володийовський, ви знаєте, як я вас шаную, і важко мені з вами розлучатися, але тут є для вас наказ. Щоправда, пан Сапєга, як дипломат, на мої руки і на мою секретність наказ присилає. Я міг би вам його й не показати… Ба, ба, так мені це мило, наче мені пан гетьман найкращу шаблю зламав… Але саме тому, що секретно мені прислав, я наказую – тримайте!.. А ви робіть, що маєте. За здоров'я ваше, воїне!..

Пан Володийовський знову вклонився каштелянові до колін, випив, але був такий засмучений, що й слова сказати не міг, а коли каштелян його обійняв, сльози струмком пустилися чоловікові на пшеничні вуса.

– Краще б я поліг! – сказав він сумно. – Воювати під вашим керівництвом, такого вождя, я вже звик, а там невідомо, що буде…

– Пане Міхале, не зважайте на наказ! – промовив зворушений пан Заглоба. – Я сам панові Сапєзі відпишу та локшини на вуха йому навішаю.

Але пан Володийовський насамперед був жовніром, тому не погодився:

– У вас вічно старий гультіпака сидить!.. Помовчте краще, якщо такого не розумієте. Служба!!!

– Оце так! – підтвердив пан Чарнецький.

Розділ XI

Пан Заглоба, ставши перед гетьманом, не відповів на радісне його привітання, лише руки назад заклав, губу закопилив і взявся на нього зиркати, як справедливий суддя, але суворий. Той ще більше зрадів, побачивши вираз обличчя гостя, бо вже якогось підступу й очікував, тому зараз же заговорив:

– Як життя, старий гульвісо? Що це так носом крутите, ніби якийсь неприємний запах винюхуєте?

– В усьому війську Сапєги біґос відчувається!

– А чому біґос? Кажіть!..

– Бо шведи капустяних голів нашаткували!

– Отакої! Вже нам і дорікнув! Шкода, що й вас не нашаткували!

– Бо під командуванням такого вождя служив, під яким не нас шаткували, а ми.

– Віддати б вас катові! Щоб вам трохи язика підрізав!

– Тоді не матиму чим вікторії пана Сапєги прославляти!

Засмутився гетьман і зронив:

– Пане брате, і ви туди ж! Бо багато є таких, хто вже про мою службу вітчизні забув, зовсім уже мене спаплюжили, знаю також, що багато хто проти моєї особи виступає, але якби не той хаос посполитих, інакше все могло б піти. Подейкують, що через пиятику ворога занедбав, але ж цьому

ворогові вся Річ Посполита не змогла опору чинити!

Зворушився трохи пан Заглоба від слів гетьмана і відказав:

– Такий вже в нас є звичай, щоб провину завжди на вождя складати. Не закидатиму вам той бенкет, бо й якась віддушина потрібна. Пан Чарнецький великий воїн, та, як мені здається, має ваду, що війську на сніданок, на обід і на вечерю лише швежину подає. Кращий він вождь, ніж кухар, але погано робить, бо від такої страви навіть найкращим кавалерам війна може остогиднути.

– Дуже пан Чарнецький щодо мене лютував?

– Та не дуже! Спочатку дуже скривився, але коли дізнався, що військо не розбите, то зараз же сказав: «Це Божа воля, а не людська сила! Дурниці, – каже, – кожен може програти. А якби ми самих, – каже, – Сапєг у вітчизні мали, то була б це країна аристидів».

– Заради пана Чарнецького крові я б не пожалів! – відповів гетьман. – Хтось інший став би мене принижувати, щоб себе і власну славу возвеличити, особливо після свіжої вікторії, але він не з тих.

– Нічого проти нього не скажу, лише те, що я застарий на таку службу, якої він від жовніра сподівається, а особливо на ті купелі, якими військо муштрує.

– То ви раді, що до мене повернулися?

– І радий, і нерадий, бо мені в горлі пересохло, а промочити її не бачу жодної можливості.

– Зараз сядемо до столу. А що пан Чарнецький тепер робити наміряється?

– Піде у Велику Польщу, щоб тим небожатам допомогти, а звідти проти Штейнбока виступить, і до Пруссії, сподіваючись одержати від Ґданська гармат і піхоти.

– Хороші громадяни ґданці. Всій Речі Посполитій прикладом слугують. То ми з паном Чарнецьким під Варшавою зустрінемося, бо я туди піду, лише до цього біля Любліна трохи порозважаюся.

– То Люблін знову шведи захопили?

– Нещасне місто! Не знаю вже, скільки разів опинялося у ворожих руках. Є тут делегація від люблінської шляхти і зараз прийде з проханням, щоб їх рятував. Але я ще маю листи до короля та гетьмана відправити, тому мусять зачекати.

– До Любліна й я охоче поїду, бо там білоголових тьма гладких і гожих. Коли котрась, хліб ріжучи, буханку до себе притисне, то навіть на нечутливій буханці шкірка від задоволення червоніє.

– От бабій!

– Ваша гідносте, я людина у літах, ви не можете цього збагнути, але я щороку в травні кров ще мушу пускати.

– Та ви ж старші за мене!

– Лише досвідом, але не віком, бо зумів *conservare iuventutem meam*[18], і в цьому мені вже не один позаздрив. Дозвольте, ваша гідносте, мені прийняти люблінську делегацію,

---

[18] *Conservare iuventutem meam* (*лат.*) – зберегти свою молодість.

а я їм пообіцяю, що ми зараз же підемо їм на допомогу, хай небораки втішаться, перш ніж ми неборачок утішимо.

– Гаразд, – погодився гетьман, – а я піду листи готувати.

І він вийшов.

Відтак, впустили люблінську делегацію, яку пан Заглоба прийняв із надзвичайним авторитетом і гідністю, а допомогу пообіцяв за умови, що військо провіантом, особливо всілякими напоями забезпечать. Після чого запросив їх від імені воєводи на вечерю. Ті й раді були, бо військо тієї ж ночі вирушило на Люблін. Сам пан гетьман підганяв жовнірів, бо йому йшлося про те, щоб якоюсь перемогою воєнну пам'ять про сандомирську конфузію затерти.

Розпочалася, отже, облога, але просувалася вона достатньо марудно. Весь цей час пан Кміциц учився у пана Володийовського шаблею володіти та прогресував надзвичайно. Пан Міхал тямив, що це на шию Богуслава наука, тому жодних секретів свого мистецтва від нього не приховував. Часто також мали навіть кращу практику – ходили під замок шведів на дуель викликати, і багатьох зарубали. Незабаром пан Анджей до того дійшов, що вже з Яном Скшетуським міг нарівні стятися, а ніхто в усьому війську пана Сапєги не зміг би з ним тягатися. Тоді таке бажання здибатися з Богуславом опанувало душу пана Кміцица, що ледве міг висидіти під Любліном, особливо що весна повернула йому сили та здоров'я.

Рани загоїлися йому всі, перестав харкати кров'ю, кров

грала в ньому, як у давні часи, і вогонь струменів з очей. Дивилися на нього спочатку спідлоба ляуданці, але не сміли зачіпатися, бо пан Володийовський тримав їх у залізному кулаці, а пізніше, споглядаючи на його дії й учинки, заспокоїлися зовсім, і навіть найзапекліший його ворог, Юзва Бутрим, казав:

– Помер пан Кміциц, а живе пан Бабинич, ну то нехай живе!

Люблінський гарнізон нарешті здався на великі радощі війська, після чого рушив пан Сапєга хоругви на Варшаву. Дорогою отримав повідомлення, що сам Ян-Казимир разом із гетьманами і новим військом іде йому на підмогу. Надійшли також звістки і від пана Чарнецького, котрий із Великої Польщі також до столиці прагнув. Війська, розкидані по цілій країні, зосередилися тепер під Варшавою, як хмари, розкидані по голубому небосхилу, зосереджуються та поєднуються, щоб зродити бурю, громи та блискавки.

Йшов пан Сапєга на Желехів, Ґарволін і Мінськ до Седлецького тракту, щоб у Мінську з підляським посполитим рушенням з'єднатися. Ян Скшетуський прийняв над ним командування, бо хоч він у Люблінському воєводстві жив, однак близько до кордону з Підляшшям, дуже відомий був усій шляхті та багато разів нею відзначений, як один зі знаменитіших у Речі Посполитій лицарів. Тому він хутко зумів організувати хоробру від природи тамтешню шляхту в хоругви, які ні в чому компутовому війську не поступалися.

Відтак пішли з Мінська на Варшаву дуже швидко, щоб за один день під Прагою[19] стати. Погода сприяла походові. Час від часу пролітали травневі дощі, холодячи землю та гасячи куряву, але загалом пора була чудова, не надто спекотна, і не надто холодна. Погляд сягав далеко в прозорому повітрі. З Мінська війська йшли комуніком, бо підводи й обоз мали тільки наступного дня за ними податися. Піднесення запанувало в полках незмірне. Густі ліси, що облягали весь тракт, звучали луною від жовнірських пісень, коні фиркали на добру ворожбу. Хоругви справно і в порядку пливли одна за одною, як мерехтлива та потужна річка, бо було там майже дванадцять тисяч люду, не рахуючи ополченців. Вів їх усіх пан Сапєга. Ротмістри, гарцюючи перед полками, сяяли полірованими бляхами. Строкаті відзнаки хиталися над головами лицарства, як велетенські квіти.

Сонце вже хилилося до заходу, коли першою хоругва лаудянська, що йшла в авангарді, побачила вежі столиці. Від цього видовища радісний вигук вирвався з грудей жовнірів:

– Варшава! Варшава!

Вигук цей пролетів, як грім, через усі хоругви й уже за якийсь час чутно було аж на дві милі повторюване по всій дорозі слово: «Варшава! Варшава!»

Багато лицарів пана Сапєги ніколи не були в столиці, багато з них ніколи її не бачили, тому вигляд міста справив на них надзвичайне враження. Мимоволі притримали всі ко-

---

[19] *Прага* – також і передмістя Варшави.

ней. Дехто познімав шапки, інші стали хреститися, декому сльози струмком полинули з очей і вони стояли зворушені та мовчазні. Аж тут пан Сапєга з'явився на білому коні з останніх загонів і помчав уздовж хоругв.

– Шановне панство! – закликав воєначальник гучним голосом. – Ми тут перші, нам щастя! Нам честь!.. Виженемо ж шведа зі столиці!..

– Виженемо! – підтримало дванадцять тисяч литовських горлянок. – Виженемо! Виженемо! Виженемо!

І зчинився галас і гамір. Одні кричали без угаву: «Виженемо»! Інші вже репетували: «Бий, хто доброчесний!» Ще інші: «На них, плюгавців!» Дзенькіт шабель перемішувався з лементом лицарів. Очі жбурляли блискавки, з-під строгих вусів блистіли зуби. Сам пан Сапєга спалахнув, як смолоскип. Враз булаву підняв угору і вигукнув:

– За мною!

Неподалік від Праги зупинив пан воєвода свої хоругви і наказав сповільнити похід. Столиця виринала щораз чіткіше зі синьої далечіні. Вежі вимальовувалися довгою лінією в блакиті. Нагромаджені дахи Старого Міста, вкриті червоною черепицею, відсвічували у вечірньому блиску. Нічого прекраснішого не бачили ніколи в житті литовці, ніж ті білі та високі мури, з безліччю прорізних вузьких бійниць, що нависали, як плакучі верби над водою. Будинки ніби виростали одні з одних, високо і ще вище. Над тією збитою і тісною масою тинів, стін, вікон, дахів стриміли в небо височенні ве-

жі. Ті із жовнірів, хто вже бував у столиці або на виборах, або приватно, пояснювали іншим, що яка будівля означала і яку мала назву. Особливо пан Заглоба, як бувала людина, повчав своїх ляуданців, а ті слухали його уважно, дивуючись словам літнього шляхтича та самому місту.

– Дивіться он на ту башту в самій середині Варшави, – торочив він. – Це *arx regia*[20]! Щоб я стільки жив, скільки обідів я там із королівського столу спожив, що самого Матузала[21] за пояс заткнув би. Не мав також король ближчої за мене довіреної особи, я міг вибирати між староствами, як між горіхами, а роздавати їх так само легко, як цвяхи. Купі людей я посприяв, а коли входив, то сенатори мені кланялися в пояс, по-козацькому. Поєдинки я також на королівських очах проводив, бо мене він любив бачити в роботі, а маршалок мусив затуляти очі.

– Гарна споруда! – зауважив Рох Ковальський. – І тільки подумати, що все це ті песиголовці мають у руках!

– І грабують надміру! – додав пан Заглоба. – Я чув, що навіть колони з мурів видирають і до Швеції вивозять, бо вони з мармуру й іншого коштовного каміння. Не впізнаю милі закутки, а цей замок слушно різні *scriptores*[22] восьмим дивом світу вважають, бо порівняно з ним французький король має

---

[20] *Arx regia* (*лат.*) – королівська цитадель.

[21] *Матузал* – біблійний патріарх, син Єноха та дідусь Ноя, котрий згідно за легендою жив 969 років.

[22] *Scriptor* (*лат.*) – автор.

стодолу, а не замок!

– А що це за друга вежа там праворуч?

– Це Святий Ян. Є в замку до нього внутрішня галерея. У цьому костелі я мав одкровення, бо якось пізно залишився, і чую голос з-під склепіння: «Заглобо, буде війна з таким сином, шведським королем, і великі *calamitates*[23] настануть!» Я щодуху помчав до короля і розповідаю, що почув, а тут владика примас як лусне мене патерицею по плечах: «Не кажи дурниць, бо ти був п'яний!» Мають тепер… Той другий костел, зараз там збоку, це Єзуїцька колегія, третя вежа віддалік це – курія, четверта праворуч – маршальська, а той зелений дах – це Домінікани. Всього й не назву, хоч би язиком так умів вертіти, як шаблею.

– Навряд чи є друге таке місто на світі! – вигукнув один із жовнірів.

– Тому й усі нації нам заздрять.

– А та чудова будівля ліворуч від замку?

– За Бернардинами?

– Авжеж.

– Це палац Радзейовських, колись Казановських. Вважають його дев'ятим дивом світу, але там зараза завелася, бо саме в цих мурах почалося нещастя Речі Посполитої.

– Тобто? – спитало водночас кілька голосів.

– Бо як заповзявся пан підканцлер Радзейовський із дружиною сваритися та воювати, а король за неї заступився.

---

[23] *Calamitates* (*лат.*) – лихоліття.

І знаєте, панове, що про це люди балакали, а це точно, бо й сам підканцлер вирішив, що його дружина в короля закохалася, а король у неї. Після чого він через *invidia*[24] до шведів утік і війну затіяв. Щоправда, я сидів тоді на селі і кінця цієї справи не бачив, лише з чуток, але точно знаю, що вона не королеві, а комусь іншому бісики очима пускала.

– Кому?

Пан Заглоба покрутив вуса.

– Тому, на котрого всі, як мурахи на мед, лізли, лише мені це прізвище не годиться називати, бо завжди гребував плітками… Та й посоліднішав чоловік, постарів, обдерся, як мітла, вимітаючи ворогів батьківщини, але колись не було більшого за мене оповідача та царедворця, нехай Рох Ковальський підтвердить…

Тут спохопився пан Заглоба, що Рох ніяк не міг ті часи пам'ятати, тому лише рукою махнув і вимовив:

– Врешті, що він там знає!

Після чого показав ще товаришам палац Оссолінських і Конецпольських, який за величністю майже Радзейовському був рівний, нарешті й прекрасний *villa regia*[25], але тут сонце зайшло, і нічні сутінки накрили роздолля.

Гуркіт пролунав на мурах варшавських і сурми озвалися довго та протяжно, щоб сповістити, що ворог наближається.

Пан Сапєга і собі ознаменував власне прибуття стріляни-

---

[24] *Invidia* (*лат.*) – заздрість.

[25] *Villa regia* (*лат.*) – королівський палац.

ною із самопалів, аби дух мешканців столиці підняти, після чого тієї ж ночі став переправляти війська за Віслу. Першою переправилася ляуданська хоругва, за нею пана Котвича, за нею татари пана Кміцица, за нею пана Ваньковича, загалом вісім тисяч людей. Таким чином були шведи разом із накопиченою здобиччю оточені та позбавлені постачання. А панові Сапєзі нічого більше не залишалося, як чекати, поки з одного боку пан Чарнецький, а з іншого король разом із коронними гетьманами підійдуть. Тим часом стежили, щоб до міста ніяке підкріплення не пройшло.

Перші звістки надійшли від пана Чарнецького, але не надто сприятливі. Бо він інформував, що військо і коні має такі потомлені, що зараз не зможуть в облозі жодної взяти участі. Від часу битви під Варкою день у день доводилося битися, а з перших місяців року відбулася двадцять одна велика битва зі шведами, не рахуючи сутичок із роз'їздами і нападів на менші загони. Піхоту на Помор'ї не одержав, до Ґданська дістатися не зміг. Обіцяв, що найбільше, що зможе, то тримати під контролем ту шведську армію, яка під командуванням Радзивілла, брата короля, і Дуґласа стоїть у Нарві, і зважує, як би обложеним прийти на допомогу.

Натомість шведи готувалися до захисту з притаманною їм мужністю та ретельністю. Ще до приходу пана Сапєги спалили Прагу, тепер почали жбурляти гранати на всі передмістя – на Краківське, Новий Світ, а з іншого боку – на костел Святого Юрія та Діви Марії. Вже горіли подвір'я, будів-

лі та церкви. Вдень дими розвівалися над містом густими та чорними хмарами. Уночі ті хмари ставали червоними і снопи іскор вибухали з них у небі. За мурами блукали натовпи міщан, котрі залишилися без даху над головою і без шматка хліба, жінки оточили табір пана Сапєги з благанням про милосердя. Бачили людей, котрі висохли від голоду, як тріски, бачили дітей, які вмирали від відсутності поживи, в обіймах змарнілих матерів. Околиця перетворилася на море сліз і злиднів.

Пан Сапєга, не маючи піхоти та гармат, усе чекав на прибуття короля, тим часом приходив, скільки міг, на допомогу вбогим, відсилаючи їх партіями в не такі знищені околиці, в яких хоч якось могли прогодуватися. Турбувався він також немало в очікуванні важкої облоги, адже вчені шведські інженери перетворили Варшаву в неприступну фортецю. За мурами сиділо три тисячі вишколених жовнірів, ними командували фахові та досвідчені генерали, та й узагалі шведи вважалися майстрами в облозі та захисті всіляких фортець. Аби розвіятись, влаштовував собі пан Сапєга щодня бенкети, під час яких підіймалися густо келихи, бо мав цей чесний громадянин і незвичайний воїн таку ваду, що веселу компанію та брязкання склом над усе любив, часто навіть службу задля радощів занедбуючи.

Зате вдень сумлінно вечірні вади винагороджував. До заходу сонця працював щиро, посилав роз'їзди, писав листи, сам об'їжджав варту, сам допитував упійманих язиків, нато-

мість із першою зіркою часто скрипалі вже озивалися в його квартирі. А коли одного разу піддався спокусі, то вже все дозволяв, навіть сам посилав по офіцерів, навіть тих, хто у варті стояли, або на роз'їзд призначених. І гнівався, якщо котрийсь не з'являвся, бо не було для нього бенкету без тісняви. Дорікав йому за це вранці дуже пан Заглоба, але вечорами часто самого челядь непритомного до квартири пана Володийовського приносила.

– Навіть святий би не зміг Сапєзі опиратися, – звірявся наступного дня приятелям літній шляхтич. – А що вже я, котрий завжди забави любив. Він має якусь нав'язливу ідею до келиха мене примушувати, а я, не бажаючи невихованість виказати, поступаюся спонуканню, бо завжди стежив, аби господарю не перечити. Але вже я присягнув, що на наступний адвент[26] накажу собі хребет дисципліною добре змастити, бо сам розумію, що сваволя без покути залишитися не може. Тим часом мушу вже йому товаришувати, але це тому, що боюся, щоб він у гіршу не потрапив компанію і тоді вже жодного стриму не знатиме.

Були такі офіцери, котрі й без гетьманського нагляду службу виконували, але декотрі занедбували свої обов'язки вечорами, як зазвичай жовніри, котрі залізної руки над собою не відчувають. Цим не міг не скористатися ворог.

---

[26] *Адвент* – у християнських церквах західного обряду піст, що передує Різдвяній неділі аж до сутінків 24 грудня, час, що нагадує очікування на повторний прихід Ісуса Христа.

Одного разу, за кілька днів до приходу короля та гетьманів, пан Сапєґа влаштував частування, краще, ніж будь-коли, бо вже дуже втішився, що все військо в купу збирається й облога розпочнеться вже зовсім незабаром. Всі найкращі офіцери були запрошені, бо пан гетьман, шукаючи завжди оказії, проголосив, що це на честь короля той бенкет відбудеться. До панів Скшетуських, Кміцица, Заглоби, Володийовського та Харлампія навіть послали спеціальне запрошення, щоб ті неодмінно були присутні, бо гетьман за великі заслуги хоче їх особливо відзначити. Пан Анджей сідав уже на коня, щоб із роз'їздом вирушити, тому посильний офіцер застав його татар уже за брамою.

– Ви не можете, ваша милосте, панові гетьманові такої кривди завдати і невдячністю за прихильність заплатити, – промовив офіцер.

Пан Кміциц зліз із коня і пішов радитися з товаришами.

– Зовсім це мені не на часі! – бідкався він. – Я чув, що якийсь більший загін кінноти в околицях Бабиць з'явився. Сам же гетьман наказав мені їхати, щоб дізнатися, що це за жовніри, а тепер на бенкет просить! Що маю робити?

– Пан гетьман посилає наказ, щоб із роз'їздом Акбах-Улан їхав, – наполягав офіцер.

– Наказ є наказ! – заявив пан Заглоба. – А кожен жовнір його виконувати мусить. Стережіться, пане, щоб поганий приклад не подавати, до того ж недобре було б накликати на себе гетьманське невдоволення.

– Повідомте, що я буду! – звернувся до посильного пан Анджей.

Офіцер вийшов. За ним поїхали Акбах-Улан із татарами, а пан Анджей узявся переодягатися, і в процесі так говорив товаришам:

– Сьогодні бенкет на честь короля. Наступний буде на честь панів коронних гетьманів і так аж до кінця облоги.

– Хай лише король підійде, то все це скінчиться, – відповів пан Володийовський. – Бо хоч і наш милостивий пан також любить часом у смутку розважитися, але ж служба буде кращою, якщо кожен, у тому числі пан Сапєга, намагатиметься старанність свою проявити.

– Забагато цього, забагато! Нема про що говорити! – зітхнув Ян Скшетуський. – Чи вас не дивує, що такий завбачливий і роботящий вождь, такий доброчесний чоловік, такий гідний громадянин має таку слабкість?

– Як тільки вечір надходить, відразу інша він людина, і з великого гетьмана на гуляку перекидається.

– А ви знаєте, чому мені ці бенкети не до шмиги? – озвався пан Кміциц. – Бо й Януш Радзивілл мав звичай щовечора трапезувати. Уявіть собі, як це дивно виглядало, бо що не бенкет, то або нещастя яке траплялося, або лиха новина надходила, або нова гетьманська зрада виявлялася. Не знаю, чи це сліпий збіг обставин, чи Божа кара, але лихо ніколи не приходило в якийсь інший час, лише під час бенкету. Тому скажу я вам, що врешті-решт до того дійшло, що як тільки

столи накривали, то аж сироти на шкірі виступали.

– Щира правда, як мені Бог милий! – підтвердив Харлампій. – Але було це ще й тому, що князь гетьман завжди цю пору для оприлюднення своїх намірів із ворогом вітчизни вибирав.

– Ну! – озвався пан Заглоба. – Принаймні з боку порядного Сапєги ми не маємо чого боятися. Якщо він колись зрадить, то я стільки вартую, скільки віхтарі[27] в моїх чоботях.

– Та про це навіть мови немає! Він чесний чоловік, як хліб без закваски! – погодився пан Володийовський.

– А що увечері занедбає, то вдень відшкодує, – додав Харлампій.

– Ну, тоді ходімо, – закликав пан Заглоба, – бо правду кажучи, вакуум у животі вже відчуваю.

Вийшли, сіли на коней і поїхали, бо ставка пана Сапєги містилася на іншому боці міста і було до неї доволі далеко. Прибувши до гетьманської квартири, надибали там безліч коней на подвір'ї і тлум пахолків, котрі за ними наглядали, для них також стояла діжка пива на майдані, а ті, що зазвичай п'ють без міри, вже почали сваритися біля неї. Затихли, однак, побачивши під'їжджаючих лицарів, особливо що пан Заглоба почав прикладати плазом шаблі тим, хто йому на дорозі стояв, викрикуючи оглушливо:

– До коней, гультяї! До коней! Не вас сюди на бенкет прошено!

---

[27] *Віхтар* – солома, яку вкладали у взуття для утеплення.

Пан Сапєга прийняв товариство, як зазвичай, з розпростертими обіймами, а що був уже трохи напідпитку, то, чаркуючись із гостями, відразу ж узявся з паном Заглобою жартувати.

– Чолом, пане реґіментарю! – сказав він першим.

– Чолом, пане дегустаторе, – відбрив пан Заґлоба.

– Якщо мене дегустатором називаєте, то я вам дам такого вина, яке ще тільки робиться!

– Тільки б не такого, яке з гетьмана робить п'яницю!

Декотрі з гостей, учувши це, налякалися, але пан Заглоба, коли бачив гетьмана в гарному гуморі, все собі дозволяв, бо таку пан Сапєга мав до нього слабкість, що не лише не гнівався, але й за боки хапався, закликаючи присутніх за свідків, що він мусить від цього шляхтича вислуховувати.

Отже, розпочалася учта галаслива та весела. Сам пан Сапєга випивав раз по раз із гостями, підіймав тости на честь короля, гетьманів, військ обох народів, пана Чарнецького й усієї Речі Посполитої. Апетити наростали, а з ними й гомін і гамір. Від тостів перейшли до пісень. Світлиця наповнилася парою від голів і випарами від медів і вин. З-за вікон не менший долинав галас і навіть дзенькіт заліза. Це челядь лупцювала один одного шаблями. Вивалилися на вулицю кілька шляхтичів, аби лад навести, але більша від того лише вчинилася метушня.

Раптом крик пролунав такий гучний, що аж бенкетувальники в кімнаті помовкли.

– Що сталося? – спитав котрийсь із полковників. – Пахолки не можуть такого вереску вчинити!

– Тихо там, шановне панство! – промовив, прислухаючись, занепокоєний гетьман.

– Це не звичайні п'яні крики!

Тут усі вікна затремтіли від гуркоту гармат і стрілянини з мушкетів.

– Вилазка! – здогадався пан Володийовський. – Ворог наступає!

– До коней! До шабель!

Всі схопилися на рівні ноги. Натовп запрудив двері, аж нарешті юрба офіцерів висипала на майдан, закликаючи пахолків, аби ті їм подавали коней.

Але в метушні нелегко було кожному до свого потрапити. Тим часом за майданом голоси тривожні репетували в темряві:

– Ворог наступає! Пан Котвич у вогні!

Нарешті вирушили всі щодуху на конях до своїх хоругв, скакали через плоти та мало не ламали в'язів у темряві. По тривозі підняли весь табір. Не всі хоругви мали коней близько, саме вони першими і здійняли паніку. Тлуми піхотинців і кавалеристів штовхалися між собою, не маючи змоги взятися до справи, не знаючи, хто свій, а хто ворог, лементуючи та галасуючи темної ночі. Дехто верещав, що це шведський король із усією армією наступає.

Тим часом справді шведська вилазка вдарила несподівано

і стрімко на людей пана Котвича. На щастя, він сам, трохи занедужавши, не був на бенкеті присутній і тому зміг дати сяку-таку тимчасову відсіч, однак не довготривалу, бо напали на нього переважаючими силами і засипали градом куль із мушкетів, тож він відступити мусив.

Пан Оскерко першим прибув йому на виручку з пішими драгунами. На постріли відповідали залпами. Але і драгуни пана Оскерка також довго не могли стримувати натиск і вмить, встеливши поле трупами, поквапилися відступити з поля. Двічі намагався пан Оскерко перегрупуватися і двічі розбили його так, що зграйки жовнірів лише відстрілюватися могли. Врешті розвалилися повністю, і шведи хлинули, як нестримний потік, до гетьманської ставки. Щораз нові полки виходили з міста в поле. З піхотинцями йшла кавалерія, викотили навіть польові гармати. Збиралися наче на генеральну битву і здавалося, що ворог її прагне.

Тим часом пан Володийовський, вибігши з гетьманської квартири, надибав уже на півдорозі свою хоругву, що рухалася на відголос тривоги та стрілянини, бо перебувала постійно в готовності. Вів її Рох Ковальський, котрий також, як і пан Котвич, на бенкеті не був, але з іншого приводу, бо його не запросили. Пан Володийовський наказав негайно підпалити кілька шоп, аби поле освітити, і помчав у битву. Дорогою приєднався до нього пан Кміциц зі своїми страшними добровольцями і тією половиною татар, яка у роз'їзд не пішла. Обоє прибули саме вчасно, щоб панів Котвича й

Оскерка від нищівної поразки врятувати.

Тим часом шопи розгорілися вже настільки яскраво, що ясно було, як удень. У цьому світлі вдарили ляуданці з допомогою пана Анджея на піхотний полк і, витримавши вогонь, взяли їх на шаблі. Прискакала своїм на підмогу шведська рейтарія та могутньо стялася з ляуданцями. Якийсь час билися майже як борці, котрі, вхопивши один одного за барки, душили з останніх сил і то цей того, то той цього перемагали. Але така кількість трупів стала валитись у шведів, що й вони не витримали. Пан Кміциц кидався в саму гущавину зі своїми зарізяками, а пан Володийовський порожнечу, як зазвичай, після себе залишав. Біля нього працювали криваво два велетні пани Скшетуські та Харлампій, а також Рох Ковальський. Ляуданці рубалися наввипередки із забіяками пана Кміцица, одні других перекрикуючи. Інші ж, як наприклад, Бутрими, рубалися гуртом, але мовчки.

Розпорошеним шведам підійшли на порятунок нові полки, а панів Володийовського та Кміцица підтримав пан Ванькович, котрий близько до них на квартирах стояв, тому вже незабаром після них був готовий. Нарешті привів пан гетьман усі війська до ладу і став добряче тиснути. Сувора битва закипіла на всій лінії від Мокотова аж до Вісли.

Аж тут і Акбах-Улан, котрий повернувся з роз'їзду, з'явився на спіненому коні перед гетьманом.

– Ефенді! – вигукнув він. – Кавалерійський чамбул наближається з боку Бабиць до міста й обоз везуть, хочуть за

мури дістатися!

Пан Сапєга збагнув в одну мить, що означала ця вилазка у бік Мокотова. Таким чином ворог хотів відтягнути війська, що стояли на Блонському тракті, щоб ця допоміжна кавалерія разом із фірами з продовольством могли дістатися в місто.

– Скачи до пана Володийовського! – наказав гетьман Акбах-Уланові. – Нехай ляуданці, пани Кміциц і Ванькович перекриють їм дорогу, зараз я їм ще допомогу надішлю!

Акбах-Улан здибив коня, за ним помчали другий і третій ординарці. Всі дісталися до пана Міхала і повторили йому гетьманський наказ.

Пан Володийовський негайно розвернув свою хоругву, а пан Кміциц із татарами його наздогнав, ідучи навпрошки, помчали разом, а пан Ванькович за ними.

Але прибули запізно. Близько двохсот підвод в'їжджало вже у ворота, чудовий загін важкої кавалерії, що йшов за ними, був майже повністю вже за фортечними мурами. Тільки ар'єргард, що складався приблизно зі ста людей, не встиг ще сховатися під прикриття гармат. Але і вони скакали чвалом. Офіцер, що їхав позаду, квапив їх ще криками.

Пан Анджей, узрівши їх у блиску запалених шоп, видав страхітливий і вражаючий клич, що аж коні схарапудилися збоку. Він упізнав рейтарів Богуслава, тих самих, котрі проїхалися по ньому і по його татарах під Яновом.

Забувши про все, він кинувся, як божевільний, на них,

обігнав своїх власних людей і першим навалився на ворожі ряди. Щастя, що два молоді Кемличі, Косма та Дам'ян, скакали на передніх конях, бо врубалися тут же за ним. Цієї ж миті пан Володийовський перемістився навперейми, як блискавка, і цим одним маневром відтяв ар'єргард від головних сил.

Гармати з мурів дали залп, але головний загін, жертвуючи своїми товаришами, хутко зайшов за підводами у фортецю. Тоді ляуданці та пан Кміциц оточили колом ар'єргард і розпочалася різанина без милосердя.

Але вона швидко скінчилася. Бо люди Богуслава, вбачивши, що немає звідки сподіватися порятунку, миттю позіскакували з коней і покидали зброю під ноги, лементуючи на повний голос, щоб їх почули в натовпі та гаморі, що здаються. Та добровольці і татари на це не заважали і продовжували січу, аж тут пролунав грізний і застережливий голос пана Володийовського, котрому йшлося про язика:

– Живих брати! Гаси! Гаси! Живих брати!

– Живих брати! – і собі вигукнув пан Кміциц.

Скрегіт заліза припинився. В'язати військовополонених довірили татарам, котрі з властивою їм управністю зробили це вмент, після чого хоругви відступили квапливо з-під фортечного вогню.

Полковники попрямували до палаючих шоп. Ляуданці йшли попереду, пан Ванькович за ними, а пан Кміциц із бранцями всередині, всі повністю готові, щоб можливий на-

пад, якби трапився, відбити. Бранців татари тягнули на мотузках, інші вели здобутих коней. Пан Анджей, підійшовши до шоп, пильно заглядав в обличчя бранців, чи Богуслава серед них не побачить, бо хоча йому й заприсягнувся один із рейтарів, що самого князя не було у загоні, однак ще сподівався, що його обдурюють. Раптом якийсь голос з-під татарського стремена покликав його:

– Пане Кміциц! Пане полковнику! Рятуйте знайомого! Накажіть мене відпустити з мотузки під чесне слово.

– Гасслінґ! – вигукнув пан Анджей.

Гасслінґ був шотландець, котрий колись служив офіцером у рейтарії князя віленського воєводи, і його пан Кміциц добре знав у Кейданах і навіть дуже любив.

– Відпусти військовополоненого! – гаркнув він татарину. – І сам геть із коня!

Татарин зістрибнув із кульбаки, наче його вітром звіяло, бо знав, як небезпечно марудити, коли *bagadyr* наказує.

Гасслінґ, крекчучи, видряпався на високе сідло ординця. Несподівано пан Анджей вхопив його за лікоть, зчавив руку так, немовби хотів її розтрощити, і став настирливо розпитувати:

– Звідки ви їдете? Негайно кажіть, звідки їдете? На Бога, не баріться!

– З Таурогів! – відповів офіцер. Полковник стиснув ще сильніше.

– А… Білевичівна… там?

– Там!

Молодикові було все важче промовляти, бо він щораз міцніше зціплював зуби.

– І… що князь із нею зробив?

– Нічого не добився.

Запанувала мовчанка, і за хвилину пан Кміциц зняв рисячу шапку, витер рукою чоло і зронив:

– Поранили мене в сутичці, кров ллється й ослаб я…

Розділ XII

Шведська вилазка лише частково досягла своєї мети, бо загін Богуслава таки зайшов до міста. Натомість не вдалося їй досягти значних результатів. Щоправда, хоругва пана Котвича та драгуни пана Оскерка добряче постраждали, але й шведи густим трупом встелили поле, і навіть один піхотний полк, на який напали пани Володийовський і Ванькович, майже повністю був знищений. Литовці навіть пишалися, що більших втрат завдали ворогові, ніж самі зазнали, один лише пан Сапєга журився в душі, що нова спіткала його конфузія, від якої слава його може суттєво постраждати. Прихильні до нього полковники втішали свого командувача, як могли, і правду кажучи, на краще вийшла йому ця наука, бо з того часу вже не влаштовували гучних бенкетів із будь-якої нагоди, а якщо траплялася яка пиятика, то під час неї вже виявляли якнайбільшу чуйність. Наступного дня шведи знову вийшли за мури, припускаючи, що гетьман не сподіватиметься, щоб за такий короткий час повторилася вилазка, але атака захлинулася, шведи залишили на полі бою кількох полеглих і повернулися назад.

Тим часом у гетьманській ставці допитували Гасслінґа, від чого пан Анджей терпець втрачав, мало зі шкіри не вистрибував, бо хотів якнайшвидше привести бранця до себе і розбалакати про Тауроги. Весь день кружляв навколо квар-

тири гетьмана, щохвилини входив усередину, слухав зізнання й аж підскакував на лаві, коли на допиті згадувалося ім'я Богуслава.

А ввечері він отримав наказ, щоб у роз'їзд вирушати. Не сказав ні слова, лише зуби зціпив, бо вже дуже змінився і навчився особистим заради громадського жертвувати. Татар лише суворіше під час роз'їзду гнобив і за будь-що гнівом вибухав, буздиганом бив так, що аж кості тріщали. А ті перемовлялися між собою, що *bagadyr* сказився, і йшли тихо, як кролики, в очі тільки грізному командирові зазираючи і думки на льоту вгадуючи.

Повернувшись, полковник застав уже Гасслінґа в себе, але такого кволого, що й говорити не міг, бо коли шотландця захоплювали в полон, то потовкли добряче, тому тепер, після цілого дня допитів, на додачу допікала бранцеві гарячка і він навіть запитання не розумів. Тому пан Кміциц був змушений розпитування відкласти. Однак дещо пан Заглоба йому з Гасслінґових зізнань таки вибовкав, але це стосувалося суспільних справ, а не приватних. Про Богуслава розповів молодий офіцер лише те, що після повернення з експедиції по Підляшші та після янівської поразки князь занедужав. Від злості та меланхолії він у жар із маячнею впадав, а поправивши трохи здоров'я, зараз же з військом на Помор'я подався, куди його Штейнбок і електор дуже наполегливо кликали.

– А тепер він де? – спитав пан Кміциц.

– Згідно з тим, що Гасслінґ розповів, а не було йому сен-

су брехати, тепер князь із королівським братом і Дугласом стоять укріпленим табором між Нарвою і Бугом, де Богуслав усією кавалерією командує, – повідомив пан Заглоба.

– Га! І думають сюди на допомогу прийти. То ми ще зустрінемося, як Бог на небі, хоч би я мав переодягненим до нього піти!

– Не гарячкуйте надаремно! До Варшави вони на допомогу прийти й раді були б, але не можуть, бо їм пан Чарнецький дорогу заступив. І ось що діється: він, не маючи ні піхоти, ні гармат, не може на табір вдарити, а вони бояться до нього вийти, бо переконалися, що в чистому полі їхній жовнір напору поляків не витримає. Знають також, що і річка їм не допоможе. Ба, якби там сам король був, то вийшов би в поле, а під його командою і жовнір краще б'ється, знаючи, що той великий воїн. Але ні Дуґлас, ні королівський брат, ні князь Богуслав, хоча й усі троє відчайдухи, на таке не наважаться!

– А де король?

– Пішов у Пруссію. Король не вірить, що ми вже на Варшаву і Віттемберґа виступимо. Зрештою, вірить чи не вірить, а змушений був туди піти з двох причин: перша, щоб нарешті електора остаточно приборкати, навіть ціною всієї Великої Польщі, а друга: що те військо, яке він із пастки витягнув, поки не відпочине, ні до чого не буде придатне. Труднощі, незгоди та постійне напруження так їх вимучили, що вже жовніри мушкета в руках втримати не можуть, а це найелітніші полки з усієї армії, які на всіх німецьких і данських

землях знамениті вікторії здобували.

Подальшу розмову обірвав прихід пана Володийовського.

– Як почувається Гасслінґ? – спитав він зараз же на порозі.

– Хворий, і тричі по три собі уявляє! – буркнув пан Кміциц.

– А ви чого, пане Міхале, від Гасслінґа хочете? – поцікавився пан Заглоба.

– Ніби ви не знаєте?

– Та мав би вже второпати, що вам про ту вишеньку йдеться, яку князь Богуслав у своєму саду посадив. Старанний він садівник, не бійтеся! Не потрібно йому року, щоб фруктів дочекатися.

– Бодай вас лихо било за таке втішання! – вигукнув субтильний лицар.

– Подивіться на нього: сказати йому найбезневинніший *iocus*[28], то він зараз же вусами ворушить, як скажений хрущ! Що я вам винен? Богуславові мстіться, а не мені!

– Дасть Бог, пошукаю його і знайду!

– Щойно те саме пан Бабинич торочив! Невдовзі, бачу, вже все військо може на нього заповзятися. Але він стережеться, так що без моїх фортелів ви собі не порадите!

Тут обоє молодиків схопилися на рівні ноги.

– То ви маєте якийсь фортель?

– А ви думаєте, що фортель так легко з голови вихопити,

---

[28] *Iocus* (*лат.*) – жарт.

як шаблю з піхви? Якби Богуслав був тут, то напевно би вигадав і не один, але на таку відстань не лише фортель, але навіть гармата не досягне. Пане Анджею, накажіть дати мені кухоль меду, бо сьогодні щось спекотно.

– Дам вам і діжку, лише б ви щось вигадали!

– Насамперед, чого ви над цим Гасслінґом, як кат над доброю душею, стоїте. Не одного його взяли в неволю, ви можете й інших порозпитувати.

– Я їх давно порозпитував, але це гемайни, вони нічого не знають. А він, як офіцер, був при садибі, – пояснив пан Кміциц.

– Визнаю рацію! – погодився пан Заглоба. – Я також мушу з ним побалакати. Від того, що мені розповість про звички князя, можуть і фіглі-міглі виникнути. Тепер найголовніше, щоб ця облога мерщій закінчилася, бо після цього, мабуть, проти тієї армії вирушимо. Але щось його величності та гетьманів довго не видно!

– Та що ви? – спростував низькорослий лицар. – Я саме повертаюся від гетьмана, котрий щойно отримав повідомлення, що король ще сьогодні ввечері з особистими хоругвами буде тут, а гетьмани з компутом завтра підійдуть. Від самого Сокаля йшли, мало що відпочиваючи, великі переходи роблячи. Та й, зрештою, їх уже кілька днів виглядають.

– А війська з собою багато ведуть?

– Десь уп’ятеро більше, ніж у пана Сапєги, також мають руську й угорську піхоту, дуже мобільну. Йде і шість тисяч

орди під командуванням Субагазі, але їх не можна навіть на день з-під уваги випустити, бо дуже сваволять і кривду навколо роблять.

– Пана Анджея на них немає! – прицмокнув пан Заглоба.

– Ба! – кивнув пан Анджей. – Зараз же їх би з-під Варшави вивів, бо вони в облозі ні до чого, а повів би їх на Буг і Нарву.

– Ну, не скажіть, – зауважив пан Володийовський. – Адже ніхто краще не встежить, аби продовольство до фортеці не надходило.

– Ну, буде тоді Віттемберґові спекотно! Стривай, старий злодію! – загукав пан Заглоба. – Ти воював добре, цього не заперечую, але крав і грабував ще краще. Два роти ти мав: один для фальшивих присяг, а другий для ламання обіцянок, але тепер навіть двома не випросишся. Свербить тобі від галлійської хвороби шкіра, медики тобі її шкрябають. Чекай, ми тебе краще почухаємо, пан Заглоба в цьому мастак!

– Ба! Здасться на милість короля і що йому хто зробить? – зітхнув пан Міхал. – Ще йому військову честь будемо змушені віддавати!

– Здасться на милість? Ага! – гарячкував пан Заглоба. – Ще б пак!

Тут він п'ястуком об стіл гепнув так сильно, що аж Рох Ковальський, котрий у цю мить зайшов до кімнати, злякався і став як укопаний на порозі.

– Та я краще євреям прислужником стану, – верещав далі

дідуган, – ніж цього блюзнірця проти віри, цього грабіжника костелів, цього полонителя панночок, цього ката чоловіків і жінок, цього палія, цю шельму, цього фельдшера для кровопускання і грошей, цього мішкогриза, цього шкуродера просто так із Варшави випущу! Гаразд! Король його з милості відпустить, гетьмани з милості випустять, але я як католик, як Заглоба, як щастя за життя і Бога при смерті прагну, таке сум'яття проти нього вчиню, про яке ніхто ще в усій Речі Посполитій не чув! Не махайте рукою, пане Міхале! Сум'яття зроблю! Повторюю! Сум'яття вчиню!

– Дядько може! – загудів Рох Ковальський.

Тут Акбах-Улан засунув своє звірине обличчя у двері.

– Ефенді! – промовив до пана Кміцица. – Королівське військо за Віслою видно!

Схопилися відтак усі на рівні ноги та висипали в сіни.

Король і справді прибув. Спочатку прийшли татарські хоругви Субагазі, але не в такому числі, в якому їх сподівалися. За ними підійшли коронні війська, багатолюдні та добре озброєні, але найголовніше – всі сповнені запалу. До вечора вся армія пройшла по свіжозведеному паном Оскерком мості. Пан Сапєга чекав на короля з вишикуваними, як до битви, хоругвами, що стояли вздовж, одна поряд іншої, як незмірний мур, кінця якого оком важко було сягнути. Ротмістри стояли перед полками, біля них хорунжі, кожен із розгорнутим стягом. Сурми, тулумбаси, кривулі, барабани та литаври створювали невимовний гамір. Коронні хоругви,

у міру того, як проходили міст, ставали навпроти литовських також у ладі. Між одним і другим військами залишилося сто кроків пустого місця.

Пан Сапєга, тримаючи булаву в руці, вийшов пішо на той порожній майдан, за ним ішли кільканадцятеро вищих чинів і цивільних сановників. З іншого боку, від коронних військ, під'їхав король на коні, на прекрасному фризі, подарованому йому ще в Любомлі паном маршалком Любомирським, одягнений, як до битви, в блакитну легку броню із золотими узорами, з-під якої виднівся чорний оксамитовий кафтан, з викладеним аж на панцер мереживним жабо. Тільки замість шолома монарх мав на голові звичайний шведський капелюх із чорним пір'ям, натомість на руках були бойові рукавиці, а на ногах довгі, кольору хрущів ботфорти, високі, що аж за коліна заходили.

За ним їхав нунцій, владика архієпископ львівський, владика єпископ кам'янецький, владика номінат луцький, владика Цецішовський, пан воєвода краківський, пан воєвода руський, барон Лісола, граф Петтінґен, пан каштелян кам'янецький, московський посол, пан Ґродзіцький, генерал артилерії, Тізенгаус і багато інших. Під'їхав пан Сапєга, як колись коронний маршалок, до монаршого стремена, але король, не чекаючи, сам зіскочив легко із сідла, підбіг до пана Сапєги і, не промовивши жодного слова, згріб його в обійми. А обійнявши, тримав довго, на очах обох військ. Лишень мовчав, а сльози пливли йому струмком по обличчю, бо притискав він

до грудей найвірнішого слугу свого та батьківщини, котрий хоч і генієм не рівнявся з іншими, котрий хоч часом і блукав манівцями, але приклад чесності показав усім громадянам Речі Посполитої, у вірності ніколи не завагався, жертвував, не думаючи, свої скарби і з самого початку війни груди за свого монарха та за свою країну підставляв.

Литовці, котрі раніше шепотіли, що за те, що випустив Карла з-під Сандомира і за останню варшавську необачність можуть зустріти пана Сапєгу докори, або щонайменше холодний прийом, побачили ту королівську доброту, здійняли на честь доброго сюзерена галас, такий потужний, що луна аж небес досягла. Відповіли їм зараз же одним гуркотом королівські війська й якийсь час крізь гамір капели, крізь гарчання барабанів, крізь грім пострілів чути було лише вигуки:

– *Vivat Joannes Casimirus*!

– *Vivat* коронні!

– *Vivat* литовці!

Так вони вітали один одного під Варшавою. Тремтіли мури, а за мурами й шведи.

– Я заридаю! Як мені Бог милий, заридаю! – зворушився пан Заглоба. – Я цього не витримаю! Ось наш сюзерен! Батько! Шановне панство! Я вже ридаю! Батько!.. Наш король, ще недавно блукач, всіма покинутий, а тепер… а тепер… Та тут сто тисяч шабель відізвалося на заклик!.. О Боже милосердний!.. Я не можу від сліз… Вчора був блукачем, а сьогодні… Навіть німецький імператор не має кращого війська!

Тут відкрилися шлюзи в очах пана Заглоби і він хлипав раз по раз, а відтак звернувся до Роха:

– Тихо будь! А ти чого ревеш?

– А дядько не реве? – відповів запитанням Рох.

– Правда, як мені Бог милий, правда!.. Мені соромно було, шановне панство, за нашу Річ Посполиту… Але тепер її на жодну іншу націю не проміняю!.. Сто тисяч шабель, як голубові з горла!.. Нехай таке інші покажуть!.. Господь дав схаменутися. Всевишній дав! Бог дав!..

Пан Заглоба не дуже помилився, бо насправді стояло під Варшавою близько сімдесяти тисяч людей, не враховуючи дивізії пана Чарнецького, яка ще не підійшла, і не рахуючи обозної табірної челяді, яка за потреби ставала до справи і якої неозора тьма волочилася за кожним табором.

Після привітання та побіжного огляду військ король подякував сапєжинцям, поміж загального запалу, за вірну службу і від'їхав до Уяздова. А війська займали позиції, які їм було визначено. Деякі хоругви залишилися на Празі, інші розпорошилися навколо міста. Велетенський табір підвод переправився ще до наступного полудня через Віслу.

Наступного дня околиці міста забіліли наметами так, наче їх сніги вкрили. Незліченні стада коней іржали по найближчих видолинках. За військом тягнулися вірменські, єврейські й татарські крамарі. Друге місто, більше і гамірніше від обложеного, виросло на рівнині.

Шведи, налякані з перших же днів могутністю польського

короля, більше не наважувалися на вилазки, так що пан Ґродзіцький, генерал артилерії, міг спокійно об'їжджати місто і план облоги складати.

Наступного дня челядь подалася тут і там шанці насипати за його наказом. Затягували на вали менші гармати, бо більші мали лише за кілька тижнів надійти.

Король Ян-Казимир послав листа до старого Віттемберґа, закликаючи його здати місто, скласти зброю, і на таких привабливих умовах, які, коли про них дізналися, спричинили незадоволення у війську. Поширював чутки головним чином пан Заглоба, котрий мав особливу до того генерала ненависть.

Віттемберґ, як легко було передбачити, відкинув ці умови і вирішив захищатися до останньої краплі крові і, мабуть, вважав за краще загинути під уламками міста, ніж віддати його в королівські руки. Кількість облягаючих військ не лякала його зовсім, бо він знав, що велике число є скоріше перешкодою, ніж допомогою в облозі. Вранці також донесли йому, що в королівському таборі немає жодної облогової гармати, тоді як шведи мали їх більш ніж досить, не беручи до уваги майже невичерпні запаси амуніції.

Можна було сподіватися, що захищатимуться запекло. Бо Варшава служила їм дотепер складом здобичі. Адже всі незміримі скарби, награбовані по замках, костелах, монастирях і містах усієї Речі Посполитої, звозили до столиці, звідки відправляли все партіями водою до Пруссії і далі до Швеції.

Тепер же, коли вся країна піднялася, і замки, що їх захищали менші шведські гарнізони, вже не гарантували безпеки, тим більше здобич везли до Варшави. Шведський солдат охочіше жертвував життям, ніж здобиччю. Убогий люд, дорвавшись до скарбів багатої країни, настільки злакомився, що світ не бачив зажерливіших хижаків. Сам король прославився жадібністю, генерали наслідували його приклад, але всіх перевершував Віттемберґ. Коли про зиск ішлося, не стримували його ні офіцери, ні дворянська честь, ні високе становище. Брали, витискали, грабували все, що тільки було можна. У самій Варшаві полковники високих рангів і шляхетного походження не соромилися продавати горілку і тютюн власним підлеглим, лише б тільки напхати кишені їхньою платнею.

До запеклого захисту могло спонукати шведів і те, що найкращі вояки були зараз зачинені у Варшаві. І перший серед них сам Віттемберґ, другий головний після Карла командувач, і перший, хто перетнув кордон Речі Посполитої і до занепаду її під Устям призвів. Чекав на нього за це підготовлений у Швеції тріумф як завойовника. Крім нього, був у місті канцлер Оксеншерна, діяч на весь світ відомий, за чесність свою навіть ворогами шанований. Називали його королівською Мінервою, бо саме його порадам завдячував Карл усі свої на перемовах перемоги. Були також і генерали: молодший Вранґель, Горн, Ерскін, ще один Левенгаупт, і безліч шведських дам шляхетного походження, котрі за чоловіками своїми до цієї країни як до нових шведських володінь при-

їхали.

Тож мали шведи що захищати. Розумів також король Ян-Казимир, що облога, особливо через брак важких гармат, буде довгою та кровопролитною. Розуміли це й гетьмани, але не хотіли думати про це війська. Як тільки пан Ґродзіцький сякі-такі шанці понасипав, як тільки до мурів трохи підсунувся, стали надходити посланці до короля від усіх хоругв, аби добровольцям штурм дозволили. Довго мусив тлумачити король, що шаблями фортеці не здобуваються, перш ніж запал втихомирив.

Тим часом просувалися, наскільки було можна, земляні роботи. Військо, не маючи змоги йти на штурм, взяло у них посилену участь. Товариші з-під усіх прапорів, ба, навіть офіцери особисто возили тачками землю, зносили верболіз, працювали при земляних підкопах. Не раз шведи пробували перешкоджати роботам і жоден день не минав без вилазки, але як тільки шведські мушкетери показувалися з воріт, поляки, котрі працювали при шанцях, кидали тачки, пучки хмизу, лопати, кирки і летіли із шаблями до бою так відчайдушно, що вилазка з найбільшим поспіхом ховалася назад у фортецю. Труп падав після тих сутичок густо, рови та майдани аж до валів наїжачилися могилами, в які ховали під час коротких пауз полеглих. Врешті й часу забракло хоронити, тому лежали тіла назовні, обвіваючи жахливою задухою місто й облягаючих.

Незважаючи на великі труднощі, щодня прокрадалися до

королівського табору міщани, доносячи, що в місті діється, і на колінах вимолювали прискорення штурму. Бо шведи мали ще достатньо продовольства, але люд умирав із голоду на вулицях, жив у злиднях, утисках, під жахливим терором гарнізону. Щодня відлуння доносили аж до королівського табору відголоси мушкетних пострілів у місті і втікачі доносили, що це розстрілювали міщан, підозрюваних у сприянні своєму королеві. Волосся від цих оповідок ворушилося на голові. Розповідали, що все населення, хворі жінки, новонароджені діти, люди похилого віку, всі ночують на вулицях, бо шведи повиганяли їх із будинків, в яких попробивали від муру до муру переходи, щоб гарнізон, у разі вступу королівського війська до міста, міг захищатися та відступати. На вигнанців падав дощ, у погожі дні палило сонце, а ночами дошкуляли холоди. Вогню не можна було мешканцям запалювати, і вони не могли хоча б ложки теплої страви зварити. Різні пошесті поширювалися щораз більше і забирали сотні жертв.

Королеві, коли слухав ці історії, серце завмирало, тому він посилав кур'єра за кур'єром, аби прибуття важких гармат поквапити. Але час збігав, спливали дні, тижні, але, окрім відбиття вилазок, не можна було нічого важливішого почати. Бадьорила лише облягаючих думка, що і в гарнізоні мусить врешті-решт вичерпатися провіант, тому що дороги були всі перекриті так, що й миша не змогла б дістатися до фортеці. Натомість обложені з кожним днем втрачали надію на допомогу. Армія Дуґласа, що стояла найближче, не лише не мог-

ла прийти на порятунок, а про власні мала думати шкури, бо король Казимир, маючи надмір сил, зміг і її заблокувати.

В очікуванні прибуття важких каронад, взялися обстрілювати фортецю з менших гармат. Пан Ґродзіцький із боку Вісли насипав перед собою, як кріт, земляні заслони, підсунувся за шість кроків до рову й заливав безперервним вогнем нещасне місто. Величний палац Казановських уже був зруйнований, і не жаліли його, бо зрадникові Радзейовському він належав. Ледве трималися ще порозколювані мури, що світили порожніми вікнами. На прекрасні тераси і сади падали вдень і вночі ядра, руйнуючи дивовижні фонтани, містки, альтанки, мармурові скульптури та полохаючи павичів, які жалібним вереском повідомляли про своє скрутне становище.

Пан Ґродзіцький заливав вогнем і дзвіницю Бернардинів, і Краківську браму, бо з цього боку вирішив штурм розпочати.

Тим часом табірні обозні стали проситися, щоб їм дозволили вдарити на місто, бо дуже вже прагнули першими до шведських скарбів дістатися. Король один раз відмовив, але врешті дозволив. Кілька відоміших офіцерів викликалися очолити атаку, а між ними і пан Кміциц, котрому не тільки обридла бездіяльність, а й узагалі місця собі не знаходив, бо Гасслінґ, важко занедужавши, вже кілька тижнів лежав без тями, тому балакати з ним було неможливо.

Нарешті зважилися на приступ. Пан Ґродзіцький проте-

стував проти нього до останньої миті, переконуючи, що поки не буде зроблений пролом у стіні, місто взяти неможливо, навіть якщо не лише обозні, а й навіть регулярна піхота піде в атаку. Але оскільки король уже дав попередньо згоду, то був змушений поступитися.

Дня 15 червня зібралося близько шести тисяч табірної челяді, підготували драбини, пучки хмизу, великі мішки з піском, гаки, і надвечір натовп, озброєний переважно лише шаблями, почав стягуватися до місця, де підкопи та земляні укриття підходили найближче до рову. Коли вже зовсім стемніло, після команди підбігли пахолки з жахливим вереском до рову і стали його засипати. Пильні шведи зустріли їх убивчим вогнем із мушкетів, гармат і запекла битва закипіла на всій східній околиці міста. Обозні під завісою темряви закидали вмент рів і безладною зграєю дісталися аж до мурів. Пан Кміциц ударив двома тисячами на земляний форт, що його поляки назвали «кротовиною», який насипали неподалік від Краківської брами, і, незважаючи на відчайдушний захист, здобув його одним махом. Залогу порубали шаблями, нікого не жаліючи. Тоді наказав пан Анджей повернути гармати до брами, а частину до дальшого муру, щоб захистити трохи ті зграї, які намагалися на нього видряпатися.

Але їм пощастило не зовсім. Пахолки приставляли драбини і дерлися по них так хвацьки, що навіть найтренованіша піхота не зуміла б краще, але шведи, захищені за бійниця-

ми, засипали їх вогнем у самі обличчя, спихали приготованим камінням і колодами, під вагою яких ламалися на дрібні уламки драбини. Піхота ще й спихала штурмувальників за допомогою довгих списів, проти яких шаблі не могли нічого вдіяти.

Понад п'ятсот найвідважніших челядників лягло під стіну. Решта під безперервним вогнем сховалася знову через рів за польські шанці.

Штурм відбили, але той редут залишився за поляками. Даремно шведи стріляли в нього впродовж усієї ночі з найважчих карронад. Пан Кміциц відповідав їм моментально з тих гармат, які здобув. Лише над ранок, коли розвиднилося, порозбивали йому всі до останньої. Віттемберґ, котрому ця позиція була дуже важлива, послав тоді піхоту з наказом, щоб навіть не думали повертатися, не відшкодувавши втрати, але пан Ґродзіцький тут же послав панові Кміцицу підмогу, завдяки якій полковник не лише відбив піхоту, а й напав на неї і гнав аж до Краківської брами.

Пан Ґродзіцький настільки зрадів, що особисто побіг до короля з реляцією.

– Милостивий пане! – промовив він. – Я був проти вчорашньої затії, але тепер бачу, що дарма! Поки ця позиція була в їхніх руках, я ні на що не міг спромогтися проти брами, але тепер нехай лише важкі гармати підійдуть, в одну ніч пролом зроблю.

Король, котрий уже було зажурився, що стільки добрих

пахолків убито, втішився від слів пана Ґродзіцького і зараз же спитав:

– А хто там на тій позиції командує?

– Пан Бабинич! – відповіли кілька голосів.

Король аж руками сплеснув.

– Той всюди мусить бути першим! Панове генерали, знаю я його! Дуже затятий це кавалер, його звідти не викурять!

– Провина була б непоправна, милостивий пане, – зауважив пан Ґродзіцький, – якби ми це дозволили. Я йому туди і піхоту послав, і гармати, бо що його звідти викурюватимуть, немає жодних сумнівів! Про Варшаву йдеться! Стільки цей кавалер золота вартує, скільки сам важить!

– Більше вартує! Бо це не перший і навіть не десятий його вчинок! – додав король.

Після цього наказав подати собі негайно коня, підзорну трубу і поїхав подивитися на той форт. Але через дим зовсім не було нічого видно, бо кільканадцять карронад засипало позицію безперервним вогнем, закидали ядрами, гранатами, снарядами з картеччю. А позаяк окоп той лежав близько до брами, то і з мушкетів стріляли. Тому й гранати видно було досконало, як підлітали, наче хмари, вгору й описуючи дугу, дуже вигнуту, падали в ту хмару диму, вибухаючи в ній зі жахливим гуркотом. Багато ядер падало аж за шанці, і це стримувало підхід підмоги.

– В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа! – перехрестився король. – Тізенгаусе! Погляньте!

– Нічого не видно, ваша величносте!

– Купа перекопаної землі лише залишиться! Ніяк не інакше! Тізенгаусе, знаєте, хто там сидить?

– Знаю, милостивий володарю, пан Бабинич! Якщо живий вийде, зможе сказати, що за життя у пеклі побував.

– Потрібно йому туди ще свіжих людей послати! Панове генерали!..

– Накази вже віддані, але важко їм підійти, бо гранати перелітають далі і дуже густо з цього боку форту падають.

– З усіх гармат у мури бийте, щоб диверсію організувати! Пан Ґродзіцький стиснув коня острогами та поскакав до шанців. За хвилину почалися дії на всій лінії, а дещо пізніше виявилося, що свіжий загін мазурської піхоти вийшов із рову і побіг до «кротовини».

Король весь час стояв і дивився. Врешті-решт він звелів:

– Годилося б пана Бабинича підмінити. Хто з вас, шановне панство, захоче його добровільно замінити?

Ні панів Скшетуських, ні пана Володийовського не було цієї миті при особі короля, тому запала хвилина мовчання.

– Я! – озвався нарешті пан Топір Ґрилевський, товариш із легкої кавалерії примаса.

– Я! – повторив Тізенгаус.

– Я! Я! Я! – промовили одночасно кільканадцять голосів.

– Хто перший викликався, той хай і йде! – промовив король.

Пан Ґрилевський перехрестився, потім перехилив у рот

флягу і помчав.

Король стояв і все дивився на хмару димів, якими вкрита була «кротовина» і які тягнулися вище над ним, як якийсь міст, аж до самих мурів. Оскільки редут лежав ближче до Вісли, то й міські мури височіли над ним, і тому вогонь був такий жахливий.

Тим часом гуркіт трохи поменшав, хоч і гранати не переставали описувати дугу, натомість гамір від мушкетних пострілів нагадував, ніби тисячі селян ціпами молотили.

– Либонь, знову пішли в атаку, – припустив Тізенгаус. – Якби менше було диму, ми побачили б піхоту.

– Під'їдьмо трохи, – промовив король, рушаючи конем. За ним подалися й інші, проїжджаючи Віслу берегом від Уяздова, під'їхали майже до самого Сольця, а оскільки сади палаців і монастирів, що сходять до Вісли, були ще взимку шведами на паливо вирубані, то дерева не заслоняли краєвиду, тому змогли побачити і без підзорних труб, що шведи справді знову кинулися в атаку.

– Бажав би я краще цю позицію втратити, – почувся голос короля, – ніж пан Бабинич мав би загинути!

– Бог його захистить! – озвався владика Цецішовський.

– І пан Ґродзіцький йому допомогу надасть! – додав Тізенгаус.

Подальшу розмову перервав якийсь вершник, котрий наближався на повному скаку з боку міста. Тізенгаус, маючи зір такий гострий, що неозброєним оком краще бачив за ін-

ших на далекі відстані, скочив, впізнавши прибульця, за голову схопився і верескнув:

– Пан Ґрилевський повертається! Пан Бабинич, мабуть, мертвий і редут здобуто!

Король прикрив очі руками, а тим часом прибув пан Топір, осадив коня на місці і, хапаючи повітря ротом, доповів:

– Милостивий пане!

– Що там? Убили? – нетерплячився король.

– Пан Бабинич каже, що йому там добре і він не хоче заміни, просить лише, щоб йому їсти прислали, бо зранку і ріски в роті не мали!

– То він живий? – видихнув король.

– Каже, що йому добре! – повторив пан Ґрилевський.

Інші ж застигли від здивування і стали кричати:

– Оце затятість кавалерська!

– Оце жовнір!

Після цього звернулися до пана Ґрилевського:

– Та потрібно було залишитися, бо необхідно його замінити. Не соромно повертатися? Переляк на вас напав, чи що? Краще було не викликатися!

На це пан Ґрилевський відказав:

– Шановні панове! Якщо хтось мене боягузом вважає, то можу йому відповісти в полі, але перед його величністю мушу виправдатися. Я був у самій «кротовині», куди, можливо, ніхто інший не зміг би втрапити, але той пан Бабинич мало мені очі за мій намір не вибрав. «Йдіть, пане, – каже,

– до дідька! Я тут працюю, мало, каже, зі шкури не вистрибну, і на балачки не маю часу. І ні славою, ні командуванням ділитися ні з ким не бажаю. Добре мені тут, – каже, – тому залишуся, а вас із позиції накажу випровадити! Бодай йому грець, – каже, – жерти нам хочеться, а тут мені коменданта замість харчів присилають!» Що я мав робити, милостивий пане? Навіть гумору його не дивуюся, бо там їм руки від роботи опускаються!

– І як? – поцікавився король. – Втримається він там?

– Такий шибайголова! Де він тільки не втримається! Я ще забув сказати, що мені на прощання крикнув: «Я буду тут навіть тиждень сидіти і не дамся, тільки було б що їсти».

– Чи можливо там всидіти?

– Там, ваша величносте, справжній судний день! Граната падає за гранатою, осколки, як біси, біля вух свистять, земля внизу розрита, від диму розмовляти неможливо! Піском і дерном так ядра розкидаються, що весь час потрібно обтрушуватися, щоб не засипало. Багато їх полягло, але ті, хто живі, в борознах на шанці лежать і загорожі собі перед головами з київ спорудили, землею їх зміцнивши. Дуже грамотно шведи цей вал насипали, а тепер він проти них служить. При мені ще прийшла піхота пана Ґродзіцького і тепер б'ються там заново.

– Оскільки на мури не можна, поки пролому немає, – промовив король, – то на палаци Краківського ще сьогодні вдаримо. Це буде найкраща диверсія.

– Добряче зміцнені ці палаци, майже на фортеці перетворені, – зауважив Тізенгаус.

– Але їм із допомогою з міста не поспішатимуть, бо всю увагу на панові Бабиничу зосередили, – пояснив король. – Так буде, поки я живий, так буде! І зараз же штурмувати накажу, лише тільки пана Бабинича перехрещу.

Відтак узяв із рук владики Цецішовського позолочене розп'яття, в якому уламок святого хреста був схований, і, піднявши його вгору, взявся хрестити далекий насип, вкритий вогнем і димом, промовляючи:

– Боже Аврама, Ісака й Якова, змилуйся над людом Твоїм і дай порятунок цим захисникам! Амінь! Амінь! Амінь!

Розділ XIII

Почався кровопролитний штурм із боку Нового Світу до Краківського передмістя, не дуже удачливий, але все ж дієвий, бо відвернув увагу шведів від шанців, які захищав пан Кміциц, і дозволив її захисникам трохи перепочити. Просунулися, однак, поляки аж до палацу Казимира, але не змогли втримати цю позицію.

З іншого боку штурмували в напрямку палацу Данілловича аж до Ґданського дому, і також безрезультатно. Знову полягло кількасот людей. Одну лише мав король втіху: бачив, що навіть посполите рушення з найбільшою мужністю та самопожертвою рветься на мури і що після тих спроб, більш-менш несприятливих, дух їм не лише не впав, а навпаки, зміцнилася у війську впевненість у перемозі.

Але найкращою цими днями подією стало прибуття панів Яна Замойського та Чарнецького. Перший із них привів піхоту, добре вишколену; і такі важкі карронади із Замостя, що навіть шведи не мали подібних у Варшаві. Другий, оточивши Дуґласа в порозумінні з паном Сапєгою, частиною литовських військ і посполитим підляським рушенням, яким Янові Скшетуському доручили командувати, сам прибув до Варшави, щоб узяти участь у генеральному штурмі. Сподівалися, і пан Чарнецький поділяв цю віру, що цей штурм буде останнім.

На шанцях, здобутих паном Кміцицем, установили ті потужні гармати, які негайно ж почали працювати проти мурів і воріт, і для початку змусили до мовчанки шведські гранатомети. Тоді вже сам генерал Ґродзіцький зайняв цю позицію, а пан Анджей повернувся до своїх татар.

Але не доїхав він іще до своєї квартири, як уже отримав виклик до Уяздова. Король перед усім штабом прославляв молодого лицаря, не шкодували йому похвал і пан Чарнецький, і пан Сапєга, і пан Любомирський, і коронні гетьмани. А він стояв перед ними в подертому і засипаному землею одязі, на обличчі повністю пороховим димом закіптюжений, не виспаний, втомлений, але радісний, що шанці втримав, стільки похвал заслужив і незмірну славу в обох військах здобув.

Вітали його також, між іншими кавалерами, пан Володийовський і пан Заглоба.

– Навіть не здогадуєтеся, пане Анджею, – тряс йому руку невисокий лицар, – яку велику в короля маєте пошану. Я вчора був на воєнній раді, бо мене пан Чарнецький узяв із собою. Говорили там про приступ, а потім і про звістки, які саме з Литви надійшли, про тамтешню війну і про жорстокості, до яких Понтус і шведи вдаються. Радилися, отже, як би там війну підтримати. Пан Сапєга радив, аби кілька хоругв туди послати і чоловіка, котрий би зумів стати там тим, ким пан Чарнецький був на початку війни в Короні. А король на те: «Такий є лише один – Бабинич». Інші відразу

ж це підтвердили.

– Я в Литву, а тим більше в Жемайтію, найохочіше поїду, – втішився пан Кміциц, – і сам у короля це просити планував, чекаю лише, коли Варшаву візьмемо.

– Генеральний штурм призначено на завтра, – повідомив пан Заглоба, котрий якраз підійшов.

– Знаю, а як почувається Кетлінґ?

– Хто це такий? Маєте на увазі Гасслінґа?

– Байдуже, бо він має два прізвища, як це в англійців, шотландців і багатьох інших націй заведено.

– Правда, – підтвердив пан Заглоба, – а іспанець навіть на кожен день тижня має інше. Розповів мені ваш пахолок, що Гасслінґ, тобто також і Кетлінґ, уже здоровий. Вже може говорити, ходити і гарячка його покинула, лише їсти щогодини просить.

– А ви ще не були в нього? – спитав субтильного лицаря пан Кміциц.

– Не був, бо часу не мав. Хто там перед штурмом про щось інше думає?

– То ходімо зараз.

– Краще йдіть спочатку поспіть, – буркнув пан Заглоба.

– Правда! Правда! Бо ледве на ногах стою!

Коли повернувся до себе, вирішив пан Анджей послухатися цієї поради, тим більше, що й Гасслінґа застав сплячого. Натомість увечері прийшли його навідати пан Заглоба з паном Володийовським і засіли в просторому курені, який

татари для свого баґадира встановили. Кемличі налили їм меду старого, столітнього, який король панові Кміцицу прислав, і друзі попивали його охоче, бо спека стояла надворі. Гасслінґ, блідий ще і кволий, здавалося життя і сили черпав у цьому цінному напої. А пан Заглоба язиком плямкав і піт із чола обтирав.

– Гей! Як уже ті карронади гримлять, – сказав, прислухаючись, молодий шотландець. – Завтра підете на приступ… Щасти вам!.. Боже вас благослови! Я чужої крові і служив, кому був винен, але вам кращого бажаю! Ах, що це за мед! Життя, життя до мене повертається…

Так кажучи, відкидав своє золоте волосся назад і блакитні очі підіймав до неба. А личко мав гарненьке, ще напівдитяче. Пан Заглоба споглядав на парубка з певним розчуленням.

– Ви так добре по-польському балакаєте, пане кавалере, як і кожен із нас. Станьте поляком, полюбіть нашу вітчизну, порядну річ зробите і меду вам не бракуватиме! Індигенат[29] жовнірові у нас також не так важко отримати.

Гасслінґ погодився:

– Тим більше, що й я шляхтич. Бо моє прізвище повністю – Гасслінґ-Кетлінґ Елджинський. І моя родина з Англії походить, хоч і в Шотландії осіла.

– Далекі це і заморські краї, а тут якось пристойніше людині жити, – заохочував пан Заглоба.

---

[29] *Індигенат* – визнання чужого громадянства та надання шляхетності роду, а також дворянських привілеїв у державі, що приймає.

– Мені також тут добре!

– Але нам погано, – промовив пан Кміциц, котрий вертівся вже з самого початку нетерпляче на лавці, – бо нам хочеться почути, що в Таурогах відбувалося, а ви тут про родоводи торочите.

– Питайте, а я відповім.

– Ви бачили панну Білевичівну?

По блідому обличчю Гасслінґа пронісся рум'янець.

– Щодня! – сказав він.

Пан Анджей зараз же став на нього пильно зиркати.

– З чого б це така довіра? Що ви зашарілися? Щодня? Як це щодня?

– Бо знала, що я був її доброзичливцем і кілька послуг їй надав. Це ви з подальшої розповіді дізнаєтесь, а тепер краще спочатку почати. Може, ви, панове, не знаєте, але мене не було в Кейданах у той час, коли князь конюший приїхав і цю панночку до Таурогів забрав. Чому так сталося, не буду повторювати, бо різне казали, лише скажу, що як тільки приїхали, всі зараз же помітили, що князь по вуха закоханий.

– Бодай би його Бог скарав! – не втримався пан Кміциц.

– Настали забави, яких раніше ніколи не бувало, і гонитва за перснем, і турніри. Можна було подумати, що зараз найспокійніші часи, а тут щодня листи приходили, приїжджали делегати від електора, від князя Януша. Ми знали, що князь Януш, паном Сапєгою та конфедератами притиснутий, про порятунок заради Божого милосердя благає, бо йому зни-

щення загрожує. А ми – нічого! На кордоні готові війська електора стоять, капітани рекрутів ведуть, а ми на допомогу не йдемо, бо князеві до панни душа лежить.

– То це тому Богуслав братові з допомогою не прийшов? – здивувався пан Заглоба.

– Саме так. Те ж казав і Патерсон, і всі його наближені. Дехто ремствував на це, інші ж раді були, що Радзивілли згинуть. Пан Сакович замість князя публічні обов'язки виконував. І на листи відповідав, і з депутатами радився. А князь всього лише уяву напружував, щоб вигадати якусь забаву, або кінну кавалькаду, або полювання. Грошима він, скнара, на всі боки сипав, ліси казав цілі вирубати, щоб панночці з вікон був кращий пейзаж, словом, квіти їй під ноги сипав і так її приймав, ніби вона була шведською принцесою, нічого кращого і не вигадаєш. Жаліли її з цього приводу багато людей, бо казали: «Все це їй на згубу, одружитися князь не одружиться, а нехай її лише за серце вхопить, то її куди захоче заведе». Але виявилося, що це не така панночка, яку можна завести туди, де чеснота не ходить. Ой, ні!

– Ще б пак! – зірвався пан Анджей. – Я це знаю краще за інших!

– Як же панна Білевичівна ту королівську увагу приймала? – спитав, своєю чергою, пан Володийовський.

– Спочатку ввічливо, видно було по ній, що якусь печаль у серці носить. Бувала на ловах, на маскарадах, кавалькадах, турнірах, думаючи, що це такі звичайні придворні в князя

порядки. Але таки нарешті допетрала, що це все заради неї. Раз було, що князь, напруживши уяву для нових витребеньок, забажав панні сцену війни показати: запалили для цього поселення біля Таурогів, піхота захищала, а князь штурмував. Певна річ, він велику вікторію здобув, після якої вихвалявся, впав, як подейкують, панночці до ніг і взаємності в почуттях благав. Невідомо, що там докладно відбувалося, але з того часу скінчилася їхня дружба. Вона стала дядька свого, пана мечника расейняйського, вдень і вночі за рукав тримати, а князь…

– Став їй погрожувати? – вигукнув пан Кміциц.

– Та де там! У грецького пастиря перебирався, Филемона. Спеціальні кур'єри літали до Крулевця за вбраннями пастушків, за стрічками та перуками. Князь відчай вдавав, під її вікнами ходив і на лютні грав. І тут скажу я вам, що насправді думаю: кат це був на чесноту затятих панянок і сміливо можна про нього сказати, що в нашій вітчизні про схожих людей говорять, що його зітхання не одне вітрило панночки подерло. Але цього разу він справді закохався, що й не дивина, бо панночка більше богиню, ніж жительку грішної землі нагадує.

Тут Гасслінґ знову став пекти раків, але пан Анджей цього не помітив, бо, взявшись від задоволення і гордощів у боки, споглядав переможно на панів Заглобу та Володийовського.

– Ми знаємо її, вона вилита Діана, лише їй місяця у волоссі бракує! – промовив субтильний лицар.

– Що там Діана?! Власні собаки на Діану вили б, якби її побачили! – вигукнув пан Кміциц.

– Тому я й сказав: «не дивина», – підтримав Гасслінґ.

– Гаразд! Вже навіть за ці зазіхання я б слабким вогнем його припікав. За цю нахабність цвяхами його підкувати наказав би…

– Дайте, пане, спокій! – замахав руками пан Заглоба. – Спершу його схопіть, а тоді фантазуйте, тепер дайте цьому кавалерові слово мовити.

– Не раз я стояв на чатах перед кімнатою, в якій він спав, – правив далі Гасслінґ. – Тому знаю, як він на ложі вертівся, і зітхав, і балакав сам до себе, і сичав, наче від болю, так його, либонь, жага пекла. Змінився дуже, весь висох. Може, йому також і та хвороба допікала, яка пізніше його звалила. Тим часом розлетілися по всій садибі звістки, що князь настільки захопився, що має намір одружитися. Дійшло це і до княгині Янушевої, котра з княжною в Таурогах замешкала. Почалися гніви та дорікання, бо, як вам відомо, мав Богуслав, за угодою, одружитися з донькою Януша, як тільки та доросте. Але той про все вже забув, таке мав поранене серце. Княгиня Янушева рознервувалася і виїхала з донькою до Курляндії, а він освідчився панні Білевичівні того ж самого вечора.

– Освідчився?! – роззявили роти пани Заглоба, Кміциц і Володийовський.

– Атож! Спочатку панові мечникові расейняйському, котрий не менше від вас здивувався і власним вухам віри не

йняв, але повіривши нарешті, від радощів аж руки потирав, бо це для цілого дому Білевичів велика честь із Радзивіллами породичатися. Щоправда, казав Патерсон, що і так є якась спорідненість, але давня та забута.

– Розказуйте далі! – нетерплячився пан Анджей.

– Вони обоє подалися до панночки з усією серйозністю, яка в таких випадках доречна. Вся садиба аж тряслася. Прийшли лихі звістки від князя Януша, лише пан Сакович листа прочитав, зрештою, ніхто на нього не зважав, як і на самого пана Саковича, бо в той час милості позбувся б за те, що сватанню нашкодив. У нас же одні казали, що це не в новину Радзивіллам із шляхтянками одружуватися, що в усій Речі Посполитій уся шляхта рівна, а дім Білевичів аж римських часів сягає. І це казали ті, котрі вже собі хотіли майбутні милості в майбутньої пані заробити. Інші ж твердили, що це лише фортель князя, щоб до більшої прийти з панночкою близькості (як то між нареченими часто буває) і за нагоди квітку дівочу зірвати.

– Точно так було! Ніщо інше! – озвався пан Заглоба.

– І я так вважаю, – погодився Гасслінґ. – Але слухайте далі. Коли так між собою надворі язики чесали, враз, як грім, пролунало, що панночка розвіяла всі сумніви, як шаблею, бо відмовила рішуче.

– Боже її благослови! – зойкнув пан Кміциц.

– Відмовила рішуче! – повторив Гасслінґ. – Досить було глянути на князя, щоб це второпати. Він, котрому принцеси

корилися, не терпів опору і мало не збожеволів. Небезпечно йому було на очі показуватися. Ми всі знали, що так довго тривати не може і що князь рано чи пізно, але силу свою застосує. Наступного ж дня схопили пана мечника і замкнули в Тільзіті, вже за кордоном електорським. Того ж дня панночка вблагала офіцера, котрий чатував перед її дверима, щоб їй набиту кроцицю дав. Офіцер їй у цьому не відмовив, бо був шляхтичем і чесною людиною, тому відчував жалість до нещасної дівчини, а також був захоплений її вродою та стійкістю.

– І хто ж був той офіцер? – спитав пан Кміциц.

– Я! – сухо відповів Гасслінґ.

Пан Анджей схопив його за плечі так, що молодий шотландець, слабким іще будучи, аж зойкнув від болю.

– Нічого більше! – вигукнув пан Кміциц. – Ви більше не військовополонений, а мій брат і товариш! Кажіть, чого бажаєте? Заради бога, кажіть, чого хочете?

– Дайте мені відпочити! – важко дихав Гасслінґ.

Він замовк, тиснув лише руки, які йому подали пани Володийовський і Заглоба, але помітивши, що всі аж палають від цікавості, розповідав далі:

– Я застеріг її також, про що всі знали, що княжий медик готував якісь безоари і дурманні декокти[30]. Тим часом

[30] *Безоар* – камінь органічного походження, який є конгломератом неперетравлюваних речовин у шлунку. *Декокт* – особливий відвар із овочів, фруктів і трав, при якому харчова сировина спочатку обов'язково сильно подрібнюється, потім заливається холодною водою та доводиться до кипіння.

побоювання виявилися безплідними, бо втрутився в справи Господь Бог. Він, торкнувшись князя пальцем, скинув його на ложе болю і місяць не відпускав. Ви здивуєтесь, шановне панство, але упав так, немовби його косою з ніг зрізали, того ж самого дня, коли мав намір на чесноту цієї панночки посягати. Божа рука, скажу я вам, нічого більше! Сам він про це, мабуть, подумав і перелякався, а може, також у хворобі згоріла в ньому вся жага, або чекав відновлення сил. Досить лише, що, очунявши, дав їй спокій, і навіть мечника з Тільзіту дозволив повернути. Щоправда, відпустила його важка хвороба, але не лихоманка, яка йому досі, як кажуть, докучає. Правда також і те, що незабаром після того, як піднявся з ліжка, був змушений іти з експедицією під Тикоцин, де поразки зазнав. Повернувся зі ще більшою пропасницею, відтак електор закликав його до себе… А тим часом у Таурогах відбулися такі зміни, про які і дивно, і смішно розповідати. Досить, що князь не може там уже на вірність жодного офіцера чи придворного розраховувати, хіба що на дуже старих, котрі погано бачать і не дочувають, але від таких користі мало.

– Що ж там такого сталося? – поцікавився пан Заглоба.

– Під час тикоцинського рейду, ще до поразки під Яновом, схопили таку собі панну Ганну Борзобагату-Красенську, і прислали її до Таурогів.

– Маєш, бабо, радість! – вигукнув пан Заглоба.

Але пан Володийовський почав очима кліпати й енергійно

вусами ворушити, аж нарешті сказав:

– Пане кавалере, тільки не кажіть про неї нічого лихого, бо після одужання матимете справу зі мною.

– Навіть якби й хотів, то не зможу нічого поганого про неї сказати, але якщо це вашої милості наречена, то скажу лишень, що погано за нею стежите, а якщо родичка, то занадто добре її знаєте, щоб те, що я розкажу, могли б заперечити. Досить того, що впродовж тижня закохала ця панночка в себе всіх поголовно, старших і молодших, нічим іншим, лише стріляниною очима з додатком якихось чародійських мистецтв, в яких я вже нічого не петраю.

– Вона! Навіть у пеклі я б її по цьому впізнав! – пробурмотів пан Володийовський.

– Дивна річ! – промовляв Гасслінґ. – Адже панна Білевичівна рівна їй вродою, але така в ній солідність і неприступність, немов у якоїсь княгині, що простий чоловік навіть не посміє й очей підняти, не те що якусь там надію мати. Самі ж знаєте, що бувають різні панночки: одні, як стародавні весталки, інші ж – що заледве глянеш, то вже хотів би…

– Прошу пана! – небезпечно глипнув пан Володийовський.

– Не треба, пане Міхале, бо він правду каже! – заспокоїв його пан Заглоба. – Самі ж біля неї ногами перебираєте, як молодий когут, і очі вам мало з орбіт не вилазять, а що баламутна, то це ми всі знаємо і ви мало не сто разів це казали.

– Залишмо цю тему, – запропонував Гасслінґ. – Я хотів

лише вам пояснити, чому в панну Білевичівну закохалися лише дехто, справжню незрівнянну її досконалість оцінити годні, – тут Гасслінґ знову зашарівся, – а в панну Борзобагату майже всі. Як мені Бог милий, сміх брав, бо здавалося, наче якась пошесть полонила хлопські серця. А скільки сварок і поєдинків затіяли раптово. І за що? За що? Бо варто знати, що немає нікого, хто би взаємністю цієї панночки міг похвалитися, зате кожен сліпо вірить, що рано чи пізно він один чогось добитися зможе.

– Вона, наче намальована! – зітхнув пан Володийовський.

– Зате обидві панночки дуже близько заприятелювали, – продовжував Гасслінґ. – Одна без іншої й кроку не ступить, і тепер панна Борзобагата править, як сама хоче, в Таурогах…

– Тобто? – не зрозумів низькорослий лицар.

– Бо вертить там усіма. Пан Сакович навіть у рейд не поїхав, такий закоханий, а пан Сакович же повновладний господар в усіх княжих маєтках. Через нього править і панна Ганна.

– То й він закохався? – поцікавився пан Володийовський.

– І найбільше з усіх, бо він людина дуже впливова.

– А прізвище його Сакович?

– Ваша милість, бачу, хоче добре його запам’ятати?

– Ще б пак! – зронив наче недбало пан Володийовський, але так при цьому зловісно вусами поворушив, що панові Заглобі сиротами спина вкрилася.

– Я тільки ще хотів додати, – зауважив Гасслінґ, – що якби

панна Борзобагата наказала панові Саковичу князя зрадити, а її та подрузі втечу облегшити, то гадаю, зробив би це не вагаючись. Але наскільки я знаю, бажає вона це за спиною пана Саковича зробити, може, й на зло йому… Хто зна… Досить, що відкрився мені один офіцер, мій співвітчизник, тільки не католик, що там уже цілий почет пана мечника з панночками складений, всі офіцери до змови залучені… Незабаром це має настати…

Тут Гасслінґ закашлявся, бо втомився і рештки сил віддав.

– Ну, це в основному все, що я мав вам розказати! – додав він поспішно.

Пани Володийовський і Кміциц аж за голови схопилися.

– Куди хочуть втікати?

– У пущу і лісами хочуть до Біловежжя дістатися… Дихання мені запирає!..

Дальшу розмову обірвав прихід ординарця пана Сапєги, котрий вручив панам Володийовському та Кміцицу по аркушу паперу, складеного вчетверо. Як тільки розгорнув свого пан Володийовський, одразу ж повідомив:

– Наказ, щоб позиції до завтрашньої роботи займати.

– Чуєте, як карронади ревуть? – звернув увагу пан Заглоба.

– Ну, вже завтра! Завтра!

– Уф! Спекотно! – промовив пан Заглоба. – Поганий день для штурму… Хай дідько вхопить таку спеку. Матінко Бо-

жа… Нехай хоч завтра та спека спаде, але не вистигнуть ті, хто Тобі доручаються, Заступнице наша… Але ж гримлять гармати!.. Застарий я вже до штурмів… Чисте поле – це дещо інше.

Раптом новий офіцер з'явився у дверях.

– Є тут такий собі пан Заглоба? – спитав він.

– Це я!

– За наказом всемилостивого короля маєте, пане, завтра залишатися при його особі.

– Га! Хочуть мене від штурму зберегти, бо знають, що першим стариган подасться, хай лише сурми заграють. Добрий пан, пам'ятає, не хотів би я його засмутити, але чи витримаю, не знаю, бо як мені охота засвербить, то вже нічого не пам'ятаю і прямо в дим б'ю… Така вже в мене вдача!.. Добрий наш пан!.. Чуєте, вже й сурми через мундштук грають, щоб кожен на позицію вирушав. Ну! Завтра! Вже завтра матиме і святий Петро роботу. Вже списки готувати мусить… В пеклі також для шведів казани зі свіжою смолою для купання вже розставили.. Уф! Уф! Завтра!..

Розділ XIV

Дня 1 липня між Повонзками та поселенням, названим пізніше Маримонтом, відбулася велика польова меса, яку десять тисяч вояків кварцяного війська слухали зосереджено. Король склав урочисту присягу, що в разі перемоги костел Богородиці вибудує. Присягали за його прикладом, кожен відповідно до впливовості, сановники, гетьмани, лицарство, навіть прості жовніри, тому що цей день мав стати днем остаточного штурму.

Після закінчення меси рушив кожен із вождів до свого війська. Пан Сапєга став навпроти костелу Святого Духа, який тоді ще за воротами лежав, але що був до них ключем, то добротно шведи його зміцнили, гідну залогу посадили. Пан Чарнецький мав Ґданський дім здобувати, бо задня стіна цієї споруди становила частину окружного муру, і пробивши її, можна було б до міста дістатися. Пйотр Опалинський, підляський воєвода, з великополяками та мазурами з боку Краківського передмістя та Вісли мав ударити. Кварцяні полки розмістилися навпроти Новоміської брами. Люду там було стільки, що аж тіснилися біля мурів. Весь периметр, всі навколишні приміські села й оболоні були залиті людським морем, за яким біліли намети, а за наметами стояли підводи, аж погляд губився в сизій далечіні, перш ніж краю цього мурашника сягнути зміг би.

Загони ці стояли в цілковитій готовності, зі зброєю, нахиленою вже вперед і висунутою до бігу ногою, готові будь-якої миті кинутися в проломи, зроблені гарматами великого калібру, а особливо важкими замойськими карронадами. Гармати не припиняли канонади ні на мить, штурм зволікав лише тому, що чекали остаточної відповіді Віттемберґа на лист, який великий канцлер Корицинський йому послав. Але коли біля полудня приїхав офіцер із відмовою, загриміли навколо міста зловісні сурми і приступ розпочався.

Коронні війська гетьманів, пана Чарнецького, королівські полки, піхотний реґімент пана Замойського, литовці пана Сапєги та загони посполитого рушення кинулися, як здиблена хвиля, до мурів. А зі стін попливли до них хмари білого диму та посипалися вогняні кулі: великі гармати, гаківниці, органки[31], мушкети випалили водночас. Земля затряслася в посадах. Ядра місили той людський натовп, орали в ньому довгі борозни, але юрба бігла вперед і рвалася до фортеці, незважаючи на вогонь і смерть. Хмари порохового диму затулили сонце.

Отже, вдарив кожен туди, де йому було найближче: гетьмани в Новоміську браму, пан Чарнецький – на Ґданський дім, пан Сапєга з литовцями – на костел Святого Духа, а мазури та великополяки від Краківського передмістя та Вісли.

Цим останнім випала найважча робота, бо всі палаци та

---

[31] *Органки* – старовинна вогнепальна зброя, схожа на рушницю.

будинки вздовж Краківського передмістя були перетворені на фортеці. Але того дня охопив мазурів такий бойовий запал, що їхньому натиску ніщо опиратися не могло. Тому брали штурмом будинок за будинком, палац за палацом, билися у вікнах, дверях, на сходах. Вирізали до ноги всіх, хто там був. Після здобуття одного подвір'я, не встигла ще кров висохнути на їхніх руках та обличчях, як кидалися на друге і знову розпалювалася рукопашна, відтак знову бігли далі. Товариство бігло наввипередки з посполитим рушенням, посполите рушення – з піхотою. Їм наказали, щоб, ідучи до штурму, несли перед собою снопи ще недозрілого збіжжя, які мали їх від куль заслоняти, але в запалі та бойовому піднесенні люди кидали цей імпровізований захист, біжучи з розхристаними грудьми.

У кровопролитній битві взяли каплицю боярів Шуйських і прекрасний палац Конецпольських. Виганяли шведів до останнього з менших споруд, знаходили їх у магнатських стайнях, в садах, що сходили до Вісли. Біля палацу Казановських піхота пробувала організувати оборону на вулиці і, підтримана з мурів палацу, з костелу та дзвіниці Бернардинів, перетвореної на потужну фортецю, зустріла рясним вогнем атакувальників. Але град куль не зупинив їх навіть на мить і шляхта з вигуком «Мазури, вперед» кинулася з шаблями в гущу каре. За ними нахлинула польова піхота й озброєна дрючками, кирками та сокирами челядь. Каре розбили вмент і стали їх різати. Свої і вороги зчепилися так, що

утворили разом один велетенський клубок, який між палацом Казановських, палацом Радзейовського та Краківською брамою звивався, вовтузився та кутулявся у власній крові.

Але щораз нові загони кров'ю дихаючих воїнів стікалися, ніби повновода ріка, з боку Краківського передмістя. Нарешті знищили піхоту та розпочався той славетний штурм палацу Казановських і водночас Бернардинів, який значною мірою долю битви вирішив.

Пан Заглоба взяв у ньому участь, бо помилявся напередодні, вважаючи, що король викликає його до своєї особи всього лише для асистування. Навпаки, йому як уславленому та досвідченому воїнові, доручили командування челяддю, яка добровільно захотіла разом із квартою й ополченцями з цього боку на штурм вирушити. Хотів, щоправда, пан Заглоба йти з нею в резерві та зосередитись на займанні вже здобутих раніше палаців, але коли вже з самого початку всі, біжучи наввипередки, перемішалися між собою остаточно, охопив і його неймовірний азарт. Хоча від природи він завжди був обережний і намагався, де лише можна, життям надаремно не ризикувати, але за стільки років брав участь у битвах, в жахливій різанині не раз побувавши, що коли нагода випадала, ставав разом з іншими, навіть краще за інших, бо з відчайдушністю і нестямністю в мужньому серці.

Тому й тепер опинився літній шляхтич під брамою палацу Казановських, точніше, в пеклі, яке там люто кипіло у вирі, гарячці, тлумі, граді куль, вогню, диму, людських стогонів і

зойків. Тисячі сокир, кирок, ратищ товкло в браму. Тисячі чоловічих плечей напирало і термосило її запекло. Одні падали, наче блискавицями вражені, інші проштовхувалися на їхні місця, топталися по їхніх тілах і пробивалися всередину, немовби навмисно шукаючи собі смерті. Ніхто ніколи не бачив і не пам'ятав такої запеклої оборони, але і не менш напористого штурму також. З вищих поверхів над брамою сипалися кулі, лилася смола, але ті, хто був під вогнем, навіть якби й хотіли, то не змогли б відступити, настільки сильно підштовхували їх ззаду. Можна було бачити окремих людей, мокрих від поту, чорних від пороху, зі зціпленими зубами та здичавілими очима, котрі били в браму балками, такими великими, що в інші часи заледве трьох міцних чолов'яг втримати їх могли б. Таке піднесення потроювало сили. Штурмували одночасно всі вікна, приставляли драбини до горішніх поверхів, вирубували ґрати з мурів. Адже з тих ґрат, вікон, бійниць, вирізаних у стінах, стирчали люфи мушкетів, які ні на мить не переставали диміти. Але такі врешті здійнялися дими, така постала курява, що при яскравому сонячному світлі атакувальників заледве можна було розпізнати. На це не зважали, боротьби не занехаяли, тим охочіше рвалися на драбини, тим затятіше розколювали браму, а вереск з боку костелу Бернардинів сповіщали, що й там ватаги штурмують із не меншою енергійністю.

Аж тут пан Заглоба закричав так гучно, що почули його у гаморі та звуках пострілів:

– Діжку з порохом – під браму!

Подали йому її негайно, і ватажок наказав зараз же рубати вузьку діру в самому низу скоби, таку вузьку, щоб лише діжка у неї вмістилася. Коли ж вантаж увійшов, пан Заглоба особисто сірчану дратву підпалив, після чого скомандував:

– Урозтіч! Під стіни!

Ті, хто стояв ближче, помчали на обидва боки до тих, хто драбини приставляв до дальших вікон, і настала хвилина очікування. Після чого гучний гуркіт трясонув повітрям і нові клуби диму здійнялися догори. Навалився пан Заглоба знову зі своїми людьми. Бачать, вибух не розніс, щоправда, брами на дрібні уламки, але відбив завісу з правого боку і відколов кілька велетенських колод, вже підрубаних, вивернув штабу і цілу половинку штовхнув нижньою частиною всередину сіней, так що утворився вхід, через який навіть кремезний чоловік міг легко протиснутися. І тут загострені палі, топори та сокири стали запекло нищити ослаблені ворота, сотні плечей підперли їх, напружилися, почувся пронизливий хрускіт і вся перепона завалилася, відкриваючи глибину темних сіней. У темряві тій блиснули постріли мушкетів, але людська ріка хлинула через пролом нестримним потоком. Палац був здобутий.

Водночас вдерлися через вікна і розпочалася жахлива січа холодною зброєю всередині палацу. Здобували покій за покоєм, коридор за коридором, поверх за поверхом. Стіни вже були такі порозколювані й ослаблені, що стелі в кількох по-

коях завалилися з гуркотом, вкриваючи уламками поляків і шведів. Але мазури насувалися, як пожежа, проникали всюди, б'ючи осьниками[32], рубали та кололи. Ніхто зі шведів не просив пощади, бо це було даремно. У деяких коридорах і переходах мертві тіла так щільно завалили дорогу, що шведи поробили собі з них барикади, але нападники витягали трупи за ноги, волосся та викидали через вікна. Кров пливла струмками по сходах. Гурти шведів захищалися ще тут і там, відбиваючи мліючими руками скажену навалу. Кров заливала їм обличчя, в очах темніло, не один сповзав уже на коліна, але ще воював. Їх тиснули з усіх боків, душили натовпи супротивників, і вмирали мовчки скандинави, не осоромили свою славу, як жовнірам годиться. Кам'яні фігури богів і давніх героїв, забризкані кров'ю, споглядали мертвими очницями на цю смерть.

Рох Ковальський шаленів, в основному, нагорі, а пан Заглоба кинувся зі своїм загоном на тераси і, порубавши тамтешніх захисників-піхотинців, звалився з терас у ті дивовижні сади, які в усій Європі були славні. Дерева були вже там вирубані, дорогі кущі винищені польськими ядрами, зруйновані фонтани, земля зорана гранатами, словом, всюди порожнеча та руйнація, хоча шведи не приклали до цього своєї хижої руки, через ставлення до особи пана Радзейовського. Тепер бій і там закипів запеклий, але тривав він лише

---

[32] *Осьник* – ручне знаряддя для стругання й очистки від кори деревини. Має два руків'я та гостре сталеве лезо.

хвилину, бо вже слабкий чинили опір шведи. Різали їх під особистим керівництвом пана Заглоби, після чого жовніри розбіглися по садах і всьому палацу за здобиччю.

А пан Заглоба подався аж до кінця саду, в місце, де мури створювали затишний закуток і куди не доходило сонце, бо хотів грізний лицар відпочити трохи і піт із чола витерти. Тут поглянув він і помітив якихось дивних монстрів, що на нього з-за залізних ґрат клітки зловороже глипали.

Клітка була вмурована в нішу, так що падаючі ззовні ядра не могли її досягти. Двері до неї широко були відчинені, але ті змарнілі й огидні істоти навіть не думали звідти вилазити. Мабуть, були добряче налякані гамором, свистом куль і жорстокою різнею, на яку хвилину тому дивилися, забившись у глибину клітки та поховавшись у солому, лише муркотінням сповіщали тварини про свій переляк.

– *Simiae*[33] чи чорти? – запитував себе пан Заглоба.

Враз гнів на нього напав, мужність зміцніла в його грудях, і замахнувшись шаблею, чоловік побіг до клітки.

Жахливий переполох став відповіддю на перший удар його меча. Мавпи, з якими шведські жовніри добре поводи-лися й яких зі своїх хирлявих пайків годували, бо тварини їх забавляли, так перелякалися, просто шаленіючи від жаху, що пан Заглоба аж остовпів. А позаяк він заступив їм двері, то взялися примати неприродними стрибками кидатися по клітці, чіплятися за прути, стелю, верещати, скреготати, аж

---

[33] *Simiae* (*лат.*) – мавпа.

нарешті одна стрибнула в нестямі панові Заглобі на карк, вхопила його за голову і притиснулася до бідолахи щодуху. Друга причепилася йому до правого плеча, третя спереду вхопила за шию, четверта підвісилася до рукавів, що зав'язаних ззаду. Шляхтич придушений, спітнілий, даремно кидався, безнадійно назад намагався продертись шаблею, незабаром йому забракло повітря, очі з орбіт полізли і чоловік розпачливо заверещав:

– Шановне панство! Рятуйте!

Вереск приманив кільканадцятьох товаришів, котрі не могли збагнути, що відбувається, і бігли на допомогу із закривавленими шаблями, але тут же встали зачудовані, перезирнулися і, немовби під впливом чар, зайшлися гомеричним реготом. Підбігло більше жовнірів, цілий натовп, але сміх, як зараза, передавався всім. Тому качалися, як п'яні, хапалися за боки, вимазані людською сукровицею обличчя морщилися їм спазматично і чим більше метушився пан Заглоба, тим більше вони реготали. Лише Рох Ковальський підбіг згори та розштовхавши натовп, звільнив дядька з мавпячих обіймів.

– Шельми! – верещав задихавшись пан Заглоба. – Бодай би вас повбивали! То ви смієтеся, побачивши католика в халепі від африканських монстрів? Хай вас шляк трафить! Бо якби не я, то ви досі буцали б головами в браму, бо чогось кращого не гідні! Най вас качка копне, бо ви навіть цих мавп негідні!

– Хай вас копає, володарю мавп! – вигукнув товариш, котрий стояв найближче.

– *Simiarum destructor!*[34] – підтримав його другий.

– *Victor!* – додав третій.

– Та де там *victor*, хіба лише *victus*[35].

Тут Рох знову прийшов на допомогу дядькові і найближчого п'ястуком так гупнув у груди, що той аж беркицьнувся і кров'ю харкнув. Інші відступили перед гнівом чоловіка, дехто за шаблю вхопився, але подальшій сварці запобігли верески та постріли, що долинали з боку монастиря Бернардинів.

Либонь, штурм тривав там ще запекліший і, судячи з густої мушкетної стрілянини, шведи й не думали здаватися.

– На допомогу! Під костел! Під костел! – залементував пан Заглоба.

Сам же побіг до палацу нагору, бо там із правого крила видно було костел, який міг згоріти у вогні. Натовпи штурмувальників вилися під ним конвульсивно, не маючи змоги дістатися досередини і гинучи без користі в перехресному вогні, бо і від Краківської брами сипалися на них кулі, як пісок.

– Гармати до вікон! – наказав пан Заглоба.

І більших, і менших гармат було в палаці Казановських удосталь, і їх хутко приволокли до вікон. З уламків дорогих меблів, з постаментів скульптур повлаштовували лафети

---

[34] *Simiarum destructor* (*лат.*) – винищувач мавп.

[35] *Victor* (*лат.*) – переможець, *а victus* (*лат.*) – переможений.

і вже через півгодини кільканадцять пащек визирнули крізь порожні очниці вікон у бік костелу.

– Роху! – дратувався пан Заглоба. – Я мушу чогось значного досягти, бо інакше вся моя слава піде нінащо! Через ці мавпи, щоб їх холера побила, все військо мене на кпини візьме, і хоч мені слів у роті не бракує, але ж усім не зараджу. Я мушу цю конфузію затерти, інакше, як Річ Посполита широка, мавпячим королем мене проголосять!

– Дядько мусить цю конфузію затерти! – повторив гучним голосом Рох.

– І перший спосіб буде, коли палац Казановських здобуду. Нехай хтось лише скаже, що це не я!..

– Нехай хтось лише скаже, що це не дядько!.. – повторив відлунням «небіж».

– Я й цей костел здобуду, в чому мені, Господи, допоможи, амінь! – докінчив пан Заглоба.

Після чого він обернувся до своєї челяді, яка вже стояла біля гармат.

– Вогонь!

Шведів, котрі розпачливо захищалися в костелі, полонив страх, коли раптом вся бічна стіна затряслася. На тих, що сиділи у вікнах, біля бійниць, прорубаних у стіні, на внутрішніх зламах карнизів, біля слухових віконець, через які стріляли в нападників, посипалися цегла, галька та вапно.

Неймовірна курява заслонила дім Божий і перемішалася з димом, стала душити спрацьованих людей. Людина людину

не могла вздріти в темряві, вигуки «Задихаємося, задихаємося» посилили весь цей жах. А тут ще й костел хитається, мури тріщать, цегла падає, ядра свистять, залітаючи у вікна, скриплять свинцеві ґрати, що падають на підлогу, жар, людські випари перетворили Божу оселю в земне пекло. Перелякані жовніри вискакували з воріт, вікон і бійниць. Переполох переріс у паніку. Знову нелюдські голоси закричали «Задихаємося! Повітря! Води!» Аж сотні горлянок заревіли одночасно:

– Білий прапор! Білий прапор!

Командувач Ерскін ухопив його власноруч, щоб вивісити назовні, але тут ворота затріщали і лава штурмувальників увірвалася, як лавина демонів, і почалася різня. Тиша раптом зробилася в костелі, чути було лише звірине дихання воюючих, скрегіт заліза об кістку, об кам'яну підлогу, зойки, булькання крові. Часом якийсь голос, в якому не було нічого людського, кричав «Зжальтесь! Зжальтесь!» Через годину боротьби дзвін на дзвіниці загудів, і гудів, гудів – мазурам на перемогу, а шведам на погибель.

Палац Казановських, монастир і дзвіниця були здобуті. Сам Пйотр Опалинський, підляський воєвода, з'явився в закривавленому натовпі перед палацом на коні.

– Хто нам прийшов на допомогу з палацу? – вигукнув він, бажаючи перекричати гомін і людське завивання.

– Той, хто палац здобув! – відповів кремезний чолов'яга, з'являючись враз перед воєводою. – Я!!!

– Як ваше прізвище?

– Заглоба.

– *Vivat* Заглоба! – заревіли тисячі горлянок.

Але страхітливий пан Заглоба показав забризканим кінцем шаблі на Краківські ворота.

– Цього не достатньо! – крикнув він. – Туди! До брами! Гармати до мурів і на браму, а ми – вперед! За мною!

Розлючений натовп кинувся у напрямку брами, і раптом – о, диво! – вогонь шведів, замість того, щоб посилитись, ослаб.

Водночас голос, дуже гучний, пролунав несподівано з верхівки дзвіниці.

– Пан Чарнецький уже в місті! Я бачу наші хоругви!!!

Шведський вогонь ще більше ослаб.

– Стій! Стій! – скомандував воєвода.

Але натовп його не чув, усі бігли наосліп. І тут білий прапор з'явився і на Краківській брамі.

І справді, пан Чарнецький, пробивши стіну Ґданського дому, влетів, як ураган, у пролом фортеці, а коли палац Данілловичів уже також був здобутий, коли хвилиною пізніше і литовські прапори замайоріли з боку костелу Святого Духа на мурах, визнав Віттемберґ, що дальший опір даремний. Могли, щоправда, шведи ще захищатися в горішніх будинках Старого та Нового Міста, але вже й міщани схопилися за зброю: оборона закінчилася б жахливою різаниною шведів, без надії на перемогу.

Сурмачі подали сигнал на мурах і замайоріли білі стяги. Побачивши це, польські командири припинили штурм, після чого генерал Левенгаупт, в оточенні кількох полковників, виїхав Новоміською брамою і помчав щодуху до короля.

Ян-Казимир мав уже місто в руках, але добрий монарх прагнув припинити пролиття крові християнської, тому запропонував Віттемберґу такі ж умови, які висував раніше. Місто він був змушений здати з усією накопиченою в ньому здобиччю. Кожному шведові дозволялося забрати лише те, що зі Швеції з собою привіз. Гарнізон з усіма генералами та зі зброєю в руках мав право вийти з міста, підібравши хворих і поранених, а також шведських дам, кілька десятків котрих були у Варшаві. Полякам, котрі шведам ще служили, дали амністію, з огляду на те, що між ними вже не залишилося тих, хто прислужувався добровільно. Виняток становив лише Богуслав Радзивілл, на що Віттемберґ погодився з легким серцем, бо князь стояв зараз із Дуґласом над Бугом.

Умови підписали негайно ж. Всі дзвони в костелах повідомили місту та світові, що столиця переходить знову до рук законного монарха. Годиною пізніше висипала юрба найбіднішого люду з-за валів шукати милосердя та хліба в польських таборах. Бо вже всім, крім шведів, бракувало в місті продовольства. Король наказав дати, що було можна, сам же від'їхав подивитися на вихід шведського гарнізону.

Він стояв, оточений духовними та світськими вельможами, з такою прекрасною свитою, що людські очі засліплюва-

ла. Майже всі війська, коронні гетьманів, дивізія пана Чарнецького, литовська пана Сапєги і незліченні натовпи посполитого рушення разом із челяддю, зібралися біля його величності, бо всім кортіло побачити тих шведів, із якими ще кілька годин тому так люто та кровопролитно воювали. Біля всіх брам, із моменту підписання угоди, стояли польські комісари. Їм було доручено наглядати, чи шведи якоїсь здобичі не вивозять. Окрема комісія була зайнята відбиранням награбованого в самому місті.

Першою з'явилася шведська кавалерія, якої було небагато, тим більше, що кінноті Богуслава вихід заборонили. За нею йшла польова артилерія з легкими гарматами, бо важкі мали залишитися полякам. Йшли жовніри біля гармат із запаленими ґнотами. Над ними розвівалися розгорнені стяги, які перед польським королем, ще недавно вигнанцем, на знак пошани схиляли. Артилеристи поводилися гордо, дивлячись відверто в очі польському лицарству, немовби хотіли сказати: «Ми ще зустрінемось!» А поляки дивувалися їхніми зарозумілими поставами та непохитним у нещасті духом. Після них з'явилися підводи з офіцерами та пораненими. На першій лежав Бенедикт Оксеншерна, канцлер, перед котрим король наказав піхотинцям виструнчитися, бажаючи показати, що навіть до ворога з честю та повагою поставитися може.

Потім, під звуки барабанів і з розгорненими прапорами йшли каре до того непереможної шведської піхоти, схожі, як сказав Субагазі, на ходячі замки. За ними з'явився чудовий

кортеж рейтарів, закутих у залізо від стіп до голови, з блакитним стягом, на якому золотий лев був вишитий. Рейтари ці оточили головний штаб. Побачивши їх, пішов поголос у натовпі:

– Віттемберґ їде! Віттемберґ!

Це справді їхав сам фельдмаршал, а при ньому молодший Вранґель, Горн, Ерскін, Левенгаупт і Форґель. Очі польських лицарів жадібно дивилися в їхній бік, а особливо на обличчя Віттемберґа. Але воно більше не нагадувало того страхітливого воїна, котрим він був у своїй сутності. Було це обличчя старигана, бліде, знищене хворобою. Зморшки мав густі, над ротом носив рідкий і малий вус, задертий кінчиками догори. Скривлений рот і загострений, довгий ніс надавали йому подоби старого зажерливого скнари. Одягнений у чорний оксамит і в чорний капелюх, виглядав скоріше, як учений астролог або медик, і лише золотий ланцюг на шиї, а також діамантова зірка на грудях і булава фельдмаршальська в руці зраджували його високу гетьманську посаду.

Їдучи, полководець кидав неспокійні погляди на короля, на королівський штаб, на вишикувані хоругви, після чого зір його охоплював незчисленні натовпи посполитого рушення, й іронічна посмішка з'являлася на його блідих губах.

А в цій юрбі гомін наростав щораз більший і слово «Віттемберґ» було в кожного на вустах.

За мить гомін перейшов у глухе бурмотіння, але грізне, як рокіт моря перед бурею. На якусь мить затихав, а потім

ген удалині, в останніх лавах, чувся якийсь менторський голос. Цьому голосу відповідали інші, відповідало все більше людей, вигуки лунали щораз потужніші, розбігалися щораз ширше, немовби якесь відлуння зловісне. Можна було присягнутися, що це буря йде здалеку, що вибухне з усією силою.

Сановники збентежилися і стали неспокійно зиркати на короля.

– Що таке? Що це означає? – спитав Ян-Казимир.

Тим часом буркотіння перейшло в гуркіт, такий страшний, немовби громи в небі стали воювати між собою. Незміримі натовпи посполитого рушення насували бурхливо, як лан збіжжя, коли ураган зачепить його своїм велетенським крилом. Раптом кількадесят тисяч шабель заблистіли на сонці.

– Що таке? Що це означає? – спитав повторно король.

Ніхто не міг дати відповідь.

Аж тут пан Володийовський, котрий стояв близько біля пана Сапєги, вигукнув:

– Це пан Заглоба!

Пан Міхал вгадав. Як тільки умови капітуляції були оголошені та дійшли до вух пана Заглоби, старий шляхтич розлютився так відчайдушно, що мову йому від того на якийсь час відняло. Очунявши, він почав із того, що ускочив між ряди посполитого рушення і став усіх ворохобити. Слухали його охоче, бо всім здалося, що за стільки мужності, за стіль-

ки трудів, за стільки крові, пролитої під мурами Варшави, вони мали право ворогу помститися. Оточили пана Заглобу тісні кола неслухняної та розбурханої шляхти, а він цілими жменями кидав розпечене вугілля на порох і своєю промовою роздмухував щораз більшу пожежу, яка тим легше охоплювала голови, що вже і так мало не димілися від дурману.

– Шановне панство! – виголошував пан Заглоба. – Ось ці старі руки п'ятдесят років уже працюють для вітчизни, п'ятдесят років проливали ворожу кров біля всіх стін Речі Посполитої, а тепер дивіться, я маю свідків, це вони палац Казановських і костел Бернардинів здобули! А коли, шановне панство, шведи втратили дух, коли на капітуляцію погодилися? Та тоді, коли гармати від Бернардинів на Старе Місто повернули. Не жаліють тут нашої крові, браття, щедро її змарнували, а пожаліли лише самого супостата. То ми, браття, власність залишили без господаря, челядь без пана, дружину без чоловіка, діточок без батька… Ви мої діти, бо з вами тепер моя доля пов'язана. І ми кидаємося сюди з голими грудьми на гармати, й яка ж нам за це винагорода? Ось яка: Віттемберґ вільно йде і ще йому віддають пошану на дорогу. Втікає кат нашої вітчизни, втікає гнобитель нашої віри, самої Матінки Божої запеклий ворог, палій наших будинків, викрадач наших останніх скарбів, убивця дружин і діточок наших!.. О, мої діти, то де ви тепер? Ганьбитель духовенства і панночок, Богові присвячених… Горе тобі, батьківщино! Ганьба тобі, шляхто! Гноблення тобі нове, віро наша свята!

Горе вам, костели сплюндровані, плач тобі і нарікання, Ченстохово! Бо Віттемберґ відходить вільно та повернеться вже незабаром сльози та кров вичавлювати, добивати, кого не добив, палити, що ще не спалив, ганьбити, кого ще не зганьбив. Плач, Короно і Литва, ридайте всі стани, як я плачу, старий жовнір, котрий уже однією ногою в могилі, а на ваше приниження дивитися мусить… Горе тобі, Іліоне, місто старого Пріама! Горе! Горе! Горе!

Так побивався пан Заглоба, а тисячі людей слухали його, і гнів ворушив шляхті волосся на головах, а він їхав далі і знову голосив, і сорочку дер на собі, і груди оголяв. В'їхав він також у військо, яке охоче його скаргам вухо підставляло, бо справді жахливою була проти Віттемберґа в усіх серцях лють. Сум'яття вибухнуло б відразу, але стримав його сам пан Заглоба, остерігаючись, що коли зарано вибухне, то Віттемберґ ще зможе якось врятуватися, а якщо вибухне тоді, коли виїжджатиме з міста і на очі посполитому рушенню покажеться, то його на шаблі візьмуть, перш ніж хтось збагне, що діється.

Його розрахунки справдилися цілком. Побачивши недолюдка, неслухняна та п'яна шляхта ніби ошаліла, і вмент жахлива буря вибухнула. Сорок тисяч шабель заблищало на сонці, сорок тисяч горлянок заревіло: «Смерть Віттемберґу!», «Давайте його сюди!», «На січку! На січку!» До юрби шляхтичів приєдналися й натовпи розлюченої нещодавнім кровопролиттям челяді, навіть дисципліновані регуляр-

ні хоругви небезпечно почали ремствувати проти гнобителів і буря полетіла в нестямі на шведський штаб.

Першої миті всі втратили голови, хоч усі відразу ж второпали, про що мова.

– Що робити! – озвалися голоси при королеві.

– Милосердний Ісусе!

– Рятуй! Заступи!

– Ганьба за недотримання угоди!

Тут розлючений натовп увірвався між хоругви, натиснув на них, хоругви перемішалися, не маючи змоги залишатися на місці. Навколо виднілися шаблі, шаблі і ще раз шаблі, а під ними розпашілі обличчя, вибалушені очі, виючі роти. Гамір, галас і дикі вигуки наростали з жахливою швидкістю. Першими бігли челядники, обозні й усіляка військова голота, подібна більше на звірів, чи на демонів, ніж на людей.

Збагнув і Віттемберґ, що діється. Обличчя його зблідло, як полотно, рясний і холодний піт миттєво оросив його чоло. І, о диво, той фельдмаршал, котрий раніше всьому світові готовий був погрожувати, той поборник стількох армій, завойовник стількох міст, цей старий жовнір, злякався тепер жахливо виючої голоти, і присутність духу покинула його остаточно. Він затремтів усім тілом, руки опустив і застогнав. Слина потекла йому з рота на золотий ланцюг, а маршальська булава з руки випала. Тим часом жахливий натовп наближався все ближче і ближче. Вже жахливі постаті оточували нещасних генералів навколо, ще хвилина, і порубають усіх

шаблями, що навіть одного цурпалка не залишиться.

Декотрі генерали добули шпаги, маючи намір померти зі зброєю в руках, як лицарям годиться, але старий гнобитель зовсім ослаб та заплющив очі.

Тут пан Володийовський кинувся штабові на виручку. Його хоругва, ідучи на повному скаку клином, розрізала тлум, як масло, як корабель, що пливе під усіма вітрилами, розштовхує нагромадження хвиль морських. Крики голоти, яку топтали, змішувалися з кличем ляуданців, але вершники спершу дісталися до штабу й оточили його миттю кільцем коней, муром власних грудей та оголених шабель.

– До короля! – крикнув субтильний лицар.

І вони рушили. Юрба оточила їх звідусіль, бігли з боків, ззаду, розмахували шаблями та дрючками, завивали щораз страхітливіше, а ляуданці сунули вперед, б'ючи шаблями плазом час від часу по боках, як відбивається могутній ординець, оточений вовчою зграєю.

А тут і пан Войниллович прискакав на допомогу панові Володийовському, за ним і пан Вільчковський із королівським полком, а за ним князь Полубинський й усі разом, згуртувавшись, привели штаб перед очі Яна-Казимира.

Та сум'яття, замість поменшати, наростало все більше. Здавалося якусь мить, що голота, яка розгулялася, незважаючи на короля, хотітиме одержати в свої руки генералів. Віттемберґ дещо опритомнів, але страх не покинув його анітрохи, він зістрибнув із коня, як заєць, собаками оточений або

вовками, намагається схоронитися аж під запряжені підводи. Так і він упав, незважаючи на подагру, під королівські ноги. Кинувся на коліна, вхопився за стремена і залементував:

– Рятуйте, милостивий пане! Рятуйте! Я маю ваше королівське слово, угода підписана, рятуйте, рятуйте! Змилуйтесь над нами! Не дозвольте мене вбити!

Король, побачивши таке приниження і таку ганьбу, відвів від огиди очі та промовив:

– Пане фельдмаршал, заспокойтеся!

Але сам мав засмучене обличчя, бо не знав, що й робити. Навколо збиралися щораз більші натовпи та напирали все настирливіше. Щоправда, й хоругви вишикувалися, наче до бою, а піхота замойська замкнула їх у грізний чотирикутник, але який мав бути всьому цьому кінець?

Король глянув на пана Чарнецького, але той лише бороду скубав від нестями, такий гнів охопив його душу через непокору посполитого рушення.

Тим часом канцлер Корицинський нагадав:

– Милостивий пане, потрібно угоду дотримати.

– Так і є! – промовив король.

Віттемберґ, котрий пильно зазирав їм у вічі, зітхнув із полегшенням.

– Ваша величносте! – вигукнув він. – Я вірив вашому слову, як Божому!

На це старий коронний гетьман, пан Потоцький зауважив:

– І чому ж тоді ви стільки присяг, стільки угод і капітуля-

цій порушили? Хто чим воює, від того й гине… Пам'ятаєте, як королівський полк Вольфа, всупереч капітуляції захопили?

– Це не я, це Міллер, це Міллер, – белькотів Віттемберґ. Гетьман глянув презирливо, після чого відвернувся до короля.

– Милостивий пане! Я не мав на увазі, що ваша королівська величність могла б угоду порушити, бо таке віроломство на їхню користь буде.

– То що маю робити? – спитав король.

– Якщо його тепер до Пруссії відішлемо, то з п'ятдесят тисяч шляхти рушить за ним, і навіть не встигне до Пултуська дійти, як уже його порубають. Хіба йому цілий компут війська для охорони додати, а цього зробити ми не можемо… Чуєте, ваша королівська величносте, як там завивають. *Re vera*[36] є на нього, злість… Потрібно спочатку його особу забезпечити, і відіслати всіх тоді, коли цей вогонь ущухне.

– Інакше не можна! – підтримав канцлер Корицинський.

– Але де ж його сховати? Тут його тримати не можемо, бо ще, до лиха, громадянська війна вибухнути через нього може, – сказав своє слово пан руський воєвода.

Аж тут виступив і пан староста калуський, Собіпан, і закопиливши губу, вимовив зі звичайною для себе хвацькістю:

– А що ж! Милостивий пане! Дайте мені їх у Замостя, хай посидять, поки спокій не повернеться. Вже я його там від

---

[36] *Re vera* (*лат.*) – справді.

шляхти захищу… Ба! Нехай мені тільки спробують його з рук видерти! Ага!

– Але дорогою, як його ваша гідність захистить? – спитав канцлер.

– Га! Ще мене на пахолків вистачить. Чи я не маю піхоти або загону, чи що? Хай його в Замойського спробують видерти! Побачимо!

Тут він руки в боки брав, по стегнах себе вдаряв і на кульбаці на обидва боки почергово перехилявся.

– Немає іншої ради! – погодився канцлер.

– І я не бачу! – додав пан Лянцкоронський.

– То забирайте їх, пане старосто! – звернувся до пана Замойського король.

А Віттемберґ, побачивши, що вже життю його нічого не загрожує, визнав за доречне протестувати.

– Не цього ми сподівалися! – промовив він.

На що пан Потоцький, вказуючи в далечінь рукою, запропонував:

– Ну, то будь ласка, ми вас не затримуємо, дорога вільна! Віттемберґ замовк.

Тим часом канцлер розіслав кілька десятків офіцерів, аби ті повідомили схвильованій шляхті, що Віттемберґ не вільний, а буде відісланий до Замостя. Збурення не відразу, щоправда, вляглося, проте звістка подіяла заспокійливо. Перш ніж вечір упав, розум повернувся в інший бік. Війська стали заходити в місто і видовище поверненої столиці вселило в

усі серця радощі тріумфу.

Втішився і король, проте думка, що не зміг ретельно дотримати умов угоди, зажурила його неабияк, як і вічна непокора посполитого рушення.

Пан Чарнецький душив у собі гнів.

– З таким військом ніколи не можеш бути в майбутньому впевнений, – сказав він королеві. – Часом б'ється погано, часом по-богатирськи, все від настрою залежить, а як тільки вітер подув, то і бунт готовий.

– Дай Боже, щоб не пороз'їжджалися, – зауважив король, – бо вони ще потрібні, натомість думають, що вже по всьому.

– Винуватця цього збурення кіньми треба роздерти, незалежно від заслуг, які він має! – правив далі пан Чарнецький.

Відразу ж наказали відшукати пана Заглобу, бо ні для кого не було таємницею, що це він здійняв бурю, але той наче у воду канув. Шукали його в місті, в наметах, по табору, навіть між татарами, все надаремно. Казав при цьому Тізенгаус, що король, завжди добрий і милостивий, бажав від усієї душі, щоб його так і не знайшли, і що навіть вервечку за це відмовив.

Але через тиждень, після якогось обіду, коли монарше серце пройнялося радістю, почули присутні з вуст Яна-Казимира такі слова:

– А оголосіть уже там, щоб пан Заглоба більше не ховався, бо вже нам відлягло і за його жартами ми скучили!

А коли каштелян київський жахнувся від цих слів, то ко-

роль додав:

– Якби у нашій Речі Посполитій лише справедливість, а не милосердя мати в серці, то замість серця сокиру в грудях носити довелося б. Провинитися тут легше, ніж деінде, але і виправлення ніде так хутко не настає!

Кажучи це, монарх більше пана Бабинича мав на гадці, ніж пана Заглобу, а про пана Бабинича думав тому, що молодик саме напередодні вклонився до королівських ніг із проханням, щоб йому в Литву не було заборони їхати. Казав, що хоче там війну оживити і шведів винищувати, як колись Хованського шарпав. А позаяк король і так мав намір послати туди досвідченого в роз'їзній війні жовніра, тому дозволив, забезпечив, благословив і ще йому щось там тихцем у вухо побажав, після чого молодий лицар упав йому до ніг із подякою.

Відтак, не зволікаючи, вирушив парубок на схід, веселий і задоволений. Субагазі, значні дари отримавши, дозволив йому додатково п'ятсот добрудзьких ординців із собою забрати, тому йшли за ним півтори тисячі добрих вояків, сила, з якою можна було що завгодно затіяти. І пашіла юнацька голова жагою боїв і воєнних подвигів, усміхалася йому надія слави. Чув уже, як вся Литва вимовляє з гордістю та подивом його ім'я… Чув особливо, як повторюють його одні кохані вуста, і душа його отримувала крила.

А ще і тому так йому їхалося жваво, що куди б не прибув, там першим радісну звістку сповіщав, що шведів розбили,

а Варшаву взяли. Варшаву взяли! Де тупотіли копита його коня, там цілі околиці лунали цими словами, там люд вітав його з риданнями на дорогах, там били в дзвони по костелах і співали *Te Deum laudamus*! Коли їхав лісом, то темні сосни, а коли полями, то лани золотистої пшениці, вітром колисані, повторювали, шепочучи радісно:

– Шведів розбили! Варшаву взяли! Варшаву взяли!

Розділ XV

Хоча Кетлінґ і був близький до особи князя Богуслава, проте не все знав і не все вмів витлумачити панові Кміціцові, що ж насправді діялося в Таурогах, бо засліплювало його те, що й сам був у Білевичівну закоханий.

Богуслав мав кращого повіреного, а саме пана Саковича, старосту ошмянського, і лише він один знав, наскільки глибоко поглинула князя пристрасть до своєї вродливої полонянки, а також до яких хитрощів він вдавався, щоб її серцем і тілом заволодіти. Це кохання перетворилося на пекучу жагу, бо на інші почуття серце Богуслава не було здатне, але таку сильну, що цей досвідчений в амурах кавалер повністю голову втратив. І не раз вечорами, коли залишався зі старостою ошмянським сам на сам, рвав Богуслав волосся на голові і бідкався:

– Горю я, Саковичу, горю!

Пан Сакович відразу знаходив, як справі зарадити.

– Хто хоче мед дістати, – сказав він, – той мусить бджіл задурити. Чи мало має дурманного зілля медик вашої світлості? Тільки йому накажіть і вже завтра буде по всьому.

Але князь не хотів вдаватися до таких крайнощів, і то з різних причин. По-перше, якогось дня з'явився йому уві сні старий полковник Білевич, дідусь Олюньки, і ставши біля узголів'я, вдивлявся в нього аж до перших півнів грізним по-

глядом. Богуслав цей сон запам'ятав, а що був той лицар досить марновірний, то так боявся чар, застережень у снах і надприродних явищ, що тремтів уже від однієї думки про те, в якому жаху і в якій поставі з'явилася б наступного разу та сновида, якби до поради пана Саковича князь дослухався. Та й сам староста ошмянський, котрий у Бога не дуже вірив, але снів і чар також боявся, вже не був такий упевнений у своїх порадах.

Другою причиною стриманості Богуслава було те, що в Таурогах жила Волошка зі своєю падчеркою. Волошкою називали княгиню Януша Радзивілла. Ця пані походила з країни, де жінки мають доволі вільні звичаї. Не була надміру суворою, до двірських утіх, можливо, занадто поблажлива, проте не змогла б стерпіти, щоб під її боком вітрогон, котрий мав стати чоловіком її падчерки, вчиняв дії, які волають про помсту до неба.

Але й пізніше, коли через наполягання пана Саковича і для виконання волі князя віленського воєводи Волошка поїхала з княжною до Курляндії, Богуслав не наважився на такий вчинок. Бо боявся жахливого лементу, який в усій Литві піднятися міг би. Білевичі впливові люди, вони б не забарилися його закликати до суду, а право карало такі вчинки позбавленням майна, пошани і навіть життя.

Радзивілли, щоправда, були достатньо могутні і могли не зважати на закон, але якби перемога у війні схилилася на бік Яна-Казимира, тоді міг молодий князь отримати серйоз-

ні проблеми, в яких йому не допомогли б ні приятелі, ні поплічники. А передбачити, як війна закінчиться, вже важко було, адже Казимирові щодня сил прибувало, а могутність Карла марніла через втрату людей і вичерпання фінансів.

Князь Богуслав був запальний чоловік, але і політик, тому рахувався з обставинами. Жага палила його вогнем, але розум радив стримуватися. Забобонний страх вгамовував пориви плоті, а водночас ще й упали на нього напасті, звалилися проблемні та нагальні справи, від яких часто доля всієї війни залежала. Й усі ці причини рвали княжу душу, аж її стомили смертельно.

Ще невідомо, як закінчилося б протистояння, якби не це кохання Богуслава. Бо був цей шалапут занадто великої про себе думки. Вважав себе державним діячем, великим вождем, видатним лицарем і непереможним завойовником дівочих сердець. То мав вдаватися до дії дурманного зілля він, котрий цілу скриню любовних листів від різних відомих закордонних дам із собою возив? Чи його статків, його звань, його могутності, майже королівській рівної, його родовитого імені, краси та шляхетності було замало для подолання спротиву якоїсь там панночки?

До того ж, чим більший тріумф, тим більше буде насолод, коли опір дівчини зламає і коли вона сама, добровільно, з тріпочучим, як у спійманої пташечки серцем, з розпашілим обличчям та очима, затуманеними паволокою, впаде в ці обійми, які назустріч їй простягнуться.

Богуслав аж тремтів від думки про цю хвилину, і прагнув її майже так само нетерпляче, як і саму Олюньку. Він навіть на мить не сумнівався, що така хвилина настане, обурювався, втрачав терпець і фантазував. Часом здавалося йому, що вона все ближче, а часом, що далі, і тоді кричав, що палає, але домагатися не припиняв.

Він оточив спочатку дівчину дріб'язковою турботою, так щоб та була йому зобов'язана і переконалася, що князь добрий. Бо розумів вельможа, що почуття вдячності та дружба – це лагідний і теплий вогник, який пізніше необхідно лише роздути і справжнє багаття спалахне. Часті зустрічі мали б цьому посприяти, але щоб мати певність, не проявляв Богуслав жодної настирливості, не бажаючи втратити довіру або налякати.

Тим часом кожен погляд, кожен дотик руки, кожне слово не пропадали надаремно, і мали б стати тією краплею, що камінь точить.

Усе, що робив для Олюньки, могло пояснюватися гостинністю господаря, тим невинним дружнім потягом, який одна істота до іншої відчуває, однак робилося все так, немовби це робило саме кохання. Межа зумисне затиралася і ставала все менш чіткою, щоб перетин її був не такий помітний і щоб дівчина остаточно заблукала на цьому бездоріжжі, де кожен погляд міг щось означати, а міг і нічого. Гра ця не узгоджувалася, щоправда, з вродженим запалом Богуслава, котрий ледве стримувався, однак вважав, що лише така тактика мо-

же допомогти досягнути мети. Водночас князь знаходив у ній таке замилування, яке знаходить павук, що тче павутину, мисливець, котрий наставляє сильце або стрілець, котрий терпляче та наполегливо вистежує звірину. Забавляла князя його власна проникливість, ніжність і винахідливість, яких навчило його перебування при французькому дворі.

Водночас він ставився до панни Олександри, немов до справжньої принцеси, але так, що важко було їй збагнути, робиться це винятково для неї, чи випливає з його природної та набутої пошани для жіночої статі загалом.

Щоправда, магнат робив її головною особою всіх забав, змагань, кавалькад і мисливських прогулянок, але це видавалося природним. Бо після виїзду княгині Янушевої до Курляндії саме вона стала найдостойнішою серед жінок, зібраних у Таурогах. Сховалася тоді до Таурогів, як до міста, що стояло на самому кордоні, велика кількість шляхтянок з усієї Жемайтії, щоб під опікою княжою від шведів захиститися, однак саме Білевичівні, як доньці найпочеснішого роду, першість у всьому визнавали. І в той час, коли всю Річ Посполиту кров заливала, урочистостям тут не було кінця. Можна було подумати, що весь королівський двір із усіма шляхтичами та шляхтянками з'їхалися сюди для святкувань і забав.

Богуслав правив як самовладний монарх у Таурогах і в усій прилеглій Пруссії електора, де частим був гостем. Тому всі його накази виконувалися негайно. Міста доставляли на вимогу гроші, військо, а прусська шляхта охоче з'їжджалася

в каретах і кіньми на бенкети, каруселі та лови. Богуслав на честь своєї дами навіть відродив лицарські турніри, яких уже давно не проводили.

Одного разу магнат сам узяв у них дієву участь і одягнений у срібний обладунок, прикрашений блакитною стрічкою, яку панна Олександра була змушена йому перев'язати, звалив із коней чотирьох найудатніших прусських лицарів, п'ятого Кетлінґа, а шостого, своєю чергою, пана Саковича, хоч той силу мав таку велетенську, що карети, вхопивши за колеса, на ходу затримував. А який запал спалахнув у натовпі глядачів, коли потім срібний лицар, опустившись на коліна перед своєю дамою, брав із її рук вінок переможця! Вигуки були схожі на грім від гармат, розвівалися хустини, схилялися стяги, а князь із піднятим забралом зазирав у зашаріле обличчя панночки своїми чарівними очима, притискаючи одночасно до вуст своїх її руки.

Іншого разу, коли оточений хортами осатанілий ведмідь розкидав тварин навсібіч, князь, одягнений лише в легкий іспанський панцер, стрибнув усередину з ратищем і не лише заколов дику бестію, а й драбанта врятував, котрий, побачивши, яка його господарю загрожує небезпека, кинувся на допомогу.

Панна Олександра, внучка старого жовніра, вихована в традиціях роду, війни та пошани до лицарських чеснот, не могла не реагувати на ці відважні вчинки, і навіть захопилася ними, бо її змалку навчали вважати мужність першою

ознакою справжнього чоловіка.

Тим часом князь щодня показував приклади майже надлюдської відваги, і це все – на честь Олюньки. Присутні гості не шкодували для князя похвал і вигуків захоплення настільки високих, що навіть божество задовольнитися ними могло б. Мимоволі в балачках поєднували ім'я панни Олександри з іменем князя Богуслава. Останній мовчав, але очима висловлював усе те, чого не сміли мовити вуста. Чари щораз більше оповивали дівчину.

Все складалося так, щоб їх наблизити, поєднати й одночасно вихопити з юрби інших людей. Важко було згадати комусь про парубка, щоб водночас про дівчину не згадати. Думкам Олюньки Богуслав нав'язувався з непереборною силою. Кожна хвилина дня була спрямована на те, щоб чари ці посилити.

Увечері, після ігрищ, покої палали від різнокольорових ламп, що відкидали таємничі та солодкі відблиски, наче з країни снів і насолод у реальність перенесені. Східні запахи, що п'янили, насичували повітря, тихі звуки невидимих арф, лютні й інших інструментів пестили вуха, а поміж цих ароматів, світла, звуків ходив він, загальної слави улюбленець, ніби зачаклований принц із казки, молодий, прекрасний, лицарський, яскравий, як сонце, від коштовностей і, як пастушок, закоханий.

Яка ж дівчина змогла б опиратися такій чарівності, яка ж чеснота змогла б не знепритомніти від цих чар?.. А уника-

ти молодого князя не було ніякої можливості, живучи з ним під одним дахом і користаючи з його гостинності, яку хоча і насильно накинув, проте щиро та правдиво свої обов'язки виконував. При цьому Олюнька подалася до Таурогів охоче, бо дуже їй уже остогидли Кейдани. Воліла також лицарського Богуслава, котрий вдавав при ній любов до покинутого короля та вітчизни, ніж явного зрадника Януша. На початку свого перебування в Таурогах панночка була сповнена приязних почуттів до молодого князя, але, помітивши невдовзі, наскільки він прагне її дружби, не раз використовувала свій вплив, щоб людям допомогти.

На третій місяць її перебування в Таурогах одного офіцера артилерії, приятеля Кетлінґа, князь засудив до розстрілу. Білевичівна, дізнавшись про це від молодого шотландця, вступилася за нещасного.

– Божество має наказувати, а не просити, – вклонився їй Богуслав, розірвав смертний вирок і кинув їй до ніг. – Урядуйте, наказуйте! Тауроги спалю, якщо хоч усмішку цією ціною зможу на вашому обличчі викликати. Не хочу іншої винагороди, лише будьте веселою та забудьте про те, що раніше було!

Панночка ж веселою не могла бути, маючи в серці біль, печаль і невисловлене презирство до чоловіка, котрого першим коханням полюбила, і котрий тепер був в її очах більшим злочинцем, ніж навіть батьковбивця. Той пан Кміциц, котрий пообіцяв за золоті червінці видати короля, як Юда

Христа, став їй огидний й усе більше падав у її очах. А з плином часу перетворився на якесь чудовисько в людській подобі, на смуток і на докір собі самій. Не могла собі подарувати, що його кохала, й одночасно не могла його забути в ненависті.

Від цих почуттів важко їй було навіть вдавати веселість, натомість мусила бути князеві вдячна і за те, що до злочину пана Анджея не захотів докласти рук, і за все, що для неї робив. Дивно їй було проте, що молодий князь, такий лицар і настільки сповнений шляхетних почуттів, не поспішав на порятунок вітчизні, хоча й на намовляння Януша не погоджувався. Припускала юнка, однак, що такий діяч знає, що робить, і що цього вимагає політика, якої вона своїм простим розумом панночки збагнути не може. Богуслав натякав їй також, пояснюючи свої часті відлучки в Тельші, близькі до Пруссії, що сил йому вже бракує від зайвої роботи, бо провадить перемови між Яном-Казимиром, Карлом-Ґуставом та електором, і що сподівається батьківщину з тарапатів витягнути.

– Не заради нагород, не за посади я це роблю, – казав дівчині князь. – Навіть братом Янушем жертвую, котрий був мені, як батько, бо не знаю, чи життя зможу для нього в розлюченої королеви Людовики випросити, але роблю те, що мені Бог, совість і почуття до милої матері-вітчизни наказує…

Коли промовляв так із смутком на делікатному обличчі

й очі до стелі звертав, здавався парубок їй подібним до тих стародавніх героїв, про яких старий полковник Білевич їй розповідав, сам у Корнеля[37] про них вичитавши. І тріпотіло її серце від подиву та захоплення. Поволі дійшло до того, що думки про ненависного Анджея Кміцица вже занадто її втомили, тому думала про Богуслава, щоб заспокоїтись і духом зміцніти. Той уособлював для неї жахливу та понуру темряву, а цей світло, в якому радо купається кожна згорьована душа. Та й пан мечник расейняйський і панна Кульвецівна, котрих також привезли з Водоктів, ще більше спонукали Олюньку до прихильності, співаючи зранку до вечора хвалебні гімни на честь Богуслава. Обтяжували його, щоправда, обоє в Таурогах так, що лише про те й міркував, як би їх ввічливо геть витурити, але прихилив до себе, особливо пана мечника, котрий спочатку нелюб'язний і навіть нагніваний був, проте не міг дружбі та прихильності Радзивілла противитись.

Якби Богуслав був лише родовитим шляхтичем, але не Радзивіллом, не князем, і не магнатом монархічної майже величі, Білевичівна, можливо, й закохалася б у нього до безтями, всупереч заповіту старого полковника, котрий їй один вибір між монастирем і паном Кміцицем залишив. Але була ця панночка, вимоглива до себе самої, і душа її, зовсім безневинна, навіть не допускала до голови ніяких мрій і ні-

---

[37] *П'єр Корнель* – французький драматург, «батько французької трагедії», один із творців класицизму у французькій літературі.

чого іншого, ніж удячність і пошану до князя.

Рід її був занадто малий, аби стати дружиною, але занадто великий, щоб залишитися коханкою Радзивілла. Тому дивилася на нього, як на короля, перебуваючи при його дворі. Даремно князь намагався накинути їй інші думки. Даремно сам, шаленіючи від кохання, частково з розрахунку, а частково з піднесення, повторював не раз те, що вже першого вечора в Кейданах говорив, що Радзивілли неодноразово зі шляхтянками одружувалися. Такі думки не зачіпали її, як вода не чіпляється лебединих грудей, і залишилася, якою й була, – вдячною, приязною, прихильною, котра шукає полегшення в думці про героя, але на серці спокійну.

Магнат ніяк не міг її почуття переломити, але часто здавалося йому, що мета вже близько. Але й сам із соромом і внутрішньою злістю помічав, що не такий він сміливий щодо неї, як бував стосовно всіх перших дам у Парижі, Брюсселі й Амстердамі. Може, це було тому, що він і справді закохався, а може, й тому, що в цій панночці, в її обличчі, чорних бровах і суворих очах було щось таке, що викликало повагу. Один-єдиний пан Кміциц не піддавався свого часу тому впливу та безцеремонно, сміливо пнувся цілувати ці сталеві очі та горді вуста. Але пан Анджей був її нареченим.

Усі інші кавалери, починаючи з пана Володийовського і закінчуючи дуже фамільярною прусською шляхтою в Таурогах і самим князем, менше були з Білевичівною розкуті, ніж з іншими панночками такої самої гідності. Князя виділяла,

щоправда, запальність, але коли якось у кареті він натиснув їй на ногу, шепочучи водночас «Не бійтесь», то вона відрубала, що власне боїться пошкодувати про свою довірливість до нього. Богуслав змішався і повернувся на перевірений шлях поступового завоювання серця дівчини.

Але вичерпувалося і його терпіння. Повільно став князь також забувати про страшну мару, яка йому уві сні привиділася, все частіше міркував над тим, що пан Сакович радив, і над тим, що Білевичі у цій війні всі загинуть. Жага пекла його щораз сильніше, коли раптом сталася подія, яка перебіг справ у Таурогах цілком змінила.

Якось прийшла звістка, як блискавка, що Тикоцин захопив пан Сапєга, а князь великий гетьман спустив дух у руїнах замку.

Закипіло все в Таурогах, сам Богуслав заметушився і виїхав того самого дня до Крулевця, в якому мав намір побачитися з міністрами шведського короля й електора.

Перебування його було довшим, ніж планувалося. Тим часом до Таурогів стали прибувати загони прусського війська, і навіть шведського. Поширилися чутки про рейд проти пана Сапєги. Вся правда, що Богуслав був однодумцем шведів, як і його дядько Януш, виходила на яв щораз виразніше.

Трапилося й так, що одночасно пан мечник расейняйський отримав звістку про спалення родинних Білевич загонами Левенгаупта, котрі, розбивши жемайтійських повстанців під Шавлями, плюндрували вогнем і мечем весь край.

Тоді шляхтич зібрався і поїхав, жадаючи шкоду власними очима побачити, а князь Богуслав зовсім його не зупиняв. Більше того, охоче його випровадив і промовив на дорогу:

– Тепер, пане, тямите, чому я вас у Тауроги привіз. Простіше кажучи, життям ви мені завдячуєте.

Олюнька залишилася сама з панною Кульвецівною, тому відразу ж зачинилася у своїх апартаментах, нікого, крім декотрих жінок, не бажаючи бачити. А коли їй принесли звістку, що князь готує рейд проти польського війська, не хотіла цьому спочатку повірити, тому, прагнучи впевнитись, звеліла запросити до себе Кетлінґа, бо знала, що молодий шотландець нічого від неї не приховає.

Коли той негайно ж з'явився, щасливий, що його покликали, що зможе якийсь час порозмовляти з тією, котра запала йому в душу, Білевичівна взялася випитувати в гостя:

– Пане кавалере, – промовила вона, – стільки чуток кружляє по Таурогах, що ми блукаємо в них, як у лісі. Одні торочать, що князь воєвода своєю смертю помер, інші – що на шаблі його взяли. Яка ж справжня причина його смерті?

Кетлінґ повагався якусь мить. Видно було, що воює зі своєю вродженою несміливістю, помітно зашарівся і зронив:

– Справжньою причиною падіння та смерті князя воєводи є ви, панно.

– Я?.. – здивувалася Білевичівна.

– Саме так, бо наш князь волів залишатися в Таурогах, ніж братові йти на порятунок. Про все тут забув… біля вас,

панно.

Тепер уже й вона спалахнула, як пурпурна троянда. Запанувала мовчанка.

Шотландець стояв із капелюхом у руці, з опущеними очима та головою, схиленою на груди, – втілення пошани та поваги. Нарешті він підняв голову, струсивши світлими кучерями, і сказав:

– Панно, якщо вас образили мої слова, дозвольте опуститися на коліна перед вами і так просити у вас вибачення.

– Не робіть цього, пане кавалере, – замахала руками панночка, побачивши, що молодий лицар вже згинає коліно. – Знаю, що сказали те, що вам щирість серця підказувала, бо вже давно помітила, що ви доброзичливі до мене. Чи це не так? Ви до мене прихильні?..

Офіцер підняв свої янгольські очі вгору і, поклавши руку на серце, голосом, таким тихим, як шепіт вітру, і сумним, як зітхання, промовив:

– Ах, панно! Панно!..

І тут же перелякався, що надто багато сказав, тому знову голову схилив на груди і прийняв поставу придворного, котрий слухає накази обожнюваної принцеси.

– Поміж чужинців я тут і без опіки, – правила далі Олюнька. – І хоч сама вмію стерегтися і Бог мене від пригоди захистить, але й людська допомога мені потрібна. Ви б не хотіли стати моїм братом? Хочете мене застерегти в нужді, щоб я знала, що робити, і всіх пасток уникнути змогла?

Зронивши це, дівчина простягнула до відвідувача руку, а той тепер таки став на коліно, хоч йому заборонила, і поцілував кінчики пальців юнки.

– Розповідайте, що тут діється біля мене?

– Князь у вас закоханий, панно, – пояснив Кетлінґ. – Хіба ви цього не помітили?

Дівчина затулила своє обличчя руками.

– Я бачила і не бачила. Часом здавалося мені, що він лише дуже добрий…

– Добрий!.. – повторив, як луна, офіцер.

– Так і є. А часом, коли мені спадало на гадку, що я, нещасна, потяг пробудити в ньому могла, то заспокоювалася тим, що ніяка мені від нього не загрожує небезпека. Я була йому вдячна за те, що для мене робив, хоча, Бог свідок, я не виглядала нових від нього милостей, боячись і тих, які вже надав.

Кетлінґ зітхнув:

– Чи можу я відверто говорити? – поцікавився він після хвилини мовчання.

– Кажіть.

– Князь має лише двох повірених: пана Саковича і Патерсона, а Патерсон до мене добре ставиться, бо ми з одних країв родом, на руках він мене носив. Тому все, що знаю, знаю від нього. Князь кохає вас: жага палає в ньому, як смола у факелі. Все, що тут відбувається, всі ті бенкети, лови, каруселі і той турнір, після якого мені досі від важкої кня-

жої руки часом кров іде ротом, призначалося для вас. Князь кохає вас, панно, без тями, але нечистим вогнем, бо хоче вас зганьбити, а не побратися. Бо не знайти йому ще кращу, навіть королем усього світу, а не лише князем будучи, але всі думки його про іншу… Призначена йому є княжна Ганна й її спадок. Я знаю це від Патерсона, і Господа Бога й Євангеліє беру в свідки, що щиру правду кажу. Не вірте, панно, князеві, не довіряйте його добропорядності, не обманюйтесь його стриманістю, наглядайте, стережіться, бо зраду тут на кожному кроці замишляє. Подих запирає в грудях від того, що мені Патерсон розповів. Такого злочинця, як пан Сакович, в усьому світі більше немає… Не можу про це говорити, просто не можу! Якби не присяга, яку я князеві склав, що життя й особу його стерегти буду, ця рука, панно, і ця шпага звільнили б вас із полону. І першим я б убив пана Саковича… Правду кажу! Його першим з усіх людей! Навіть швидше, ніж тих, котрі в моїй вітчизні кров батька мого пролили, маєтки захопили і блукача, найманого лицаря з мене зробили…

Тут Кетлінґ аж затрясся від хвилювання, якийсь час лише стискав рукою ґарду шпаги, слова промовити не міг, потім охолов і одним духом випалив, що саме радив князеві пан Сакович.

Панна Олександра, на велике його здивування, повелася доволі спокійно, побачивши загрозливу для себе прірву, тільки обличчя її зблідло і стало ще серйознішим. Непохит-

на воля відбилася в її суворому погляді.

– Я зумію захиститися! – промовила вона. – У цьому мені допоможи, Боже, і святий хрест!

– Князь дотепер не хотів слухатися порад пана Саковича, – додав Кетлінґ, – але коли побачить, що дорога, яку очистив, нікуди не веде…

Й узявся розповідати про причини, які Богуслава досі стримували.

Панночка слухала з насупленими бровами, але не дуже уважно, бо вже стала думати про те, як би вирватися з-під цієї жахливої опіки. Але що по всій країні не було місця, не залитого кров'ю і плани втечі не представлялися чітко, то бажала про них не балакати.

– Пане кавалере, – видихнула вона нарешті. – Дайте відповідь ще на одне запитання. Князь Богуслав стоїть на боці шведського чи польського короля?

– Ні для кого з нас не є таємницею, – пояснив молодий офіцер, – що наш князь прагне сприяти поділу Речі Посполитої, щоб Литву на спадкове князівство для себе перетворити!

Тут він замовк, і видавалося, що його думка побігла мимоволі слідом думок Олюньки, бо за хвилину молодик додав:

– Електору та шведам служить князь, а що всю займають вони Річ Посполиту, то немає від них куди сховатися.

Олюнька не сказала нічого.

Кетлінґ почекав ще хвильку, чи його про щось іще спи-

тати не захоче, але дівчина мовчала, власними думками поглинута, і відчув, що не потрібно їй заважати. Тому зігнувся вдвоє в прощальному поклоні, підмітаючи землю пір'ям від капелюха.

– Дякую, пане кавалере, – кивнула юнка і простягнула йому руку.

Офіцер став задкувати до дверей.

Раптом на обличчі панночки з'явився легкий рум'янець, вона завагалася на мить, але таки сказала:

– Ще одне, пане кавалере.

– Що завгодно для вашої милості…

– Чи знали ви такого собі пана… Анджея Кміцица…

– Знав, панно… з Кейдан. Останнього разу я бачив його в Пільвішках, коли з Підляшшя в ці краї виступали.

– Чи це правда?.. Чи правду князь казав, що йому пан Кміциц обіцяв польського короля полонити?..

– Не знаю, панно… Відомо мені лише, що в Пільвішках вони між собою радились, після чого князь від'їхав із ним у ліси і так довго не повертався, що Патерсон став непокоїтись і послав військо назустріч. Я вів цей загін. Ми здибали князя, коли він уже повертався. Мені здалося, що він був дуже збуджений, немовби у душі якусь трагедію пережив. Розмовляв також сам із собою, що з ним раніше ніколи не траплялося. Я чув також, як він сказав: «Дідько би ніколи на таке не зважився». На жаль, більше нічого не знаю… Лише пізніше, коли князь згадував про те, що йому пан Кміциц пропону-

вав, я подумав собі: якщо таке й було, то хіба тоді.

Білевичівна закусила губу.

– Дякую, – промовила вона.

І вже за хвилину залишилась сама.

Думка про втечу опанувала її цілком. За будь-яку ціну вирішила вирватися з цього огидного місця і з-під влади цього зрадливого князя. Але куди податися? Села і міста були під шведським контролем, зруйновані монастирі, замки, зрівняні з землею, вся країна роїлася від жовнірів і від страшніших за них дезертирів, розбійників, усілякого штибу шельм. Яка ж доля могла чекати дівчину, покинуту на волю цієї бурі? Хто з нею піде? Тітка Кульвецівна, пан мечник расейняйський і кільканадцятеро його челядників. Але чи ці сили вбережуть її?.. Пішов би, можливо, і Кетлінґ, може, би навіть знайшов жменьку вірних жовнірів і приятелів, котрі хотіли б його супроводжувати, але Кетлінґ у неї закохався, це занадто очевидно, то як же їй було боргувати йому вдячність, яку занадто великою ціною сплачувати потім довелося б?

Врешті, яке ж вона мала право закривати долю цьому молодикові, котрий заледве вийшов із хлопчачого віку, і наражати його на переслідування, а може, й на згубу, якщо не могла панночка нічого йому взамін, крім дружби, подарувати. Тому питала сама себе: що робити, куди втікати, адже і тут і там їй загрожувала погибель, і тут і там – ганьба?

У такому душевному розладі стала юнка гаряче молитися, і ретельно повторювала одну молитву, яку свого часу старий

полковник завжди в лихі часи відмовляв, яка починається зі слів:

Бог Тебе з Дитятком рятував
Від Іродової опіки.
В Єгипті дороги випрямляв
Для Твоєї безпеки…

Тим часом вчинився потужний вихор і дерева в саду за вікнами зашуміли густо. Тут згадалися зануреній у молитву панночці пущі, в яких виховувалася змалку, і думка, що в пущах є єдине безпечне укриття, промайнула їй, як блискавка, в голові.

Зітхнула глибоко Олюнька, бо знайшла нарешті те, що шукала. Авжеж! У Зеленку, в Роговську! Туди ворог не піде, бо шельма не буде здобичі там шукати. Там навіть свій, якщо забудеться, може заблукати і блукати так аж до своєї смерті, то що вже чужинцеві, котрий доріг не знає. Там захистять її мисливці Домашевичі та Димні Стак'яни, а якщо й немає їх, якщо вони всі подалися за паном Володийовським, то цими лісами можна аж ген до інших воєводств дістатися і в інших пущах спокою шукати.

Спогад пана Володийовського звеселив Олюньку. Такого б їй опікуна! Він бравий жовнір, це шабля, за якою і від пана Кміцица, і навіть від самих Радзивіллів можна сховатися. Тут згадалося їй, що він саме це радив тоді, коли пана Анджея в Білевичах упіймав, щоб у Біловезькій пущі порятун-

ку шукати.

І правильно казав! Роговська і Зеленка заблизько до Радзивіллів, а біля Біловежі стоїть власне той пан Сапєга, котрий щойно стер із лиця землі найстрашнішого Радзивілла.

Отже, до Біловежі, до Біловежі, хоч би й сьогодні, завтра!.. Хай лишень мечник расейняйський приїде, тоді не зволікатиме!

Врятує її темна глибочінь Біловежі, а пізніше, коли буря минеться, – монастир. Лише там справжній спокій, мабуть, і забуття всіх людей, всього болю, печалі та презирства…

Розділ XVI

Пан мечник расейняйський повернувся кількома днями пізніше. Незважаючи на те, що їхав він із охоронною грамотою Богуслава, дістатися зміг лише до Расейняя. До самих Білевич уже не було потреби їхати, бо не існувало їх уже на світі. Садиба, забудови, село, все вщент вигоріло в останній битві, в якій отець Страшевич, єзуїт, став на чолі свого загону проти шведського капітана Росса. Люд був у лісах або в озброєних партіях. Залишилися на місці колись заможного села лише земля та вода.

Дороги при цьому були переповнені грабіжниками, точніше дезертирами з розмаїтих військ, які значними зграями швендяли, розбоєм промишляли, так що навіть менші військові загони не були від них забезпечені. Не зміг тому пан мечник навіть переконатися, чи закопані в саду діжки зі сріблом та грошима збереглися, і повернувся до Таурогів дуже лихий, змордований і з великою на нищителів у серці злістю.

Заледве ногою ступив із брички, втягнула його Олюнька до своєї кімнати і переказала все, що їй Гасслінґ-Кетлінґ розповідав. Здригнувся від цього старий шляхтич, котрий не маючи власного потомства, дівчину як доньку любив. Кілька разів хапався він за руків'я шаблі, повторюючи: «Бий, хто порядний!» Врешті-решт чоловік за голову схопився і так

став промовляти:

– *Mea culpa*, *mea maxima culpa!* Бо мені й самому часом на гадку спадало, і той, і цей шепотів, що той гультіпака в амурах до тебе потонув, а я не казав нічого, хоча часом аж у боки брався думаючи: «А якщо одружиться!» Ґосєвським ми родичі, Тізенгаусам також… Чому б не мали бути ріднею Радзивіллам? За пиху ту, за гонір мене Бог карає… Чесний зі зрадником поріднитися надумав. Таким нам хотів стати родичем… бодай би його вбили!.. як двірський бик сільським телицям! Щоб він здох! Але зачекай! Спершу ця рука і ця шабля зігниють!..

– Тут про порятунок думати треба, – нагадала Олюнька і виклала свої плани втечі.

Пан мечник, відсапавшись, слухав уважно, відтак мовив:

– Краще мені челядників зібрати і партію свою створити! Буду шведів бити, як це інші роблять, як колись пан Кміциц Хованського. Безпечніше тобі буде в лісі чи в полі, ніж у цій оселі зрадника і єретика!

– Гаразд, – погодилася панночка.

– Я не лише не противлюся, – не міг заспокоїтись мечник, – але й так скажу: що швидше, тим краще… А підданців у мене достатньо. Спалили мою резиденцію, ну, й нехай! То я з інших сіл селян накличу… Всі Білевичі, котрі вже є в полі, стануть із нами. Покажемо тобі, паночку, родичання, покажемо, що таке на честь Білевичівни зазіхати… Ти Радзивілл? Та це ніщо! Немає гетьманів у роду Білевичів, але немає й

зрадників!.. Ще побачимо, за ким уся Жемайтія піде!..

Тут він звернувся до дівчини:

– Тебе сховаємо в Біловежі, а самі повернемося! Не може бути інакше! Мусить він свої гріхи спокутувати, бо це для всього шляхетного стану кривда. *Infamis*[38] той, хто нас не підтримає! Бог допоможе, брати допоможуть, громадяни допоможуть, а також вогонь і меч! Запам'ятають Білевичів Радзивілли! *Infamis* той, хто не з нами! *Infamis* той, хто зраднику шаблею перед очима не блисне! Король, сейми, вся Річ Посполита з нами!

Тут мечник, червоний, як буряк, і з розбурханим чубом, узявся п'ястуком по столу гримати.

– Ця війна важливіша за шведську, бо зачіпає весь лицарський стан, всі права, вся скривджена Річ Посполита в найглибших фундаментах вражена. *Infamis* той, хто цього не розуміє! Загине наша вітчизна, якщо зраднику не помстимося та його не покараємо!

І так грала стара кров щораз бурхливіше, що аж Олюньці довелося мечника заспокоювати. Ставився він раніше до того спокійно, хоча здавалося, що не лише батьківщина, а й увесь світ гине. Але лише коли це Білевичів торкнулося, в цьому побачив чоловік найстрашнішу прірву для вітчизни і, як лев, ревіти почав.

Але панночка, котра мала на нього великий вплив, таки змогла дядька заспокоїти, витлумачивши йому, що для їх-

---

[38] *Infamis* (*лат.*) – негідний.

нього порятунку, щоб втеча вдалася, потрібно йому найглибшу таємницю зберегти і не показати князеві, що щось підозрюють.

Пообіцяв дідуган свято, що її настанов послухає, після чого вже радилися про саму втечу. Вона не була занадто важка, бо здавалося, що їх не стережуть зовсім. Вирішив, отже, пан мечник послати спочатку пахолка з листами до економів, аби ті негайно селян з усіх сіл, котрі йому й іншим Білевичам належали, збирали й озброювали.

Наступних шестеро довірених челядників мали вирушити до Білевич начебто за діжками з грішми та сріблом, а насправді зупинитися в заповітних лісах і там на володаря з кіньми, лантухами та провіантом чекати. Самі ж вони з Таурогів із двома помічниками поїдуть саньми, ніби лише до ближньої Гавни, після чого на верхових коней пересядуть і в похід вирушать. До Гавни їздили часто до панів Кучуків-Ольбротов-ських, іноді навіть залишалися у них на ніч. Тому сподівалися, що їхній від'їзд не приверне нічиєї уваги і що погоні за ними не буде, хіба через два чи три дні після цього, коли вони вже будуть поміж озброєних людей у недоступних нетрях лісів. Відсутність князя Богуслава підтримувала їх у цій надії.

Тим часом пан Томаш дієво зайнявся підготовкою. Пахолок із листами виїхав наступного дня. Третього дня бідкався пан мечник нарочито Патерсону про свої закопані гроші, яких, як казав, було більш як сто тисяч, і про потребу пере-

везти скарб у безпечні Тауроги. Патерсон легко повірив, бо цей шляхтич вважався дуже заможним, і по суті ним був.

– Хай його привозять якнайшвидше, – погодився шотландець. – Якщо треба, я й жовнірів дам.

– Чим менше людей знатимуть, що я везу, тим краще. Челядь моя вірна, а діжки накажу коноплями прикрити, їх часто з наших сторін до Пруссії возять, або клепками, на які ніхто не поласиться.

– Краще клепками, – порадив Патерсон, – бо через коноплі шаблею або списом можна намацати, що щось інше на дні підводи лежить. А гроші краще, ваша милосте, князеві під відсотки віддайте. Я знаю, що він має потребу в грошах, бо податки погано надходять.

– Я хотів би князеві так прислужитися, щоб він ні в чому не мав потреби, – збрехав шляхтич.

На цьому й закінчилася розмова й усе складалося якнайсприятливіше. Зараз же після цього рушила челядь, а мечник з Олюнькою мали їхати наступного дня.

Тим часом увечері несподівано повернувся Богуслав на чолі двох реґіментів прусської рейтарії. Справи його не були занадто успішні, бо повернувся лихий і стурбований.

Того ж дня він скликав воєнну раду, в якій взяли участь уповноважений електора граф Зейдевіц, Патерсон, пан Сакович і рейтарський полковник Кіріц. Засідали до третьої години ночі, а метою засідань була експедиція на Підляшшя проти пана Сапєги.

– Електор і шведський король посилили мене у міру своїх можливостей військом, – промовляв князь. – Одне з двох: або Сапєгу застанемо ще на Підляшші і тоді будемо змушені його знищити. А якщо ні, то займемо Підляшшя без опору. До всього, однак, потрібні гроші, а їх ні електор, ні його шведська величність мені не дали, бо й самі не мають.

– У кого ж тоді шукати грошей, якщо не у вашої світлості, – зронив граф Зейдевіц. – У всьому світі тільки й розмов, що про незчисленні скарби Радзивіллів.

Богуслав відреагував миттєво:

– Пане Зейдевіц, якби до мене доходило все, що мені зі спадкового майна належить, я мав би більше грошей, ніж п'ять ваших німецьких князів, докупи взятих. Але в країні війна, податки не доходять, або їх гультяї перехоплюють. Можна було б готівку одержати під відсотки від прусських міст, але ви краще за інших знаєте, що там відбувається. Бо вони хіба що для Яна-Казимира розв'язали б капшуки.

– А Крулевець?

– Що можна було взяти, я вже взяв, але цього замало.

– Приємно дізнатися, що я зможу вашій світлості доброю порадою прислужитися, – сказав Патерсон.

– Я бажав би, щоб ви прислужилися готівкою.

– Ця порада її вартує. Не давніше, як учора, казав мені пан Білевич, що має скарби, закопані в саду в Білевичах і що хоче їх сюди, в безпечне місце перевезти, щоб їх вашій світлості під відсотки віддати.

– Та мені з неба впав той шляхтич! – вигукнув Богуслав. – А багато він має?

– Більш як сто тисяч, крім срібла та коштовностей, яких, мабуть, ще на стільки ж.

– Срібло та коштовності шляхтич не захоче на готівку міняти, але можна їх буде заставити. Дякую вам, Патерсоне, бо дуже це вчасно. Мушу з Білевичем завтра ж побалакати.

– То я його попереджу, бо саме завтра збирається з панною до Гавни, в маєток Кучуків-Ольбротовських.

– Попередьте його, щоб не їхав до того, як зі мною зустрінеться.

– Челядь вже відіслали, боюся лише, щоб безпечно доїхали.

– Можна буде послати за ними цілий реґімент, ми про це поговоримо. Але ж і вчасно це! Кумедна річ, якщо Підляшшя за гроші цього рояліста та патріота від Речі Посполитої відірву.

Сказавши це, князь попрощався з радою, бо мусив ще віддатися в руки покоївок, завданням котрих були щоденні купання перед ніччю, мазі та різні мистецтва, відомі лише за кордоном, аби надзвичайну його красу консервувати. Тривало це зазвичай годину, часом навіть дві. Але князь і без того був уже дорогою втомлений і пізньою годиною.

Вранці наступного дня Патерсон затримав мечника й Олюньку звісткою, що князь прагне з ними побачитися. Потрібно було виїзд відкласти, але цим утікачі не надто перей-

малися, бо Патерсон пояснив, у чому річ.

Годиною пізніше прийшов князь. Незважаючи на те, що пан Томаш та Олюнька свято пообіцяли собі, що приймуть його, як і раніше, як не пружилися, не могли нічого вдіяти.

Її обличчя змінилося, а в мечника налилося кров'ю від вигляду молодого князя, й якусь хвилину стояли обоє збентежені, схвильовані, даремно намагаючись до звичайного повернутися спокою.

Князь, навпаки, поводився вільно, тільки мав мішки під очима й обличчя змарніліше, ніж зазвичай, але цю блідість дивовижно відтіняв уранішній одяг бежевого кольору, оздоблений сріблом. Помітив, однак, чоловік, що приймають його якось інакше і не такі раді його приходу, як раніше. Але подумав собі, що, мабуть, ці двоє роялістів дізналися про його взаємини зі шведами, і звідси цей холод під час прийому.

Вирішив магнат сипонути їм негайно піском у вічі, і після звичайних вітальних компліментів заявив:

– Пане мечнику, добродію, ви, мабуть, чули вже, яке нещастя мене спіткало.

– Ваша світлість має намір говорити про смерть князя воєводи? – поцікавився мечник.

– Не лише про смерть. Удар такий жорстокий, але вже я здався на милість Божу, котрий наскільки можливо, всі кривди братові моєму щедро винагородив. Та на мене новий тягар упав, бо мушу громадянську війну вести, а для кож-

ного громадянина, котрий любить батьківщину, гірка це доля…

Мечник промовчав, лише глипнув скоса на Олюньку. А князь не вгавав:

– Мою працю, мої труди лише Господь Бог знає, якою ціною я довів вже мир до логічного кінця. Майже до підписання трактатів дійшло. Мали шведи виходити з Польщі, ніякої контрибуції не вимагаючи, крім королівського дозволу та положення, щоб після смерті Яна-Казимира Карл на польський трон був обраний. Він воїн такий великий і могутній, що порятунком став би для Речі Посполитої. Більше того, зараз же мав би надати допомогу у війні з Україною та Московією. Ми б навіть свої кордони розширили. Але панові Сапєзі це не до душі, бо не міг би він тоді гнобити Радзивіллів. Вже всі на такі умови пристали, лише він один озброєною рукою противиться. Ніщо йому вітчизна, тільки б особисті амбіції вдовольнити. Дійшло вже до того, що доведеться зброю проти нього застосувати, що саме на мене, за таємною згодою Яна-Казимира та Карла, покладено. Ось які справи! Я не домагався ніколи якоїсь служби, але цього разу мушу за це взятися, хоч не один буде про мене криво судити і подумає, що братовбивчу війну лише через особисту помсту починаю.

Мечник на це зауважив:

– Хто вашу світлість знає настільки добре, як ми, того балачки не одурять і він завжди справжні наміри вашої світлості збагнути зуміє.

Тут чоловік, захоплений власною хитрістю та політикою, підморгнув так виразно Олюньці, що та аж перелякалася, щоб ці знаки не помітив князь. Але він помітив.

«Не вірять мені», – подумав магнат. І хоч гніву на обличчі не показав, але зачепило це його в душі. Був він щиро переконаний, що не вірити Радзивіллові – це образа, навіть тоді, коли йому доводиться вигадувати.

– Патерсон казав мені, – зауважив вельможа за хвилину, – що ваша милість хоче свою готівку під відсотки мені віддати. Охоче в цьому допоможу, бо визнаю, що готовий гріш мені зараз потрібен. Коли настане мир, вчините, як захочете, або квоту отримаєте, або дам вам кілька сіл у заставу, щоб це вам вигідно було.

Тут звернувся князь до Олюньки:

– Даруйте, панно, що в присутності такої досконалої істоти ми про справи, а не про ідилії балакаємо. Неправильна це розмова, але такі часи, що любощам і вишуканим словам часу вділити не можна.

Олюнька опустила очі, вхопилася кінчиками пальців за сукню, зробила відповідний кніксен, не бажаючи нічого відповідати.

Тим часом мечник склав собі в мізках проект досить недолугий, але який йому чомусь сподобався. «І з дівчиною втечу, і грошей не позичу», – подумав він. Після чого відкашлявся і, погладивши оселедця, зронив:

– Мило мені буде вашій світлості прислужитися. Я не ка-

зав Патерсонові все, наприклад, про золоті червінці, окремо закопані, щоб у разі потреби всієї готівки не втратити. Крім цього, є й в інших Білевичів діжечки, але ці за моєї відсутності під наглядом цієї ось панночки закопували і вона одна зуміє вказати потрібне місце. Бо чоловік, котрий ним опікувався, помер. Дозвольте, ваша світлосте, їхати обом, то ми все й привеземо.

Богуслав кинув на нього швидкий погляд.

– Тобто? Патерсон сказав, що ви вже челядь відіслали, а позаяк вони вже поїхали, то мусять знати, де гроші.

– Але про решту ніхто не знає, лише вона.

– Ну, то скарби мусять бути закопані в якомусь конкретному місці, яке вказати на словах або накреслити на папері легко.

– Слова це вітер, – зауважив мечник, – а в кресленнях челядь не петрає. Ми поїдемо обоє і край!

– Заради бога, та ж ви мусите добре знати свої сади, то їдьте самі. Навіщо панна Олександра має їхати?

– Сам не поїду! – відрубав пан мечник.

Богуслав вдруге глянув на нього допитливо, після чого сів зручніше і ціпком, який тримав у руці, став ляскати себе по чоботях.

– Ну, що ж, – промовив він. – Гаразд! Але тоді я дам вам два кавалерійські реґіменти, які вас відвезуть і привезуть.

– Не потрібні нам ніякі реґіменти. Самі поїдемо і повернемося. Це наші краї, нікого нам там не треба боятися.

– Як турботливий господар для добра своїх гостей не можу дозволити, щоб панна Олександра їхала без озброєної охорони. Тому вибирайте, пане: або сам, або обоє з ескортом.

Пан мечник помітив, що потрапив у власну пастку, і тому так розгнівався, що забувши про будь-яку обачність, вигукнув:

– Нехай ваша світлість вибирає: або поїдемо обоє без регіментів, або я грошей не дам!

Панна Олександра кинула на дядька благальний погляд, але той уже почервонів і став пихтіти. Був він від природи обережний, навіть несміливий, любив мирно всі справи залагоджувати, але якщо хтось перебирав із ним міру, коли дуже вже йому хтось допікав або коли про честь Білевичів ішлося, тоді з відчаєм і відвагою повставав, навіть проти наймогутнішого ворога.

От і тепер чоловік схопився рукою за лівий бік і, потрясаючи шаблею, заверещав:

– Це що, ясир? Ув'язнити хочуть вільного громадянина? Базові права потоптати?

Богуслав, спершись спиною на спинку крісла, дивився на нього уважно, без очевидних проявів гніву, лише погляд його ставав із кожною хвилиною крижаним, стеком щораз енергійніше хльостав по чоботях. Якби пан мечник знав його краще, то усвідомив би, що накликає на свою голову грізну небезпеку.

Стосунки з Богуславом були справді страшні, бо ніколи не було відомо, коли над придворним кавалером і дипломатом, котрий зазвичай добре володів собою, візьме гору вепр і невгамовний магнат, котрий із жорстокістю східного деспота ламає будь-який опір. Чудове виховання, вишуканість, здобуті при найперших європейських дворах, розважливість, якої навчився в людських стосунках, і проникливість були немов прекрасні та величні квіти, під якими таївся тигр.

Але мечник не знав про це і в своїй гнівній сліпоті лементував далі:

– Ваша світлість нехай не прикидається більше, бо вас знають!.. І зважте, що ні шведський король, ні електор, котрим проти вітчизни ви служите, ні ваше князівство від трибуналу вас не вбережуть, а шляхетні шаблі навчать дисципліни… Молодик!..

Після цього Богуслав піднявся, в одну мить поламав ціпок залізними руками і, кинувши уламки під ноги мечнику, промовив страшним і приглушеним голосом:

– Ось вам ваші права! Ось ваші трибунали! Ось ваші привілеї!

– Ви чините насильство! – обурився мечник.

– Мовчіть, паночку! – вигукнув князь. – Бо я вас у порох зітру!

І підійшов до нього, щоб схопити сторопілого шляхтича за барки і кинути ним об стіну.

Але тут Білевичівна стала поміж ними.

– Що ваша світлість має намір зробити? – спитала вона. Князь зупинився.

Дівчина стояла, роздуваючи ніздрі, з розпашілим обличчям і вогнем в очах, як розгнівана Мінерва. Груди її здіймалися під стаником, як морські хвилі, і була панночка така вродлива у своєму гніві, що Богуслав аж задивився на неї, всі відтінки жаги віддзеркалилися на його обличчі, наче гадюки, в печерах душі заселені.

За мить гнів його вже минувся. Князь отямився, якийсь час ще споглядав на Олюньку, відтак його обличчя відтанула, чоловік схилив голову на груди та промовив:

– Даруйте, янгольська панно!.. Моя душа сповнена смутку та болю, тому втратив самовладання.

Зронивши це, чоловік вийшов із світлиці.

Тоді Олюнька заламала руки, а мечник, схаменувшись, схопився за чуба і вигукнув:

– Я все зіпсував, я став причиною твоєї погибелі!

Князь не показувався весь день. Навіть обідав у себе в компанії пана Саковича. Схвильований до глибини душі, чоловік не міг думати так ясно, як зазвичай. Мучила його якась гарячка. Було це провісником важкої лихоманки, яка мала незабаром трясонути ним із такою силою, що під час її нападів повністю ціпенів, так, що мусили його розтирати. Але магнат приписував ці симптоми надзвичайній силі свого кохання і вирішив, що або мусить жагу вдовольнити, або померти.

Тим часом, переповівши панові Саковичу всю розмову з мечником, він зауважив:

– Руки і ноги мені терпнуть, сироти бігають по спині, в роті відчуваю гіркоту та вогонь. До всіх чортяк рогатих, що це таке?.. Ніколи мені такого не траплялося!..

– Бо ваша світлість совістю начинена, як печений каплун кашею… Князь-каплун, князь-каплун! Ха! Ха!

– Бовдур!

– Ну, й добре!

– Не ідеї мені ваші потрібні!

– Беріть, пане, лютню і йдіть під вікна панночки, то може вам покаже… п'ястук… мечник. Тьху! До дідька, де рішучість Богуслава Радзивілла?

– Телепень!

– Гаразд! Бачу, що ваша світлість починає з собою балакати і правду собі в очі каже. Сміливо, сміливо! Прошу на мою присутність не зважати!

– Бачите, пане, якщо мій пес Кастор мені набридає, то я його в ребро ногою копаю, а вас важча могла б здибати пригода.

Пан Сакович схопився на рівні ноги, наче вжалений, як ще недавно мечник расейняйський. А що мав надзвичайний дар удавати, тому закричав голосом настільки схожим до мечникового, що не бачивши, хто промовляє, можна було б і помилитися.

– Це що, ясир? Ув'язнити хочуть вільного громадянина?

Базові права потоптати?

– Облиш, прошу, облиш! – гарячково махнув рукою князь. – Бо вона там цього старого бевзя власною особою затулила, а тут немає нікого, хто б вас захистив.

– Коли його затулила, то треба було її в заставу брати!

– Не інакше, як тут є якісь чари. Або мусила мені щось поробити, або зорі так зійшлися, що я ніяк від почуттів не оговтаюсь… Якби ви її бачили, коли свого паршивого дядька захищала… Який йолоп! У голові мені макітриться! Гляньте, як мої руки горять! Таку кохати, таку пригорнути, з такою…

– Дітей народити! – закінчив пан Сакович.

– О, так! Так! І знаєте, мусить це бути, бо інакше розірве мене це полум'я на клапті, як граната. Заради бога, що зі мною відбувається… То я одружуся, чи що, заради всіх земних і пекельних демонів?

Пан Сакович посерйознішав.

– Про це ваша світлість навіть думати не повинна.

– Що я думаю, що захочу, так і зроблю, навіть якщо цілий реґімент Саковичів повторюватиме мені весь день: «Про це ваша світлість навіть думати не повинна!»

– Гей, бачу, що це не жарти!

– Я занедужав, зачаклований, не може бути інакше!

– Чому ж ваша світлість не дослухається до моєї поради?

– Хіба доведеться! Хай зараза вхопить уві сні всіх Білевичів, всю Литву разом із трибуналами і Яном-Казимиром

на додачу. Нічого не доб'юся інакше… Бачу, що не дасться! Годі! Що? Велика річ! Велика справа! І я, дурень, вагався досі на дві сторони! Боявся снів, Білевичів, процесів, шляхетного осуду, перемоги Яна-Казимира!.. Скажіть мені, що я бовдур! Чуєте? Наказую сказати мені, що я бовдур!

– А я не послухаюся, бо тепер бачу Радзивілла, а не кальвіністського вікарія. Але ви справді хворі, ваша світлосте, це точно, бо вас у такій мані я ще ніколи не бачив.

– Правда! Ага! У найважчі часи я лише рукою махав і посвистував, а тепер відчуваю, наче мені наче хтось остроги в боки всадив.

– Дивно те, бо якщо ця дівуля навмисно вашої княжої величності щось дала, то не тому, щоб потім утекти. Бо з того, що мені ваша світлість розказала, висную, що вони обоє хотіли тихцем вислизнути.

– Казав мені Рифф, що це вплив Сатурна, від якого випари, пекучі саме цього місяця, посилюються.

– Шановний князю, краще Юпітера візьміть собі в покровителі, бо йому й без шлюбів щастило. Все буде гаразд, тільки про шлюб нехай ваша княжа світлість не згадує, хіба про уявний.

Враз пан староста ошмянський луснув себе в чоло.

– Чекайте, ваша світлосте… Я чув про схожий випадок у Пруссії…

– Шепоче вам нечистий щось у вухо, то кажіть.

Але пан Сакович замовк, через якийсь час обличчя його

просвітліло, і він сказав:

– Подякуйте, князю, своїй фортуні, що вам Саковича в приятелі дала.

– Що нового? Що нового?

– А нічого! Я буду дружбою вашої світлості, – тут пан Сакович вклонився. – Це честь для такого поганого слуги чимала…

– Не блазнюйте, кажіть мерщій!

– Є в Тельшах такий собі Пляска, чи як там його, котрий свого часу був священиком у Неворанах, але змінив віру і лютеранство прийняв, одружився і під протекцію електора сховався. Тепер він копченою рибою із Жемайтією торгує. Свого часу навіть єпископ Парчевський намагався його знову в Жемайтію затягнути, де йому точно вогонь під ноги підклали б, але електор не захотів видати свого брата у вірі.

– Що мені до того? Не марудьте!

– Що вам до того? А є, бо він вас зшиє, як верх із підкладкою, тямите, ваша світлосте? А що кепський із нього майстер і до цеху не належить, легко буде після нього розпороти. Тепер розумієте, друже? Цього шитва цех правдивим не визнає, тож не буде ні насильства, ні галасу. Майстрові можна буде потім в'язи скрутити, ваша світлість самі потім будете нарікати, що це була фальсифікація, так зрозуміло? Але спочатку *crescite et multiplicamini*[39]. Я вже даю своє благосло-

---

[39] *Crescite et multiplicamini* (*лат.*) – плодіться і розмножуйтесь (Книга Буття, розділ 9).

вення.

– Розумію і не розумію, – зронив князь. – Якийсь дідько! Розумію дуже добре. Пане Саковичу! Ви б мали, як вампір, із зубами на світ народитися. Кат вас чекає, ніхто інший… О, пане старосто!.. Але поки живу, волосина вам із голови не впаде, і добра платня не омине… Тому я…

– Ваша світлість урочисто освідчиться панні Білевичівні і попросить її руки в мечника. Якщо вам відмовлять, якщо не вдасться, то накажіть із мене шкуру злупити, ремені до сандаль із неї зробити і йти на покутне паломництво до… до Рима. Радзивіллові можна опиратися, коли запрагне любощів, але коли захоче одружитися, то жоден шляхтич навіть потилицю не почухає. Має лише ваша світлість сказати мечникові та панночці, що з огляду на електора та шведського короля, котрі за вас біпонтійську принцесу сватають, цей шлюб змушений у таємниці зберегти, поки мир не буде укладений. Зобов'язання можете навіть записати, якщо бажаєте. Все одно обидві Церкви визнають їх не чинними… То що?

Богуслав мовчав якусь хвилину, тільки на обличчі його з'явилися під мальовидлом гарячкові червоні плями. Врешті-решт він сказав:

– Часу немає, через три дні виступати мушу, треба на пана Сапєгу вирушати.

– От і я про це! Якби часу було більше, неможливо було б поспіх виправдати. Тільки браком часу пояснить ваша світлість, чому першого-ліпшого священика кличуть, як у край-

ніх випадках буває, і поспішний шлюб він дає. Вони те саме подумають: «Хутко, бо змушений квапитись!» Лицарська це панночка, тому ваша світлість і в експедицію її забрати зможе з собою… Володарю, якщо навіть пана Сапєгу не здолаєте, то все одно переможцем будете.

– Добре, добре! – всміхнувся князь.

Але тут напав на нього перший пароксизм, так що аж щелепи чоловікові звело і навіть слова більше сказати не міг. Весь аж задерев'янів, а потім стало ним кидати і тремтів, як риба, позбавлена води. Але ще того, як переляканий пан Сакович встиг привести медика, приступ минувся.

Розділ XVII

Після розмови з паном Саковичем князь Богуслав наступного дня після полудня відразу ж до расейняйського мечника подався.

– Пане мечнику, добродію! – заявив він уже на вході. – Я завинив важко останнім разом, проявив нечемність у власній оселі. *Mea culpa!*.. І вона тому така велика, що вирішив вчинити образу людині з роду споконвічного, з Радзивіллами поєднаного. Тому приходжу благати про пробачення. Хай щире зізнання буде вам сатисфакцією і стане мені покутою.

Ви знаєте Радзивіллів із давніх часів, знаєте, що ми просити вибачення не схильні. Тому незалежно від віку й авторитету перший, незважаючи на те, хто я, приходжу з поклінною головою. А також, як старий приятель нашого дому, руку мою, вірю, не відштовхнете.

Сказавши це, вельможа простягнув руку, а мечник, в душі якого ще раніше все збурення вже минулося, не посмів йому в своїй відмовити, хоч подав її, побарившись, і промовив:

– Ваша світлосте, поверніть нам волю, і це буде найкраще вибачення.

– Ви вільні і можете їхати навіть сьогодні.

– Дякую вашій світлості, – вельми здивувався мечник.

– Лише одну я маю умову, яку з Божої ласки ви не зможете відкинути.

– І яку? – поцікавився з острахом мечник.

– Щоб ви вислухали спочатку терпляче те, що я скажу.

– Якщо так, то слухатиму хоч би й до вечора.

– Не давайте мені відразу відповідь, подумайте з годинку-дві.

– Бог свідок, що свободу повернувши, прагнутиму миру.

– Вас волі, добродію, ніхто не позбавляв, але не знаю, чи скористатися нею захочете і чи настільки пильно буде вам негайно покинути мою оселю. Радий буду, якщо мій дім і всі Тауроги своїми будете вважати, але зараз вислухайте. Чи знаєте ви, пане добродію, з якої причини я протестував проти виїзду панни Білевичівни? Та тому, що відгадав, що втекти просто ви хочете, а я так у вашу небогу закохався, що тільки б на неї й дивився. Геллеспонт щодня перепливати готовий, як той Леандер до Гери…

Мечник почервонів моментально.

– І ви, ваша світлосте, смієте мені це казати?..

– Саме так, мій любий добродію.

– Пане князю! Шукайте щастя в невеликій садибі, а дворянської панни не чіпайте, бо зась вам! Можете її тримати у неволі, можете в темницю кинути, але ганьбити її не маєте права!

– Ганьбити не маю, – погодився князь, – але можу вклонитися старому Білевичу і попросити: «Послухайте, отче!

Віддайте мені свою небогу за дружину, бо мені життя без неї не миле».

Мечник так здивувався, що мову йому відняло, якийсь час лише вусами ворушив, й очі полізли йому з орбіт. Тому став їх собі кулачками протирати і дивитися то на князя, то по кімнаті, і нарешті сказав:

– Я що, сплю?

– Ні, ви не спите, добродію, не спите, і щоб краще переконатися, я повторю *cum omnibus titulis*[40]: Я, Богуслав, князь Радзивілл, конюший Великого князівства Литовського, прошу у вас, Томаша Білевича, мечника расейняйського, руку вашої небоги, панни ловичівни Олександри.

– Що це таке? Заради бога! Ваша світлість усе зважила?

– Я зважив, а тепер ви зважте, добродію, чи кавалер гідний панночки…

– Бо від подиву мені аж подих заперло…

– Збагніть тепер, чи мав я якісь непорядні наміри…

– І ваша княжа світлість не зважатиме на наш нижчий стан?

– Такі вже Білевичі низькі, що й герб ваш шляхетний і стародавність роду не цінуєте? То це Білевич промовляє?

– Шановний князю, я знаю, що початки роду нашого в Стародавньому Римі шукати потрібно, але…

– Але, – зупинив його князь, – ні гетьманів, ні канцлерів серед вас немає. Та це дурниці! Ви ж електорами є, як і мій дядько бранденбурзький. Оскільки в нашій Речі Посполитій будь-який шляхтич королем обраний бути може, то й немає

---

[40] *Cum omnibus titulis* (*лат.*) – з усіма титулами (формальностями).

зависоких порогів на його ноги. Мене, пане мечнику, а дасть Бог, і дядечку, бранденбурзька принцеса народила, а батько мій із Острога, але дід, славної пам'яті Кшиштоф I, той, кого Блискавкою називали, великий гетьман, канцлер і віленський воєвода, одруженим був *primo voto* з Собківною, і митра йому з голови не впала, бо Собківна була шляхтянкою, такою ж, як й інші. Зате, коли татусь-небіжчик із електорівною одружувався, то подейкують, що на гідність не зважав, хоч із панівним домом поєднувався. Така у вас пекельна шляхетна пиха.

Ну, добродію, зізнайтеся, що не думаєте, щоб Собек за Білевича був кращий? Ну?..

Кажучи це, став князь плескати запанібрата пана мечника по плечу, а шляхтич зм'як, як віск, і зронив:

– Бог вашій світлості заплатить за чесні наміри… Тягар спав мені з серця! Ех, шановний князю, якби ще не різниця у вірі!..

– Католицький священик буде шлюб давати, іншого я й сам не хочу.

– Все життя будемо за це вдячні, бо тут ідеться про благословення Господнє, яке, впевнений, Ісус відібрав би, якби якийсь паскудник…

Тут укусив себе за язика пан мечник, бо втямив, що неприємну для князя річ хотів сказати, але Богуслав цього не зауважив, більше того, усміхнувся ласкаво і додав:

– І щодо віри потомства не впиратимусь, бо немає такої

речі, яку я б для вашої вродливиці не зробив…

Обличчя мечника просвітліло, немовби на нього промені сонця впали.

– Господь Бог уже для цієї юнки вроди не пошкодував… Це правда!

Богуслав знову поплескав його по плечу і, схилившись шляхтичеві до вуха, зашепотів:

– А якщо першим буде хлопець, то ручаюся, картинка, а не хлопець!

– Хи-хи!..

– Бо не може інший бути в Білевичівни.

– У Білевичівни за Радзивіллом, – додав мечник, насолоджуючись поєднанням цих прізвищ. – Хи-хи! Ото буде галасу в усій Жемайтії… А що пани Сіцинські, наші вороги, скажуть, коли Білевичі настільки піднімуться? А то вони навіть старого полковника не залишили у спокої, хоч це був чоловік римського штибу, в усій Речі Посполитій обожнюваний.

– Витуримо їх із Жемайтії, пане мечнику!

– Боже великий, Боже милосердний, недовідомі шляхи Твої, але якщо Твоя воля, щоб пани Сіцинські луснули зі злості… Нехай діється воля Твоя!

– Амінь! – докинув Богуслав.

– Шановний князю! Не беріть мені за лихе, що я гідно не відповів, як належиться, на пропозицію шлюбу, і що занадто явно радість виявляю… Адже ми жили в смутку, не знаючи, що нас чекає, і все найгірше собі пророкували. Дійшло до

того, що ми й про вашу світлість погано думали, аж раптом виявилося, що страхи та підозри були хибні і нашому неспокою передих можна дати. Це, скажу вашій світлості, наче хто тягар мені з серця зняв…

– Панна Олександра так само про мене думала?

– Вона? Навіть якби я був Цицероном, то все одно не зумів би гідно вашій світлості описати її позицію. Мені здається, що чесноти в ній лише й якась природна несміливість почуттям стояла на заваді. Але коли дізнається про щирі вашої світлості наміри, то я впевнений, що серце її зараз же віжки попустить і брикнути на пасовище кохання стрімко не забариться.

– Навіть Цицерон краще описати це не зумів би! – зауважив Богуслав.

– Бо при щасті й красномовство прокидається. Але оскільки ваша княжа світлість так вдячно слухає всього, що розповідаю, то я буду вже цілком щирий.

– Будьте щирі, пане мечнику…

– Бо хоч вона й молода дівчина, але *hic mulier* і геть чоловічий розум і, на диво, характер має. Там, де не одна досвідчена людина завагалася б, вона навіть мить не роздумуватиме. Що погане, то ліворуч, що добре, – праворуч… І сама також праворуч. Солодко це ніби, а коли раз собі дорогу обере, то навіть гармати не допоможуть! Бо вона зі свого не зійде. У діда і в мене вдалася. Батько був сумлінний жовнір, але м’який… Матінка ж, уроджена Войниллович, двоюрідна

сестра панни Кульвецівни, також була з характером.

– Радий це чути, пане мечнику!

– Ви не повірите, шановний князю, наскільки вона люта на шведів. Ба, на всіх ворогів Речі Посполитої. Якби когось у зраді, навіть найменшій, запідозрила, то непереборну огиду до нього відчувала б, хоч би це навіть янгол був, а не людина… Ваша світлосте! Даруйте старому, котрий батьком вашим міг би за віком бути. І я б порадив покинути шведів… Та ж вони гірша за татарів напасть для вітчизни! Виступіть проти сучих синів своїм військом, і не лише я, а й вона піде з вами в поле! Вибачайте, ваша світлосте, даруйте!.. Ось! Я сказав усе, що думав!

Богуслав змусив себе помовчати, відтак сказав:

– Пане мечнику, добродію! Годилося б вам ще вчора все викласти, а сьогодні вже виглядає, що це я вам хочу піску в очі насипати, повідомляючи, що й я на боці короля та батьківщини стою. Тому під присягою, як родичеві, повторюю: те, що спересердя сказав, все була щира правда. Я волів би вирушити в поле, бо мене до того поклик душі тягне, але що я бачив, що не в цьому порятунок, то з почуттям був змушений до іншого способу вдатися… І саме тому, можна сказати, нечуваних речей досяг, бо щоб після пропащої війни такий мир укласти, щоб переможна величність ішла ще на службу переможеної, цього навіть сам найхитріший із людей – Мазаріні – не посоромився… Панна Олександра не самотня, я нарівні з нею огиду до ворогів відчуваю. Що, однак, робити?

Як цю вітчизну врятувати? *Nec Hercules contra plures!* Тому я подумав собі так: «Загинути було б і легше, і достойніше, але потрібно її рятувати». А що я у справах такого типу у державних діячів навчився, електорові родич і в шведів, за намовою Януша, добре зустрінутий, я й почав рознюхувати, куди був їхній *cursus*[41] і яка для Речі Посполитої користь, але ви вже й самі знаєте: кінець війни, звільнення з-під католицьких утисків вашої віри, костелів, духівництва, шляхетного стану, простолюду, шведська допомога в московській і козацькій війнах, а також розширення кордонів… І за все це лише одна поступка, що Карл після Казимира королем має залишитись. Хто більше в ці часи для вітчизни зробив, нехай стане мені перед очі!

– Правду кажете… Сліпий би побачив… Станові шляхетному лише дуже сумно буде, що вільних виборів більше не буде.

– А що важливіше, вибори чи вітчизна?

– Усе одно, шановний князю, це ж базовий фундамент Речі Посполитої… А що ж таке батьківщина, якщо не збірник прав, привілеїв і вольностей, шляхетного стану тих, хто служить?.. Пана собі і під чужим пануванням знайти можна.

Гнів і туга пронеслися блискавкою по обличчю Богуслава. – Карл, – сказав він, – підпише *pacta conventa*[42], як і поперед-

---

[41] *Cursus* (*лат.*) – рух.

[42] *Pacta conventa* (*лат.*) – загальна угода; різновид виборчої капітуляції, яка з 1573-го до 1764 року мала місце між польським народом (тобто шляхтою) та

ники його підписували, а після його смерті оберемо собі того, кого захочемо. Хоч би й навіть Радзивілла, котрого Білевичівна народить.

Мечник стояв цілу хвилину, засліплений цією думкою, відтак підняв руку догори і вигукнув із великим запалом:

– *Consentior!..*[43]

– І я так думаю, що ви не станете заперечувати, якщо спадковий трон у нашій родині залишиться, – промовив із злостивою посмішкою князь. – Всі ви такі!.. Але це буде пізніше. Тим часом треба ще, щоб угоди були підписані… Розумієте, пане дядьку?

– Потрібно, ще б пак, потрібно! – повторив із глибоким переконанням мечник.

– Підписані можуть бути тому, що я є вдячним його шведської величності посередником, і знаєте, пане, чому?.. Карл має одну сестру за Делаґарді, а друга, біпонтійська принцеса, ще панна, і він хоче її за мене видати, щоб із домом нашим поріднитися і готову партію мати в Литві. Звідси і його до мене прихильність, до якої його й дядько електор схиляє.

– Щось не второпав, – занепокоївся мечник.

– Пане мечнику, та за вашу голубку я віддав би всіх біпонтійських принцес гамузом, разом із князівством їхнім Двох Мостів, але й усіх на світі переправ. Однак мені дражнити

новообраним королем на вільних виборах.

[43] *Consentior* (*лат.*) – згоден.

шведську бестію не випадає, тому вдаю тихий для їхніх вух рокіт. Але як тільки трактат підпишуть, то ми вже побачимо!

– Ба! То можуть і не підписати, коли дізнаються, що ваша світлість одружилися?

– Пане мечнику, – промовив довірливо князь, – ви запідозрили мене в нещирості до батьківщини… Але я, як сумлінний громадянин, запитую у вас тепер: чи маю я право задля особистого добром Речі Посполитої жертвувати?

Пан Томаш слухав.

– Отже, що буде?

– Подумайте самі, що має бути.

– Заради бога, я бачу лишень, що шлюб мусить бути відкладений, а прислів'я каже: «Все, що на завтра відкладається, сьогодні розкрадається».

– Я серце не зміню, бо на все життя покохав, а можу вам заявити, що вірністю навіть терплячу Пенелопу міг би присоромити.

Мечник ще більше заплутався, бо цілком протилежну про княжу вірність мав інформацію, яку і загальна репутація підтверджувала. Але князь, немовби несамохіть, додав:

– Але має ваша милість слушність у тому, що про своє майбутнє ніхто не має певності: я можу занедужати. Ба, навіть уже це могло статися, бо я вчора так стерпнув, що мене заледве пан Сакович вирятував. Можу й померти, загинути на війні проти пана Сапєги, а скільки буде марудств, домагань, розчарувань, цього б навіть на пергаменті не записав

би.

– На Божі рани, порадьте щось!

– Що я можу порадити? – засмутився князь. – Я й сам був би радий обручку якнайскоріше одягнути.

– А може, так… Взяти шлюб, а потім нехай буде, що буде… Богуслав схопився на рівні ноги.

– На святе Євангеліє! Та зі своїм розумом ви литовським канцлером мали б стати. Я впродовж трьох днів такого не вигадав, а вам вмент до голови прийшло! Так і є! Точно! Взяти шлюб і тихо сидіти. Але у вас і голова! Я через два дні на пана Сапєгу вирушаю, бо мушу! А на цей час таємний перехід до світлиці панночки влаштується, а потім у путь! У вас голова державного діяча! Двох-трьох довірених до таємниці допустимо і за свідків візьмемо, щоб шлюб формально відбувся. Шлюбний договір напишемо, посаг забезпечимо, до нього навіть допишу, і до певного часу – ша! Пане мечнику, добродію! Дякую від щирого серця, дякую! Ходіть у мої обійми, дядьку, бо вам найкращою порадою завдячую. Не я протестуватиму! Ходіть у мої обійми, а потім гайда до мого кохання.

Я буду відповіді її чекати, як на жаринках! Тим часом пана Саковича по священика відправлю! Будьте здоровий, батьку, дасть Бог, незабаром і дідусю Радзивілла!

Сказавши це, князь відпустив ошелешеного шляхтича з обіймів і залишив кімнату.

– Заради бога! – промовив сам собі, очунявши, мечник.

– Я дав таку розумну пораду, якої навіть Соломон не посоромився б. Але я бажав би, щоб без неї обійшлося. Таємниця таємницею… А тут, суши собі мізки, товчися головою об стіну, а як інакше?.. Гм! Ніяк не виходить! Навіть сліпий побачить! Бодай би цих шведів мороз скував і заморозив до смерті!.. Якби не ті угоди, то шлюб відбувся б з усіма церемоніями, щоб уся Жемайтія на весілля з'їхалася. А тут до власної дружини чоловік мусить у повсті ходити, щоб галасу не вчинити. Тьху, до біса! Не так хутко ще Сіцинські від заздрощів луснуть, але хвала Богові, що це їх не мине…

Зронивши це, чоловік пішов до Олюньки.

Князь тим часом радився далі з паном Саковичем.

– Танцював шляхтич на задніх лапах, як ведмідь, – реготав магнат. – Але ж він мене вимучив! Уф! Я обійняв його за те, аж йому ребра затріщали, і так тряс ним, що думав, що йому чоботи разом із онучами відваляться… А коли я йому сказав «дядьку», то він на очах набухав, немовби його цілою діжкою біґосу напхав. Тьфу-тьфу! Зачекай! Зроблю ще з тебе дядька. Я таких дядьків маю копами по всьому світу… Саковичу! Бачу вже, як вона мене у своєму покої чекає і приймає, очка заплющивши і рученята схрестивши… Чекай і ти! Розцілую я ці очка… Саковичу! Ви отримаєте у довічне володіння Пруди замість Ошмян! Коли Пляска може сюди прибути?

– Надвечір! Дякую вашій світлості за Пруди…

– Дурниці! Надвечір? Тобто вже незабаром… Якби можна

було залагодити все ще сьогодні, навіть опівночі той шлюб узяти. Маєте готовий шлюбний договір?

– Маю. Щедрим я був від імені вашої світлості. Біржі панні в посаг відписав… Буде мечник вити, як собака, коли йому місто потім заберуть.

– Посидить у льосі, то й заспокоїться.

– Навіть у цьому не буде потреби. Коли шлюб виявиться несправжнім, то й усе решта також. Чи не казав я вашій світлості, що погодяться?

– Не докладав навіть найменших зусиль… Цікаво, що вона скаже… Щось його не видно!

– Упали собі в обійми і з розчулення ридають, і благословляють вашу світлість, добротою та красою вашою захоплюються.

– Не знаю, як там із красою, бо якось мізерно я виглядаю. Досі нездоровий і боюся, щоб учорашня задерев'янілість знову не повторилася.

– Ех, треба вашій світлості тепла триматися…

Князь уже стояв перед дзеркалом.

– Очі маю підпухлі і вигин брів Фуре мені сьогодні криво почорнив. Погляньте, чи не криво? Я накажу йому пальці переламати, а мавпу зроблю своїм камердинером. Що ж таке, що мечника досі немає?.. Я хотів би вже до панни! Адже хоча б цілуватися перед шлюбом дозволено… Поцілувати… поласувати… Як швидко сьогодні сутеніє… А для Пляски, якби відмовлявся, потрібно кліщі на вогні розжарити…

– Пляска не буде пручатися, він шельма з-під темної зірки!

– І шлюб дасть шельмівський.

– Шельма шельму по-шельмівськи одружить.

Князь був у доброму гуморі.

– Де звідник за дружбу, не може бути іншого шлюбу.

На хвилину замовкли і зареготали обоє, але сміх їхній якось зловісно лунав у темній кімнаті. Ніч западала щораз глибша.

Князь походжав по покою, постукуючи голосно топірцем, на який спирався сильно, бо від останнього заціпеніння ноги йому ще не дуже добре служили.

Аж тут пахолки внесли канделябри зі свічками і вийшли, але струмінь повітря нахилив полум'я свічок так, що ще довго не могли горіти прямо, тому топили рясно віск.

– Гляньте, як свічки горять, – зауважив князь. – Що б це означало?

– Що ще одна чеснота розтопиться сьогодні, як віск.

– Диво, як довго триває це хилитання.

– Може, душа старого Білевича пролітає над полум'ям.

– Телепень! – промовив рвучко князь Богуслав. – Бовдур несусвітній! Знайшли час для балачок про духів!

Запанувала мовчанка.

– В Англії кажуть, – озвався князь, – якщо якийсь дух є в світлиці, то кожна свічка тобі горітиме блакитним, а ці, дивіться, горять жовтим, як зазвичай.

– Звична річ! – почав було Сакович. – У Москві є люди…

– Ану цить!.. – обірвав його Богуслав. – Мечник іде… Ні! Це вітер стукає віконницею. Чорти прислали цю тітку дівчини… Кульвець-Гіпокентаврівна! Чули про щось схоже? Та й виглядає, як Химера.

– Якщо хочете, ваша світлосте, то я з нею одружуся. Не заважатиме. Пляска поєднає нас мимохідь.

– Гаразд. Я дам їй яворову лопату як шлюбний дарунок, а вам ліхтар, щоб її було чим підсвітити.

– Але я тоді буду вашим дядечком… Богуславчику…

– Пам'ятайте про Кастора! – нагадав князь.

– Не гладьте Кастора, мій Полуксе[44], проти шерсті, бо може вкусити!

Дальшу розмову перервало прибуття пана мечника та панни Кульвецівни. Князь підійшов до них жваво, спираючись на свій топірець. Пан Сакович підвівся.

– А що? Можна вже до Олюньки? – спитав князь.

Але мечник лише руки розвів і голову опустив на груди.

– Шановний князю! Моя небога повідомила, що їй заповіт полковника Білевича забороняє долею своєю розпоряджатися, але якби навіть не забороняв, то й тоді за вашу світлість не пішла б, бо серце їй не лежить.

– Саковичу! Ви чуєте? – заревів страшним голосом Богу-

---

[44] Кастор і Поллукс – у давньогрецькій міфології нерозлучні брати-близнюки, сини спартанського царя Тіндарея та його дружини Леди. Їх ще називали Діоскурами.

слав.

– Про цей заповіт я знав, – продовжив мечник, – але не вважав, що це нездоланний *impedimentum*[45].

– Чхати я хотів на ваші шляхетські заповіти! – біснувався князь. – Я плюю на ваші шляхетські заповіти! Второпали?..

– А ми їх шануємо! – роздратувався пан Томаш. – За заповітом панночка має два варіанти на вибір: або в монастир, або за пана Кміцица.

– За кого, голодранцю? За Кміцица?.. Я покажу вам Кміцица!.. Я вас навчу!..

– Кого це ви, шановний князю, голодранцем називаєте! Білевича?

І мечник за бік вхопився лютуючи, але Богуслав в одну мить ударив його обушком у груди, аж шляхтич легко звалився на землю, князь штовхнув лежачого ногою, щоб із дороги до дверей відсунути, і вибіг без капелюха з кімнати.

– Ісусе! Маріє! Йосифе! – заламала руки панна Кульвецівна.

Але пан Сакович вхопив її за плечі і, приклавши стилет до грудей, зашипів:

– Тихо, кохана, тихо, горлице наймиліша, бо вам ваше солодке горло підріжу, як кульгавій качечці. Сидіть тут спокійно і не ходіть нагору, бо там весілля вашої небоги відбувається.

Але в панні Кульвецівні також пливла лицарська кров, то-

---

[45] *Impedimentum* (*лат.*) – бар'єр.

му як почула вона слова пана Саковича, миттю переляк її перетворився на розпач і піднесення.

– Негіднику! Розбійнику! Язичнику! – заверещала вона. – Можете мене різати, бо я кричатиму на всю Річ Посполиту. Брата вбили, родичку зганьбили, і я не хочу жити! Вбивайте, гультіпако, ріжте! Люди! Біжіть сюди! Дивіться!..

Більше пан Сакович не дав їй сказати, поклавши на її вуста свою могутню долоню.

– Тихо, крива куделе! Тихо, зів'яла руто! – шипів він до неї. – Навіщо мені різати, навіщо чортові віддавати те, що і так його, але щоб ви не могли, як павич, верещати, перш ніж заспокоїтесь, ваше гарне личко вашою ж хустиною зав'яжу, а сам лютню візьму і «Зітхання» вам зіграю. Не може бути інакше, лише мусите мене покохати.

Так промовляючи, пан староста ошмянський, наче справжній розбійник, вправно обкрутив голову панни Кульвецівни хустиною, поясом зв'язав їй вмент руки, ноги і кинув її на тапчан.

Потім сів біля неї і, витягнувшись зручно, спитав так спокійно, немовби звичайну розпочинав розмову:

– І що ви думаєте? Я вважаю, що й Богуслав легко собі порадить.

Тут він схопився на рівні ноги, бо двері різко розчахнулися і в них з'явилася панна Олександра. Обличчя мала біле, як крейда, волосся трохи розтріпане, насуплені брови і гнів в очах. Побачивши мечника на підлозі, клякнула над ним і

стала рукою обмацувати його голову та груди.

Мечник видихнув глибоко, розплющив очі, припіднявся над підлогою і став роззиратися по світлиці, немовби прокинувшись зі сну, потім оперся рукою об землю, спробував встати, що йому через хвилину за допомогою панночки вдалося. Відтак дійшов, хитаючись, до крісла і впав у нього.

Олюнька лише тепер спостерегла панну Кульвецівну, котра лежала на тапчані.

– Ви її вбили? – спитала панночка пана Саковича.

– Боже збав! – відмахнувся староста ошмянський.

– Наказую її розв'язати!

Стільки було сили в її голосі, що пан Сакович не сказав ні слова, немовби наказ надійшов від самої княгині Радзивіллової, і почав розв'язувати непритомну панну Кульвецівну.

– А тепер, – промовила панна, – біжіть до свого господаря, котрий там валяється нагорі.

– Що сталося? – жахнувся пан Сакович. – Ви за це відповісте!

– Не перед вами, прислужнику! Геть!

Пан Сакович вибіг, як божевільний.

Розділ XVIII

Пан Сакович не відходив від князя впродовж двох днів, бо другий приступ був ще важчий за перший. Щелепи Радзивілла так міцно зімкнулися, що потрібно було їх ножем розтуляти, щоб до рота влити ліки. Після них недужий опритомнів, проте трясся, тремтів, кидався на ложі, напружувався, як звір, смертельно поранений. Коли і те минулося, настало величезне ослаблення. Усю ніч князь дивився на стелю, нічого не кажучи. Наступного дня, після чергової порції заспокійливого, він забувся міцним і тривожним сном, а близько полудня прокинувся, залитий рясним потом.

– Як ваша світлість почувається? – поцікавився пан Сакович.

– Мені вже краще. Чи не було якихось листів?

– Є від електора та Штейнбока, лежать тут на столі, але читання на потім краще відкласти, бо ваша світлість ще сил не має.

– Давайте зараз… Чуєте?

Староста ошмянський узяв листи і подав. Богуслав прочитав їх двічі, після чого подумав хвильку і промовив:

– Завтра вирушаємо на Підляшшя.

– Завтра ви будете, шановний князю, в ліжку, як і сьогодні.

– Я буду на коні, як і ви!.. Мовчіть і не перечте!..

Староста замовк і цілу хвилину тривала тиша, яку порушував лише солідний і повільний «тік-так» ґданського годинника.

– Порада була ідіотська і дурнуватий задум, – раптом зронив князь. – І я також бевзь, що вас послухався…

– Я знав, що якщо не вдасться, то провина на мене впаде, – схилив голову пан Сакович.

– Ви ручалися головою.

– Порада була виважена, але якщо там дідько прислуговує, який за всім спостерігає, то я за те не відповідаю.

Князь підвівся на ліктях.

– Так вважаєте?.. – він уважно глянув на пана Саковича.

– Чи ваша світлість не знає папістів?

– Знаю, я знаю! І мені часто на гадку спадало, що це можуть бути чари. Вчора я в цьому переконався. Ви вгадали мою думку, тому я перепитав, чи ви впевнені? Але які в них можуть бути дружні взаємини з нечистою силою?.. Це ж не вона, бо доброчесна… І не мечник, бо задурний?..

– А може, тітка…

– Можливо…

– Для певності я її вчора навхрест перев'язав, а до цього приклав їй ножа до горлянки, і, можете собі уявити, дивлюся сьогодні, а вістря, наче у вогні розпечене.

– Покажіть!

– Я кинув ніж у воду, хоч у руків'ї й бірюза була коштовна. Волів його вже більше не торкатися.

– І що далі?

– Нічого більше не пам'ятаю, лише такий страх, наче я в глибочезну криницю падав, в якусь бездонну глибочінь. Що за страх!.. Кажу вам, страх неймовірний! Досі мені волосся на голові ворушиться… І не лише страх, а й… Як би це сказати… і пустка, поглинаюча туга, і втома незрозуміла… Щастя, що сили небесні були зі мною, інакше я б із вами сьогодні не розмовляв.

– У вашої світлості був напад… Хвороба часто різні марева на очі напускає, але для певності можна наказати ополонку в річці прорубати і цю бабу втопити.

– Хай їй грець! Все одно завтра ми вирушаємо, а потім прийде весна, інші будуть зорі, і ночі короткі, всю нечисту силу занапастять.

– Оскільки ми маємо завтра вирушати, то вже краще, ваша світлосте, від цієї дівулі відчепіться.

– Хоч би й не хотів, а мушу… Зовсім уже жага сьогодні мене покинула.

– Відпустіть їх, нехай забираються до дідька!

– Не можу!

– Чому?

– Бо той шляхтич зізнався, що шалені гроші має, в Білевичах закопані. Якщо їх відпущу, то скарб відкопають і подадуться в ліси. Краще я їх тут потримаю, а гроші реквізую… Зараз війна, тому можна! Зрештою, він сам жертвував. Ми накажемо сади в Білевичах скопати п'ядь за п'яддю. Мусимо

їх знайти. А мечник, сидячи тут, принаймні галасу і криків на всю Литву не здійме, що його пограбували. Злість мене бере, коли подумаю, скільки тут грошей надаремно витратив на ті втіхи та турніри, а все пішло за водою! Скапарилося!..

– Мене вже давно на цю дівулю злість брала. Але скажу вашій княжій світлості, що коли вона вчора прийшла, наказала, наче останньому невільнику: «Біжіть, прислужнику, нагору, бо там ваш господар валяється», то я мало їй карк не скрутив, як шпакові, бо вирішив, що вона заколола вашу світлість ножем або застрелила з кроциці.

– Ви знаєте, що я не люблю, щоб у мене хтось правив, як сіра гуска… Добре, що цього не зробили, бо я був би змушений до вас застосувати ті кліщі, які для Пляски були приготовані… Зась вам до неї…

– Пляску я відправив додому. Дуже він був здивований, не знаючи, навіщо його привезли і чому кажуть забиратися геть. Хотів бушувати, мовляв, були накладні витрати, але я йому сказав, що в нагороду шкуру цілою вивозить!.. То ми справді вже завтра маємо вирушати на Підляшшя?

– Як Бог на небі. Військо вже споряджене за моїм наказом?

– Рейтари вийшли до Кейдан, звідки мають на Ковно вирушати і там чекати… Наші польські хоругви ще тут, не хотів їх уперед відправляти. Люди ніби певні, але й вони можуть із конфедератами знюхатися. Пан Ґловбич поїде з нами. Семени пана Вротинського також, Карлстрьом із Швеції

йде з передньою вартою… Має наказ дорогою бунтівників, особливо селян, винищувати.

– Гаразд.

– Кіріц із піхотою має тягнутися повільно, щоб у крайньому випадку було на кого опертися. Якщо маємо йти вперед, як блискавка, і весь розрахунок наш на швидкості базується, то не знаю, чи прусські та шведські рейтари такий темп витримають. Шкода, що бракує польських хоругв, бо, між нами кажучи, немає нічого кращого за нашу кінноту.

– А артилерія вже вийшла?

– Вийшла.

– Як же? І Патерсон?

– Ні! Патерсон тут, стежить за Кетлінґом, котрий власною шпагою поранився доволі відчутно. Він його дуже любить. Якби я не знав Кетлінґа як хороброго офіцера, то подумав би, що він навмисно порізався, щоб у похід не йти.

– Треба буде тут яку сотню людей залишити, як і в Расейняї, так і в Кейданах. Шведські залоги хирляві, а Делаґарді і так щодня від Левенгаупта людей вимагає. Якщо і ми підемо, то заколотники забудуть про Шавельську поразку і знову голови підіймуть.

– Вони і так підіймають. Знову я чув, що шведів у Тельшах вирізали.

– Шляхта? Селяни?

– Селяни під керівництвом священика, але є й шляхетські партії, особливо в околицях Ляуди.

– Ляуданці ж із паном Володийовським пішли…

– Багато підлітків і людей похилого віку залишилося. То вони за зброю беруться, бо військового роду.

– Без грошей нічого заколот не досягне.

– А ми в Білевичах покопаємося. Потрібно бути генієм, як ваша світлість, щоб у всьому вміти зарадити.

Богуслав гірко усміхнувся.

– Краще в цій країні цінять тих, хто королеві та шляхті годити вміє. Геній як чеснота нічого не коштує. Щастя, що я князь Священної Римської імперії, тому за ногу мене до сосни не прив'яжуть. Лише б мені податки з маєтків, тут розташованих, регулярно доходили, а про Річ Посполиту мені байдуже.

– Щоб тільки конфіскувати не захотіли?

– Спершу ми конфіскуємо Підляшшя, якщо не всю Литву. Тим часом покличте мені Патерсона.

Пан Сакович вийшов і за мить повернувся з Патерсоном. Розпочалася при княжому ложі нарада, наслідком якої наступного дня був наказ вирушати і раптовими рейдами тягнутися на Підляшшя. Князь Богуслав увечері почувався вже настільки краще, що бенкетував разом з офіцерами і жартами допізна розважався, слухаючи з приємністю іржання коней і брязкіт зброї хоругв, що готуються до походу.

Інколи магнат зітхав глибоко і потягувався в кріслі.

– Бачу, що ця експедиція здоров'я мені поверне, – казав він офіцерам, – бо поміж усіх цих перемов і забав значно вже

поле занедбав. Але на Бога уповаю, що відчують руку мою конфедерати і наш екс-кардинал у Короні.

На це Патерсон насмілився відповісти:

– Щастя, що Даліла ще не обрізала волосся Самсону.

Богуслав кинув на нього дивний погляд, від якого шотландець почувався не в своїй тарілці, але за хвилину княже обличчя просвітліло страшною посмішкою.

– Якщо стовпом є пан Сапєга, – зронив він, – то я ним так потрясу, що вся Річ Посполита сторчголов полетить.

Розмова відбувалася німецькою, тому всі чужоземні офіцери все зрозуміли чудово і тому відповіли хором:

– Амінь!

Наступного дня ще вдосвіта вирушили в похід із князем на чолі. А шляхта прусська, яку лише блискучий двір вабив, стала повертатися додому. За ними подалися в Тельші й ті, хто в Таурогах шукав порятунку від війни, бо Тельші тепер здавалися безпечнішими. Залишилися лише пан мечник, панна Кульвецівна й Олюнька, не рахуючи Кетлінґа і старого офіцера Брауна, котрий мізерним гарнізоном командував.

Мечник після того удару обушком пролежав кільканадцять днів, кров'ю час від часу харкаючи, однак жодна кістка не була зламана, тому почав повільно оговтуватися й утечу планувати.

Тим часом приїхав земський урядник із Білевич із листом від самого Богуслава. Мечник не хотів спочатку його чита-

ти, але незабаром змінив свою думку, послухавшись поради панночки, котра вважала, що краще бути обізнаними в усіх намірах ворога.

> «Вельмишановний пане Білевичу! *Concordia res parvae crescunt, discordia maximae dilabuntur!*[46] Фатум спричинився до того, що розлучилися ми не так приязно, як би моя прихильність до вас і вашої чарівної небоги бажати могла, в чому, далебі, не моя провина, і ви це знаєте найкраще, бо мене за мої щирі наміри невдячністю нагодували. Але що в гніві робиться, того по дружбі до уваги брати не потрібно, сподіваюся лише, що через запальні мої вчинки захочете кривду, якої я від вас зазнав, тотожно відшкодувати. Я вам також від серця все відпускаю, як мені християнські почуття наказують, і до згоди повернутися прагну. І щоб дати вам поруку, що обра́зи в серці не залишилося, я вирішив доречним не відмовляти вам у тій послузі, якої ви від мене сподівалися, і гроші ваші приймаю».

Тут мечник покинув читати, вдарив п’ястуком об стіл і вигукнув:

– Спершу мене на ношах побачить, ніж шеляг із моєї скрині!..

– Читайте, дядьку, далі, – попросила Олюнька.

Чоловік знову підняв послання до своїх очей.

---

[46] *Concordia res parvae crescunt, discordia maximae dilabuntur* (*лат.*) – згодою малі держави зміцнюються, а від чвар навіть найбільші розпадаються. Цей вислів уперше вжив Саллюстій у Югуртинській війні.

«Особистим відкопуванням готівки не бажаючи вас стомлювати і здоров'я своє у теперішні буремні часи на шкоду виставляти, я наказав сам усе здобути і полічити».

У цьому місці забракло панові мечнику духу і лист випав йому з рук на підлогу. Якусь хвильку здавалося, що мову шляхтичеві відняло, бо він лише рукою скуйовдив чуба і смикав за нього щодуху:

– Бий, хто в Бога вірує! – вигукнув він нарешті.

Але Олюнька відреагувала спокійно:

– Одною кривдою більше, Божа кара ближча, бо чаша незабаром переповниться…

Розділ XIX

Відчай мечника був такий великий, що панночка була змушена його втішати та запевняти, що цих грошей втраченими вважати не варто, бо цього листа як документа достатньо, а в Радзивілла стільки майна в Литві й Україні, що буде чим відшкодувати.

Натомість важко було передбачити, що їх ще обох чекає, особливо якщо князь Богуслав повернеться переможцем у Тауроги, тому ще старанніше взялися обмірковувати втечу.

Олюнька радила її все ж відкласти, поки Гасслінґ-Кетлінґ одужає, бо Браун був занадто понурий і нелюб'язний жовнір, котрий сліпо слідував наказам, і домовлятися з ним була марна річ.

Щодо Кетлінґа, то панночка знала чудово, що він саме тому й поранився, щоб при ній залишитися. Тому була глибоко переконана, що він усе для неї зробити готовий. Совість непокоїла юнку, щоправда, безперестанку питаннями, чи має дівчина право задля власного порятунку жертвувати чужою долею, а може, і життям. Але загрози, які над нею висіли в Таурогах, були такі страшні, що стократ перевершували небезпеки, на які Кетлінґ через дезертирство міг наразитися. Бо Кетлінґ як чудовий офіцер, усюди міг знайти службу, і навіть шляхетнішу, а з нею – і впливовіших покровителів, таких як король, пан Сапєга чи пан Чарнецький. І

при цьому служитиме добрій справі, і знайде поле для віддяки цій країні, яка його, вигнанця, прихистила. Смерть загрожує йому лише у разі, якщо потрапить у руки Богуслава, але ж Богуслав не володіє ще всією Річчю Посполитою.

Панночка покинула вагатися, і коли здоров'я молодого офіцера поліпшилося вже настільки, що міг службу відбувати, покликала його до себе. Кетлінґ постав перед нею блідий, змарнілий, без краплини крові на обличчі, але, як завжди, шанобливий, закоханий і покірний.

Від його вигляду сльози з'явилися в очах Олюньки, бо це ж була єдина доброзичлива душа в Таурогах, і така при цьому бідна та стражденна, що коли панночка після привітання спитала його про стан здоров'я, молодий офіцер зронив:

– На жаль, панно, повертається, хоча краще було б мені померти…

– Вам краще покинути цю службу, – зауважила, споглядаючи на гостя зі співчуттям дівчина, – бо такому чесному серцю потрібна впевненість, що чесній справі і чесному господарю служить.

– На жаль! – повторив офіцер.

– Коли закінчується ваша служба?

– Лише через півроку.

Олюнька помовчала хвилину, після чого підняла на нього свої дивовижні очі, які в цей момент вже не були суворі, і промовила:

– Послухайте мене, пане кавалере. Говоритиму, як до бра-

та, як до довіреної особи: ви можете і маєте звільнитися.

Сказавши це, виклала йому все: і намір втечі, і те, що на його допомогу розраховує. Взялася йому втовкмачувати, що службу будь-де може знайти, і таку прекрасну, як його душа прекрасна, і чесну, яку лицарська честь вимагати може. Врешті-решт такими закінчила словами:

– Я вам до смерті буду вдячна. Під Божу опіку хочу сховатися і Богові в ордені присягнути, але де б ви не були, далеко чи близько, на війні, в мирі, буду за вас молитися, проситиму Бога, щоб братові моєму та благодійникові подарував спокій і щастя, бо, крім вдячності та молитви, нічого більше запропонувати не можу…

Тут голос її затремтів, а офіцер слухав слова юнки блідий, як хустина, наприкінці опустився на коліна, обидві долоні приклав до чола і голосом, на стогін схожим, повідомив:

– Не можу, панно! Я не можу!..

– То ви мені відмовляєте? – здивувалася Білевичівна.

А той, замість відповісти, молитися почав.

– Боже великий і милосердний! – промовляв він. – З дитячих років ніколи фальш не звучала з вуст моїх, ніколи не заплямував мене хибний учинок. Ще підлітком будучи, я захищав цією слабкою рукою короля свого та батьківщину, за що ж, Господи, караєш мене так важко і навіщо насилаєш муку, до якої, як сам бачиш, сил мені бракує?

Тут він звернувся до Олюньки:

– Панно, ви не знаєте, що таке наказ для жовніра, що ли-

ше в послуху його обов'язок, як і його слава та честь. Мене, панно, зв'язує присяга, і більше ніж присяга, бо лицарське слово, що службу дочасно не покину і все, що її стосується, сліпо виконаю. Я жовнір і шляхтич і в цьому мені допоможи, Господи, щоб ніколи в житті не піти слідом тих відступників, котрі честь і службу зраджують. Навіть за наказом, навіть на прохання ваше, панно, слова свого не зламаю, хоч і в муці це кажу і болю. Якби, маючи наказ не випускати нікого з Таурогів, я стояв на чатах при брамі, й якщо б тоді ви сама, панно, пройти крізь неї всупереч наказу хотіли, то пройшли б, але через мій труп. Ви мене, панно, не знали, довірилися мені. Але змилуйтесь, зрозумійте, що я вам у втечі допомагати не можу і слухати навіть про неї не повинен. Адже наказ цілком чіткий, для цього й відібрав Браун нас, п'ятьох офіцерів-залишенців. Господи Боже! Якби я передбачив такий наказ, то краще пішов би в ту експедицію… Я панну не переконаю, не повірите мені, Бог усе бачить, нехай Усевишній мене судить після смерті. Але й правда те, що життя своє віддав би за вас без вагання… Однак честь не можу, я не можу!

Після цієї мови Кетлінґ заламав руки і замовк, зовсім виснажений, лише часто дихав.

Олюнька ще не оговталася від здивування. Не мала часу ні обміркувати, ні оцінити, як належить, цієї виняткової душі у своїй шляхетності. Відчувала лише, що вислизає з її рук остання соломинка порятунку, і залишається їй один-єдиний спосіб вибратися з ненависної неволі.

Але пробувала ще пручатися.

– Пане, – промовила вона, подумавши хвилину. – Я внучка та донька жовніра. Дід і батько мій також честь більше за життя цінували, але саме тому не всім служити наосліп годилися.

Кетлінґ витягнув тремтячою рукою сувій із калитки, подав його Олюньці та зазначив:

– Судіть, панно, самі, чи цей наказ служби не стосується? Олюнька кинула оком на папір і прочитала таке:

> *«Оскільки дійшло до нас повідомлення, що уроджений Білевич, мечник расейняйський, задумує приховано покинути резиденцію нашу в намірах нам неприязних, для того, щоб знайомих, друзів, родичів і партнерів своїх ad rebelionem*[47] *проти його шведської величності і нас excitare*[48]*, доручаємо офіцерам, котрі на praesidium*[49] *Таурогів залишаються, уродженого Білевича разом із небогою як заручників і військовополонених стерегти, і втечі їхньої не допустити, під загрозою втрати честі і sub poena*[50] *воєнного трибуналу».*

– Наказ прийшов після першого привалу, вже після від'їзду князя, – пояснив Кетлінґ. – Тому й письмово.

---

[47] *Ad rebelionem* (*лат.*) – в бунті.

[48] *Excitare* (*лат.*) – пробуджувати.

[49] *Praesidium* (*лат.*) – захист, сторожа.

[50] *Sub poena* (*лат.*) – під страхом покарання.

– Нехай діється воля Божа! – відповіла, помовчавши, Олюнька. – Нічого не вдієш.

Хоча Кетлінґ і відчував, що йому краще вже піти, та він залишався на місці. Бліді його губи ворушилися час від часу, немовби хотів щось сказати, але не міг голос собі повернути.

Душило його прагнення впасти їй до ніг і благати про пробачення, але з іншого боку відчував, що дівчина досить натерпілася нещасть, і знаходив якусь дику насолоду в тому, що і він терпить, і що терпітиме без скарг.

Врешті-решт парубок вклонився і вийшов мовчки, але зараз же в коридорі позривав усі бандажі, які мав на свіжій рані, і втратив свідомість, а коли через годину палацова охорона надибала його лежачого біля сходів і віднесла до цейхгаузу, занедужав важко і впродовж двох тижнів не міг покинути свого ложа.

Олюнька після відходу Кетлінґа якийсь час залишалася, наче задурманена. Сподівалася швидше смерті, ніж відмови, тому першої миті, незважаючи на гарт душі, забракло їй сил, енергії, відчула себе слабкою, як звичайна жінка, і хоч несвідомо повторювала «Нехай діється воля Божа!», сум глибокий узяв гору над словами, і рясні, гіркі сльози полилися їй із очей.

Тут зайшов мечник і, поглянувши на небогу, відразу збагнув, що йому несприятливу звістку має сповістити, тому спитав жваво:

– Заради бога! Що там знову?

– Кетлінґ відмовився, – пояснила дівчина.

– Всі тут халамидники, шельми й архісобаки! Як це? І цей не хоче допомогти?

– Не лише не хоче допомогти, – продовжила юнка, скаржачись, як мала дитина, – але ще й застерігає, що перешкодить нам, навіть якщо мав би головою накласти.

– Чому? Рани Христові! Чому?

– Бо така вже наша доля! Кетлінґ не зрадник, але така наша доля, бо найнещасніші з усіх людей!

– Бодай цих усіх єретиків блискавки випалили! – вигукнув спересердя мечник. – На честь посягають, грабують, крадуть, утримують у буцегарні… Бодай би все вже пропало! Не життя це для чесних людей у такі часи!

Тут він став міряти кроками покій і п'ястуками погрожувати, а наприкінці заскреготів зубами:

– Я бажав би віленського воєводу, волію тисячу разів навіть пана Кміцица, ніж цих напарфумованих шельм без пошани та совісті!

А коли Олюнька не сказала нічого, тільки ще гірше заридала, пан мечник відтанув і за хвилину так сказав:

– Не плач. Пан Кміциц мені на гадку спав лише тому, що той би нас принаймні висмикнути з цієї вавилонської неволі зумів. Дав би він чортів усім тим браунам, кетлінґам, патерсонам і самому Богуславові! Але, зрештою, всі зрадники однакові! Не ридай! Плачем нічого не доб'єшся, а тут радити потрібно. Не хоче Кетлінґ допомагати… Щоб його скриви-

ло!.. То без нього обійдемося… Ніби й силу маєш духовну, а у скрутні часи лише ридати вмієш… Що сказав Кетлінг?

– Що князь наказав нас як військовополонених стерегти, остерігаючись, щоб дядько якусь партію не зібрав і до конфедератів не подався.

Пан мечник взявся в боки:

– Ага! Боїться, шельма!.. І має рацію, бо я так і зроблю, як Бог на небі!

– Маючи наказ, який до служби змушує, Кетлінґ під слово честі мусить його виконати.

– Гаразд!.. Обійдемося без допомоги єретиків!

Олюнька втерла сльози.

– І дядько думає, що таке можливо?

– Гадаю, що потрібно. А якщо потрібно, то і можна, хоч би ми мали по линвах спускатися з цих вікон.

Панночка оживилася:

– Моя провина, що я плакала… Радьмося якнайскоріше! Сльози її вже зовсім висохли і брови насупилися знову від задуми, з давньою рішучістю й енергійністю.

Та виявилося, що мечник не може вихід знайти і що уява панночки набагато бурхливіша. Але важко і їй ішло, бо було зрозуміло, що їх мусять стерегти дуже пильно.

Тому вирішили зачекати, аж перші звістки від Богуслава прийдуть до Таурогів. На це мали всю надію, сподіваючись Божої кари на голову зрадника вітчизни та безчесного чоловіка. Міг він, наприклад, загинути, міг важко занедужати,

його міг розбити пан Сапєга, а тоді безумовно зчинився б в усіх Таурогах переполох і не стали б уже так ретельно за воротами наглядати.

– Знаю я пана Сапєгу, – розповідав, підбадьорюючи себе й Олюньку, мечник. – Воїн він повільний, але акуратний, і на диво затятий. *Exemplum* його вірність монарху та вітчизні. Заставив, розпродав усе, і таку силу зібрав, порівняно з якою Богуславова – мізер. Він серйозний сенатор, а той фертик, цей справжній католик, а той єретик, цей сама розсудливість, а той паливода! То на чиєму боці може бути вікторія і благословення Господнє? Поступиться радзивіллівська ніч перед сапєжинським днем, розсіється! Хіба б кари та справедливості в цьому світі не було!.. Чекаймо тому звістки і молімося за успіх зброї пана Сапєги.

Тому стали вони вичікувати, але аж місяць минув, довгий, важкий для засмучених сердець, перш ніж перший кур'єр прибув, і то був посланий не до Таурогів, а до Штейнбока, в Королівську Пруссію.

Кетлінґ, котрий із часу їхньої останньої розмови не смів стати перед очі Олюньці, прислав їй записку з таким повідомленням:

> «Князь Богуслав розбив пана Кшиштофа Сапєгу біля Бранська, кілька кавалерійських і піхотних хоругв до ноги вирізав. Іде на Тикоцин, під яким стоїть Гороткевич».

Для Олюньки це було, як грім серед ясного неба. Масштаб

вождя та лицарська честь означали для її дівочого розуму те саме, бо бачила, як Богуслав у Таурогах розбивав із легкістю наймогутніших лицарів. Тому, особливо після цього повідомлення, уявила його собі як лиху, але непереможну силу, з якою ніхто не впорається.

Надія, що Богуслав може бути переможений, згасла в ній до решти. Даремно мечник заспокоював небогу й утішав тим, що молодий князь не помірявся силами ще зі старим паном Сапєгою, безуспішно їй торочив, що вже сама гетьманська гідність, якою король тільки-но пана Сапєгу нагородив, мусить дати останньому рішучу над Богуславом перевагу. Все одно не вірила, не наважувалася вірити.

– Хто його переможе? Хто з ним упорається?.. – питала раз по раз.

Подальші звістки лише підтвердили її побоювання.

Кількома днями пізніше Кетлінґ знову надіслав записку з повідомленням про перемогу над паном Гороткевичем і падіння Тикоцина.

> *«Усе Підляшшя,* – писав він, – *вже в руках князя, котрий не чекаючи на пана Сапєгу, сам великими переходами проти нього виступив».*

«І пан Сапєга буде розбитий!» – подумала дівчина.

Тим часом прилетіла, ніби ластівка, вістунка весни, інформація з інших сторін. На ці приморські береги Речі Посполитої прилетіла вона пізно, зате зодягнена в усі веселкові барви, як чудесна легенда з перших віків християнства,

коли ще святі ходили по світу, засвідчуючи правду та справедливість.

– Ченстохова! Ченстохова! – повторювали кожні вуста. Із сердець лід відтанув і зацвіли, як квіти в підігрітій весняним сонцем землі. «Ченстохова захистилася, бачили її саму, королеву Польщі, котра вкривала мури голубим плащем. Убивчі гранати припадали до її святих стіп, лащилися, як домашні цуценята. Шведам руки всихали, мушкети приростали до довбешок, аж відступили з соромом і страхом».

Чужі люди, як тільки почули цю звістку, падали один одному в обійми, ридаючи від радощів. Інші нарікали, що прийшла занадто пізно.

– А ми тут плачучи, – торочили вони, – а ми в болі, ми в муці стільки часу жили, замість того, щоб веселитися!..

Після цього пішов поголос по всій Речі Посполитій і пронеслися ці грізні громи від Понту Евксинського до Балтики, аж хвилі обох морів затремтіли. Це вірний люд, народ побожний здіймався, як буря, на захист своєї королеви. Всі серця обійняв дух, всі зіниці запалали вогнем. Те, що здавалося раніше страшним і нездоланним, маліло на очах.

– Хто його подолає? – питав тепер дівчину пан мечник. – Хто з ним упорається? Тепер ти знаєш хто? Сама найсвятіша Богородиця!

Обоє з Олюнькою хрестом цілими днями лежали, дякуючи Богові за милосердя до Речі Посполитої. Водночас покинули сумніватися й у власному порятунку.

Про Богуслава довгий час не було жодної інформації, немовби він сам разом з усією своєю силою у воду канув. Офіцери-залишенці в Таурогах стали непокоїтися про своє майбутнє, впевненість втрачаючи. Вважали за краще вісті про поразку, ніж цю глуху тишу. Але жодна звістка не могла надійти, бо саме тоді жахливий пан Бабинич висунувся з татарами на князя й усіх кур'єрів перехоплював.

Розділ XX

Та якось одного дня прибула в Тауроги з конвоєм кількадесятьох жовнірів панна Ганна Борзобагата-Красенська.

Браун прийняв її дуже ввічливо, бо мусив, адже йому так наказував лист пана Саковича, особисто підписаний Богуславом, що рекомендував ставитися з повагою до панночки, котра вихованкою княгині Ґризельди Вишневецької була. Дівчина також не була позбавлена уяви. З першої ж миті приїзду взялася Брауна свердлити очками, аж понурий німець відтанув, наче його хто вогнем припік. Почала також командувати іншими офіцерами, словом, розпоряджатися в Таурогах, як у власному домі. Того самого дня увечері вона познайомилася з Олюнькою, котра зиркала, щоправда, на неї з недовірою, але приймала гостю ввічливо, в надії, що новини від неї дізнається.

А Ганнуся мала їх удосталь. Розмова почалася з Ченстохови, бо цих звісток найбільше прагнули бранці в Таурогах. Мечник особливо уважно нашорошував вуха, щоб жодного слова не пропустити, перериваючи лише час від часу оповідку Ганнусі вигуками:

– Хвала Всевишньому!

– Дивно мені те, – зауважила нарешті приїжджа панянка, – що до вас лише недавно звістка про ці дива Матінки Божої дійшла, бо це вже давня історія. Я була тоді в Замості, і пан

Бабинич ще по мене не приїхав. Гей! Скільки ж то тижнів тому було… Потім уже стали всюди шведів мотлошити, й у Великій Польщі, і в нас, а найгірше пан Чарнецький, від самого імені котрого втікають.

– А! Пан Чарнецький! – вигукнув, потираючи руки, мечник. – Той їм дасть перцю! Я чув про нього ще в Україні як про видатного жовніра.

Ганнуся рученьками обтрусила сукню і так собі, немовби про тривіальну річ ішлося, зронила неохоче:

– Ого! То вже по шведах!

Старий пан Томаш не міг втриматися, тому схопив її за маленьку ручку і, зовсім занурившиї у своїх величезних вусах, став цілувати завзято з такими словами:

– Ах, моя красуне! Патока пливе з вуст ваших, як мені Бог милий!.. Не інакше як янгол приїхав до Таурогів!

Ганнуся почала крутити рожевими пальчиками кінчики кіс, стрічками обв'язані, і, стріляючи з-під лоба очима, зауважила:

– Гей, далеко мені до янголів! Але вже і коронні гетьмани взялися шведів лупцювати, й усі війська кварцяні з ними, й усе лицарство, і заснували конфедерацію в Тишовці, і король до неї вступив, видали універсали, і навіть селянство шведів б'є… А наша найсвятіша Діва їх благословляє…

Так вона розповідала, наче птаха щебетала, аж від цього щебетання в мечника серце цілком розтануло, хоча деякі з цих новин були вже йому відомі. Заревів урешті від радощів,

як зубр. По обличчю Олюньки також попливли тихі та великі сльози.

Побачивши це, Ганнуся, маючи від природи добре серце, присунулася зараз же до неї й, обійнявши руками за шию, забелькотіла:

– Не плачте, панно… Мені вас так жаль, що не можу на це дивитися.. Чого ж ви плачете?..

Стільки було щирості в її голосі, що недовіра Олюньки розвіялася, як дим, зате розплакалася бідна дівчина ще сердечніше.

– Ви така чарівна… – втішала її Ганнуся, – чого ж плачете?

– Від радощів, – пояснила Олюнька, – але й від смутку, бо ми тут у важкій неволі перебуваємо, невпевнені ні в дні, ні в годині…

– Тобто? У князя Богуслава?

– У цього зрадника! У цього єретика! – вигукнув пан мечник.

На що Ганнуся зауважила:

– Зі мною таке саме трапилося, але я ж не плачу. Не заперечую панові добродію, що князь зрадник та єретик, але він придворний кавалер і стать нашу поважає.

– Бодай би його так само в пеклі поважали! – розпалився мечник. – Панна його ще не знає, бо на вас так не наступав, як на цю дівчину. Архішельма він, а другий – пан Сакович! Дав би Бог, щоб пан гетьман Сапєга обох знищив!

– Що знищить, то знищить… Князь Богуслав хворий дуже і військо має невелике. Правда, один раз раптово наступив, кілька хоругв розбив, Тикоцин захопив і мене, але не йому мірятися силою з паном Сапєгою. Можете мені повірити, бо я обидва війська могла порівняти… При панові Сапєзі найбільші кавалери перебувають, котрі собі з князем Богуславом скоро дадуть раду.

– Ось бачиш! Чи не казав я тобі? – звернувся мечник до Олюньки.

– Князя Богуслава я знаю здавна, – продовжувала Ганнуся, – бо він обох князів Вишневецьких і подружжя Замойських родич. Приїжджав якось до нас у Лубни, тоді, коли сам князь Ярема на татар у Дике Поле ходив. Тому і тепер мене поважати наказав, бо пам'ятав, як там своєю була і пані княгині найближча. Ось така я була ще маленька! Не те, що тепер!.. Господи, хто б тоді припустив, що з нього зрадник вийде. Але не засмучуйтесь так, милі люди, бо або він уже сюди не повернеться, або ми якось звідси виберемося.

– Ми вже пробували, – зітхнула Олюнька.

– І вам не вдалося?

– А як мало вдатися? – промовив мечник. – Ми поділилися таємницею з одним офіцером, про котрого думали, що він нам посприяє, а виявилося, що він готовий нам нашкодити, а не допомогти. Найстарший над усіма тут Браун, але в цього навіть сам диявол не проситиме допомоги.

Ганнуся опустила очка.

– Може, мені б вдалося. Потрібно лише, щоб пан Сапєга сюди прийшов, щоб було в кого сховатися.

– Дай Боже якнайшвидше, – зауважив пан Томаш. – Бо й серед його людей багато маємо родичів, знайомих і приятелів… Ба! Там же є і давні товариші з команди великого Яреми – пани Володийовський, Скшетуський і Заглоба.

– Я знаю їх, – підтвердила зі здивуванням Ганнуся. – Але вони не в пана Сапєги. Ех, якби були! А особливо пан Володийовський (бо пан Скшетуський одружений), тоді б мене тут не було. Бо пан Володийовський не дав би себе захопити, як пан Котчиц.

– Великий це кавалер! – закивав мечник.

– Гордість усього війська! – додала Олюнька.

– Заради бога! А вони не полягли, чи ви їх просто не бачили?

– Та ні! – замахала руками Ганнуся. – Поголос пішов би від смерті таких лицарів, а про це ні гу-гу… Ви їх ще не знаєте… Не дадуться вони ніколи… Хіба куля може їх убити, бо жодна людина з ними не впорається, ні з паном Скшетуським, ні з паном Заглобою, ні з паном Міхалом. Хоч і невисокий пан Міхал, але пригадую, що князь Ярема про нього казав, що якби доля всієї Речі Посполитої залежала б від битви сам на сам, то пана Міхала на цю роль обрав би. Він навіть Богуна зарубав… О, ні! Пан Міхал завжди дасть собі раду.

Мечник був задоволений, що є про кого побалакати, почав ходити широкими кроками по кімнаті, питаючи:

– Будь ласка, прошу! То ви настільки добре знаєте пана Володийовського?

– Та ми разом росли…

– Прошу!.. То, мабуть, і без почуттів не обійшлося?

– Не моя це провина, – зронила Ганнуся, приймаючи скромну поставу. – Але на цю пору пан Міхал уже точно одружився.

– А от і ні.

– Хоч би й одружився… Мені це нецікаво!..

– Дай вам, Господи, щоб зацікавило… Але мене журить те, що ви кажете, що їх у пана гетьмана немає, бо з такими жовнірами легше вікторію здобути.

– Є там один, що їх усіх замінить.

– Хто ж це такий?

– Пан Бабинич із-під Вітебська. Ви про нього щось чули?

– Нічого, і це мені дивно.

Ганнуся взялася переповідати історію свого виїзду зі Замостя й усе, що за порядком відбулося. Пан Бабинич виріс в її оповіданні до такого великого героя, що мечник аж голову ламав, хто ж це такий.

– Та я всю Литву знаю, – торочив він. – Є там, щоправда, доми, які подібно називаються, такі як Бабонаубки, Бабіли, Бабиновські, Бабинські та Бабські, але про Бабиничів не чув… Вважаю, що це має бути прибране прізвище, бо так багато хто робить із тих, хто в партіях воює, щоб ворог не мстився маєтку та родині. Гм! Бабинич!.. Не простий, ма-

буть, кавалер, оскільки навіть пана Замойського зумів окрутити.

– Ой! Ще й який не простий! Ах! – закотила очка Ганнуся.

До мечника повернувся гарний гумор.

– І з якого ж дива? – спитав, стаючи перед Ганнусею і беручись у боки.

– А пан добродій, може, собі зараз бозна-що уявляє?

– Боже збав, нічого я не уявляю!

– А пан Бабинич, як тільки ми із Замостя виїхали, зараз же мені сказав, що його серце хтось інший в оренді тримає… І хоч йому ренту не платить, але орендаря не планує змінювати…

– І ви цьому повірили?

– Ще й як повірила, – оживилася Ганнуся. – Він мусить бути по вуха закоханий, оскільки стільки часу… скоро… довго…

– Ох! Якось довго! – зареготав пан мечник.

– Кажу ж, що скоро, – тупнула ніжкою панночкою. – Бо скоро ми про нього ще почуємо…

– Дав би Бог!

– І скажу вам, чому… Ось: як тільки пан Бабинич про князя Богуслава згадував, то аж йому обличчя блідло, а зубами так скреготів, як дверима.

– То вже буде наш приятель!… – втішився пан мечник.

– Ще б пак!.. І до нього ми б утекли, тільки б показався!

– Як тільки звідси вирвуся, то матиму власну партію, і ви

побачите, що мені також війна не в новину і що ця стара рука ще на щось здатна.

– То йдіть, пане, під команду пана Бабинича.

– Ви маєте більше бажання піти під його команду…

Довго ще сперечалися жартома таким чином і щораз веселіше, то й Олюнька, забувши про свої смутки, звеселилася дуже, а Ганнуся наприкінці стала пирхати на мечника, як кішка. Бо вона добряче відпочила, адже на останньому нічлігу недалеко від Расейняя виспалася вдосталь, то пішла гостя лише пізно вночі.

– Золото, не дівка! – вимовив після того, як пішла, пан мечник.

– Щире серце… І гадаю, що ми скоро потоваришуємо, – відповіла йому Олюнька.

– А ти мала спочатку якісь упередження.

– Бо вважала, що хтось її наслав. А що я знаю врешті? Всього тут боюся!

– Вона наслана?.. Хіба добрими духами!.. Але вертка, як ласиця… Був би я молодший, не знаю, до чого б дійшло, хоч і зараз ще маю…

Олюнька зареготала і поклала руки на коліна, схилила набік голівоньку, наслідуючи Ганнусю та дивлячись скоса на мечника сказала:

– То що, дядечку?! Тітку мені хочете з цього борошна випекти?

– Тихо будь! Ну! – зашарівся мечник.

Але усміхнувся і став п'ятірнею вуса вгору підкручувати. А за хвилину додав:

– Навіть таку, як ти, змогла розворушити. І я впевнений, що між вами щира дружба запанує.

Пан Томаш не помилився, бо вже через короткий час зав'язалася дружба між дівчатами дуже жива і міцніла щораз більше. Можливо, саме тому, що обидві були повною одна одній протилежністю. Одна мала повагу в душі, глибину почуттів, незламну волю та розум. А друга, при всій своїй добросердності та чистоті думок, була живчиком. Одна своїм мирним обличчям, світлими косами, невимовним спокоєм і чарівністю стрункої постави на стародавню Психею була схожа. Друга, справжня брюнетка, нагадувала скоріше чаклунку, яка ночами на вертепи людей виводить і над боязкістю їхньою насміхається. Офіцери-залишенці в Таурогах, котрі на обох щодня задивлялися, мали жадання цілувати Білевичівну в ноги, а Ганнусю у вуста.

Кетлінґ, котрий мав душу шотландського горянина, отже, меланхолії повну, шанував та обожнював Олюньку, але з першого ж погляду не злюбив Ганнусі, котра зрештою відплачувала йому взаємністю, компенсуючи свої втрати на Брауні й усіх інших, не виключаючи й самого пана мечника расейняйського.

Олюнька за короткий час здобула великий вплив на свою приятельку, котра цілком щиро розмовляла з паном Томашем:

– Вона двома словами більше скаже, ніж я за весь день набалакую.

Від однієї лише вади не могла серйозна панночка вилікувати свою пустотливу приятельку – від кокетства. Бо як тільки Ганнуся почує дзенькіт острогів у коридорі, відразу ж удає, що щось забула, що хоче переконатися, чи немає новин про пана Сапєгу, вискакує в коридор, летить вихором і, зустрівши офіцера, викрикує:

– Ах! Як ви мене налякали!

Після цього зав'язувалася розмова, що перепліталася теребінням фартушка, поглядами з-під лоба і різноманітними іншими манірностями, за допомогою яких навіть найтвердіше чоловіче серце розм'якне.

І так ганила Олюнька її за це баламутство, що Ганнуся вже через кілька днів знайомства зізналася їй у почуттях до пана Бабинича. Не раз між собою про це розмовляли.

– Інші, як жебраки, випрошували, – згадувала Ганнуся. – А той змій волів на своїх татарів, а не на мене дивитися, а говорив не інакше, як наказував: «Панно, вийдіть! Панно, їсти! Панно, пити!» Мав би бути грубіяном, але не був. Не мав бути турботливим, але був! У Красному Ставі я й сказала собі: «Не дивишся на мене, тоді стережись!» А вже в Лончній мене саму так розібрало, що страх. Тут скажу тобі, йому лише в ці сірі очі зазирала, а коли сміявся, то вже і мене радість брала, ніби якоюсь рабинею була…

Олюнька звісила голову, бо і їй сірі очі прийшли на па-

м'ять. І той би так само говорив, і йому команда вічно була на вустах, серйозність на обличчі, лише совісті не мав і Божого страху.

А Ганнуся, слідуючи за власною думкою, правила далі:

– Коли з буздиганом на коні по полю гасав, то думала, що орел або гетьман якийсь. Татари його гірше, ніж вогню, боялися. Куди б приїхав, послух мав бути, а як битва траплялася, то кровожерливість із нього, як вогнем, била. Багато я гідних кавалерів у Любліні бачила, але такого, щоб на мене страх наганяв, ніколи.

– Якщо тобі його Господь Бог призначив, то його одержиш, але щоб тебе не покохав, повірити не можу…

– Кохати то він мене кохав… Трішечки… Але ту іншу – більше. Сам мені неодноразово казав: «Щастя ваше, панно, що ні забути, ні розлюбити не можу, бо інакше краще б вовкові козу доручити, ніж мені таку дівчину».

– А що ти йому на це?

– Я казала йому так: «Звідки ж ви знаєте, чи відповіла б я взаємністю?» А він відповідав: «Я б і не питав!» І роби, що хочеш із таким!.. Дурна та, котра його не покохала, і вона льодинку мусить мати замість серця. Я питала його, як її звати, але він не захотів повідомити. «Краще, – казав, – цього не чіпати, бо це болячка. А друга болячка, – казав, – це Радзивілли… зрадники!» І зараз же таке страшне обличчя робив, що я воліла б у мишачу нірку сховатися. Просто боялася його!.. Але що там! Не для мене він, не для мене!

– Проси за нього святого Миколая. Я знаю від тітки, що він найкращий у таких справах помічник. Зваж лишень, аби його не образити, інших баламутячи.

– Ніколи більше не буду, лише стільки! Дрібку!

Тут Ганнуся показувала на пальчику, скільки собі дозволить, і малу собі визначала порцію, найбільше на півнігтя, щоб святого Миколая не образити.

– Не через якусь примху це роблю, – звірялася дівчина панові мечнику, котрий також її баламутство до серця взяв. – Але мушу, бо якщо нам ці офіцери не допоможуть, то ніколи звідси не виберемося.

– Ба! Браун цього ніколи не допустить.

– Браун закоханий! – відповіла вона тоненьким голосочком, опускаючи очі.

– А Фітц-Ґреґорі?

– Закоханий! – голосочок став ще тоншим.

– А Оттенхаґен?

– Закоханий!

– А фон Ірхен?

– Закоханий!

– Хай вас ліс огорне!.. То я бачу, що лише з Кетлінґом ви не впоралися…

– Не терплю його! Але хтось інший дасть собі з ним раду. Зрештою, обійдеться і без його дозволу.

– То ви думаєте, що якщо ми захочемо втікати, вони нам не перешкодять?

– Вони підуть із нами!.. – зронила, витягаючи голівку і мружачись, Ганнуся.

– Заради бога! То чому ж ми досі тут сидимо? Я вже сьогодні хотів би бути далеко!

Але на нараді, яка після цього відбулася, вирішили, що все ж потрібно зачекати, поки доля Богуслава не вирішиться і поки пан підскарбій або пан Сапєга не підійдуть до околиць Жемайтії. Інакше їм загрожувала небезпека навіть від своїх. Товариство ж чужоземних офіцерів не лише не слугувало захистом, а й навіть збільшувало цю небезпеку, бо люд був так страшенно на чужинців лютий, що кожного, хто польський одяг не носив, мордував без милосердя. Навіть польські сановники, носячи чужі одежі, не кажучи вже про австрійських і французьких дипломатів, не могли подорожувати інакше, ніж під прикриттям потужних військових підрозділів.

– Можете мені повірити, бо я проїхала всю країну, – розповідала Ганнуся. – У першому-ліпшому селі, в першому-ліпшому лісі грабіжники нас знищать ще до того, як спитають, хто ми такі. Не можна інакше утікати, лише до війська.

– Ба, я матиму власну партію.

– Поки ви її зберете, перш ніж до знайомого села доїдете, вам в'язи скрутять.

– Звістки про князя Богуслава повинні вже скоро надійти.

– Панові Браунові я звеліла, щоб зараз же мені про все доповідав.

Браун, однак, уже довгий час нічого не повідомляв. Натомість Кетлінґ знову став навідувати Олюньку. Бо вона першою, здибавши його якогось дня, простягнула йому руку. Молодий офіцер погано віщував про цю глуху тишу. Бо вважав, що князь, з огляду на електора та шведів, не замовчав би навіть про найменший успіх і, мабуть, його перебільшив би, ніж мовчанням значення реальних перемог послаблювати.

– Не думаю, щоб його розбили вщент, – задумався молодий офіцер, – але він точно перебуває у скруті, вихід із якої знайти важко.

– Всі звістки доходять сюди так пізно, – поскаржилась Олюнька. – Найкращий цьому доказ – Ченстохова, подробиці про дивовижний захист якої ми дізналися лише від панни Борзобагатої.

– Я, пані, знав про все раніше, але, не розуміючи як чужоземець святості цього місця для поляків, навіть не згадував вам про це. Бо ж у будь-якій великій війні завжди знайдеться невеличкий замок, що на якийсь час захиститься і кілька штурмів відіб'є, таке часто буває, і зазвичай не приділяється цьому якоїсь ваги.

– А це була б для мене наймиліша новина.

– Бачу тепер, що погано вчинив, бо як тепер чую, після тієї оборони багато що змінилося, з чого роблю висновок, що це важлива річ, яка на перебіг усієї війни вплинути може. Однак, повернімося до підляської експедиції князя, бо це інша річ. Ченстохова далеко, а Підляшшя ближче. Коли князеві

спочатку велося, то пам'ятаєте, панно, як швидко приходили новини… Повірте, панно: я хоч іще молодий, але з чотирнадцятого року життя жовніром, і досвід мені підказує, що та тиша не вийде на добро.

– Мабуть, саме на добро, – заперечила панночка.

Кетлінґ погодився:

– Хай буде так!.. Через півроку закінчується моя служба!.. Через півроку розривається моя присяга!..

Через кілька днів після цієї розмови новини нарешті прийшли.

Привіз їх пан Бєс герба Корінь, котрого поза очі Богуслав називав Корнутом[51]. Був це польський шляхтич, але повністю зіноземлений, бо чи не з підліткових років у закордонних військах служив, польську мову майже забув, принаймні розмовляв, як німець. Душу мав також чужоземну, тому дуже до особи князя був прив'язаний. Їхав він із важливою місією до Крулевця, а в Таурогах зупинився лише для перепочинку.

Браун із Кетлінґом привели його зараз же до Олюньки та Ганнусі, котрі тепер мешкали і навіть спали разом.

Браун виструнчився перед Ганнусею, після чого звернувся до пана Бєса:

– Це родичка пана Замойського, старости калуського, отже, і пана князя, з котрою він наказав поводитися достойно, і котра бажає новини з вуст реального свідка почути.

---

[51] *Луцій Анней Корнут* – філософ-стоїк, учитель Персія та Лукана.

Пан Бєс, своєю чергою, виструнчився, як по службі, і чекав запитань.

Ганнуся не заперечувала своєї спорідненості з Богуславом, бо забавляла її військова честь, тому вказала рукою панові Бєсу, щоб той сів, а коли зробив це, спитала:

– Де тепер князь перебуває?

– Князь відступає на Сокілку, дай йому Боже щастя! – відповів офіцер.

– Кажіть, пане, всю правду, як йому ведеться?

– Скажу щиру правду, – сказав офіцер, – і нічого не затаю, вважаючи, що ваша гідність знайде в душі своїй фундамент для вислуховування новин не надто приємних.

– Знайду! – підтвердила Ганнуся, стукаючи під сукнею підбором до підбора, задоволена, що її назвали «її гідністю» і що новини «не надто приємні».

– Спочатку все нам ішло добре, – продовжував пан Бєс. – Ми знищили дорогою кілька зграй бунтівників, розбили пана Кшиштофа Сапєгу і вирізали дві кавалерійські хоругви, а також добрий реґімент піхоти, нікого не жаліючи… Після чого розбили пана Гороткевича, що він сам заледве втік, а дехто каже, що й убитий… Відтак ми зайняли руїни Тикоцина…

– Це все ми й так знаємо, розказуйте мерщій неприємні новини! – обірвала його Ганнуся.

– Прошу лишень, панно, вислухати їх спокійно. Ми дійшли аж до Дрогичина і там раптом усе змінилося… Ми вва-

жали, що пан Сапєга ще далеко, а тим часом два наші роз'їзди наче крізь землю провалилися. Не повернувся жоден свідок поразки. Несподівано виявилося, що якесь військо йде попереду нас. Ми від цього зовсім отетеріли. Пан князь став уже думати, що всі попередні свідчення були фальшиві і що пан Сапєга не лише наступив, а й дорогу відрізав. Ми стали відступати, аби змусити ворога таким робом до генеральної битви, якої так прагнув князь… Але ворог не давав поля, лише безперервно нападав і нападав. Пішли знову роз'їзди і повернулися пошарпані. З того часу стало нам все з рук валитися, не мали ми спокою ні вдень, ні вночі. Дороги нам псували, греблі розвалювали, провіант перехоплювали. Поширилися чутки, що це сам пан Чарнецький нас гнобить. Жовнір не їв, не спав, духом упав. У самому таборі гинули люди, наче їх земля пожирала. У Білостоці ворог знову захопив цілий роз'їзд, обоз, княжі карети та гармати. Ніколи нічого схожого я не бачив. Не бачено також такого і в попередніх війнах. Князь упав у депресію. Хотів однієї генеральної битви, а мусив щодня битися в десятьох менших… і програвати. Безлад насувався. А що можу розказати про наші спантеличення та страх, коли дізналися, що сам пан Сапєга ще не підійшов, а це лише потужний роз'їзд пробрався до нас і тих невимовних прикрощів нам завдав?.. У цьому загоні були татари…

Дальшу розповідь офіцера припинив писк Ганнусі, котра, кинувшись раптом Олюньці на шию, закричала:

– Пан Бабинич!

Офіцер здивувався, почувши це прізвище, але вирішив, що це переляк і ненависть видобули гідній панночці з грудей цей вигук, тому, помовчавши, зауважив:

– Кому Бог дав велич, тому дав і чимало важких часів для терпіння. Тому спробуйте, панно, заспокоїтись! Саме таке ім'я того пекельника, котрий долю всієї експедиції змінив і незліченних ще шкод став причиною. Прізвище його, яке ваша гідність із такою дивовижною швидкістю вгадала, повторюють тепер усі вуста з жахом в нестямі в нашому таборі…

– Того пана Бабинича я бачила в Замості, – мерщій виправилася Ганнуся. – І якби ж я знала…

Тут вона замовкла, і тому ніхто не дізнався, що у такому разі сталося б…

Офіцер знову помовчав і правив далі:

– Прийшла відлига і тепло, всупереч, можна сказати, природному порядку, бо ми мали повідомлення, що на півдні Речі Посполитої зима ще тримається сувора, а ми натомість чалапали у весняній бовтанці, яка нашу важку кавалерію до землі прикувала. А він, маючи лише легку кінноту, тим більше наїжджав. Щокроку ми втрачали підводи та гармати, так що наприкінці без обозу йти довелося. Навколишні мешканці в сліпій ненависті своїй явно сприяли нападникам… Буде, що Господь Бог захоче, але в стані відчаю я залишив весь табір і самого пана князя, котрого на додачу злостива пропасниця не полишає і на цілі дні сил позбавляє. Генеральна

битва відбудеться вже незабаром, але як обернеться, лише Бог знає… І покерує… Дива потрібно сподіватися.

– А де ви покинули князя?

– За день дороги від Сокілки. Князь має намір окопатися в Суховолі або в тамтешньому Янові, щоб битву прийняти. А пан Сапєга був за два дні дороги. Коли я від'їжджав, ми мали перепочинок, бо від спійманого язика дізналися, що пан Бабинич поїхав до головного табору, а без нього татари не насмілювалися наступати, концентруючись на шарпанні роз'їздів. Князь, котрий як незрівнянний полководець, всі надії на генеральну битву покладає, але це коли здоровий, а коли його лихоманка вхопить, мусить інакше думати, найкращим доказом чого є те, що мене послав до Пруссії.

– А з якою метою ви туди їдете?

– Або князь битву виграє, або програє. Якщо програє, вся Пруссія електора залишиться без захисту і може так трапитись, що пан Сапєга перейде кордон, аби електора на бік польського короля схилити… Тому (кажу це, бо тут таємниці немає жодної) й прямую застерегти, щоб якийсь захист тим провінціям вигадали, бо непрошені гості можуть у занадто численній компанії прийти. Електора це справа і шведів, із якими пан князь перебуває в союзі і від яких також має право порятунку виглядати.

Офіцер закінчив.

Ганнуся закидала його ще безліччю запитань, із труднощами дотримуючись відповідної позиції, зате коли вийшов,

дала собі нарешті волю, стала руками по накидці ляскати, на закаблуках, як дзиґа, вертітися, Олюньку в очі цілувати, а пана мечника за відкидні рукави тягати і закликати:

– А що? А що я казала? Хто зганьбив князя Богуслава? Може, пан Сапєга?… Дулю, пан Сапєга! Хто шведів так само гноїть? Хто зрадників викорінює? Хто найкращий кавалер і найбільший лицар? Пан Анджей! Пан Анджей!

– Який пан Анджей?.. – раптово зблідла Олюнька.

– Хіба я не казала, що його Анджей звати? Він сам мені це сказав. Пан Бабинич! Пан Бабинич! Хай живе пан Бабинич!.. Навіть пан Володийовський краще не зумів би!.. Що з тобою, Олюнько?

Білевичівна аж затрусилася, наче прагнучи скинути з себе тягар важких спогадів.

– Нічого! Я думала, що це ім'я лише зрадники носять. Бо був один такий, хто короля вихвалявся живого або мертвого шведам або князеві Богуславові продати, і його ім'я також було… Анджей.

– Хай його Бог судить! – вигукнув мечник. – Що нам зрадників проти ночі згадувати. Радіймо краще, бо є причина!

– Хай лише сюди пан Бабинич прийде! – додала Ганнуся. – Тоді так! Я буду навмисно ще більше Брауна баламутити, щоб уся залога збунтувалася, і з людьми, кіньми і разом із нами до пана Бабинича перейшла.

– Зробіть це, панно! Зробіть! – заохочував її мечник.

– А пізніше дуля всій Німеччині буде… Може, він про

мою суперницю забуде і мене по… ко…

Тут дівчина знову пискнула тихесенько, затулила очі руками, аж тут гнівна думка прийшла їй до голови, бо вдарила кулачком об кулачок і промовила:

– А якщо ні, то за пана Володийовського вийду!

Розділ XXI

Двома тижнями пізніше закипіло в усіх Таурогах. Одного вечора приволочилися безладні зграї війська Богуслава, по тридцять чи сорок коней, убогі, обдерті, на примар більше схожі, ніж на людей, і принесли звістку про поразку князя під Яновом. Втратили там усе: армію, гармати, коней, обоз. Шість тисяч відбірних людей вийшли з магнатом у цю експедицію, а повернулося заледве чотириста рейтарів, котрих князь особисто вивів з-під удару.

З поляків не повернувся ніхто, крім пана Саковича, бо всі, хто не поліг у бою, котрих не винищив у роз'їздах страшний пан Бабинич, перейшли на бік пана Сапєги. Багато також чужинських офіцерів воліли добровільно здатися на милість переможця. Словом, ще ніколи жоден із Радзивіллів не повертався з воєнної кампанії більше за нього виснажений, знищений і побитий.

Наскільки раніше придворні лестощі не знали міри у прославлянні воєнного генія Богуслава як полководця, настільки тепер усі скаржилися без угаву за недолугий спосіб ведення війни. Протестні настрої ніяк не влягалися через недобитих жовнірів, котрі останніми днями відступу зовсім забули про дисципліну і дійшли до такого безладу, що князь вирішив, що безпечніше буде залишатися в тилу.

Обоє з паном Саковичем зупинилися в Расейняї. Гасслінґ,

дізнавшись про це від солдатів, негайно повідомив цю новину Олюньці.

– Найважливіше, – зауважила вона, вислухавши реляцію, – чи пан Сапєга і той пан Бабинич переслідують князя і чи задумують війну перенести в ці краї?

– Із солдатів нічого не можна витягнути, – відповів офіцер, – бо переляк їх затьмарив. А є й такі, котрі кажуть, що пан Бабинич уже тут. З того однак, що князь із паном Саковичем залишилися, висную, що погоня не може бути швидкою.

– Але вона буде? Адже важко вважати інакше? Хто ж би після перемоги не переслідував розбитого ворога?

– Буде видно. Але я про щось інше хотів із панною порозмовляти. Князь у результаті хвороби та невдач певно роздратований, тому у відчаї й до нерозважливих вчинків схильний… Не розлучайтесь, панно, тепер із тіткою та панною Борзобагатою. Не погоджуйтесь, щоб пана мечника в Тільже вислали, як минулого разу перед експедицією сталося.

Олюнька промовчала, адже мечника ніколи в Тільже не висилали, лише коли знавіснілий князь ударив його обушком, він хворів кілька днів, то пан Сакович, аби приховати перед людьми вчинок вельможі, навмисно розпустив звістку, що старий туди поїхав. Олюнька воліла це перед Кетлінґом замовчати, бо гордій дівчині соромно було визнавати, що хтось одного з Білевичів, як собаку, побив.

– Дякую вам за застереження, – промовила вона нарешті.

– Я вважав це своїм обов'язком…

Але серце дівчини знову наповнилося гіркотою. Адже ще недавно від Кетлінґа залежало, щоб ця нова небезпека не зависла над її головою, адже якби він погодився на втечу, то була б уже далеко, раз і назавжди вільна від Богуслава.

– Пане кавалере, – зронила юнка, – справжнє щастя для мене, що це застереження не зачіпає вашої честі і що князь не віддав наказу мене не застерігати.

Кетлінґ збагнув іронію і відповів словами, яких Олюнька від нього не сподівалася:

– Все, що служби моєї жовнірської стосується і що мені стерегти честь наказує, те здійсню або життям поплачуся. Іншого вибору не маю і мати не хочу. Поза службою ж дозволено мені негідним учинкам запобігати. Тому як приватна особа залишаю панні цю кроцицю і раджу: стережіться, бо небезпека близька, а в разі потреби – вбийте! Тоді моя присяга буде нечинна і з порятунком вам покваплюся.

Сказавши це, молодик вклонився і повернув до дверей, але Олюнька затримала його.

– Пане кавалере, звільніться з цієї служби, боріться за добру справу, бороніть скривджених, бо ви цього гідні, бо ви чесні, бо шкода вас для зрадника…

На це Кетлінґ відреагував так:

– Я б уже давно звільнився й у відставку подав, якби не вважав, що, залишаючись тут, вам, панно, можу бути корисним. Тепер запізно. Якби князь повернувся переможцем, я

не вагався б і хвилини… Але якщо повертається переможеним, якщо можливо, що ворог його переслідує, було б боягузтвом вимагати відставки, поки термін, що закінчується, мене не звільнить… Ви ще побачите, панно, вдосталь, як люди малого серця юрбою покидатимуть переможеного, але мене між ними не буде. Ось вам хрест. А ця кроциця навіть кірасу з легкістю проб'є…

Кетлінґ вийшов, залишивши зброю на столі, яку Олюнька негайно ж сховала. На щастя, очікування молодого офіцера та її власні побоювання виявилися безпідставними.

Князь приїхав увечері разом із паном Саковичем і Патерсоном, але такий пригнічений і хворий, що ледве на ногах тримався. До того ж навіть не знав, чи часом пан Сапєга не наступає і чи не відрядив у погоню пана Бабинича з легкими хоругвами.

Богуслав, щоправда, повалив останнього в атаці, але навіть не надіявся, що його вбив, бо здавалося магнатові, що палаш його ковзнув по дотичній по місюрці пана Бабинича. Зрештою, він уже раз пальнув йому в обличчя з пістоля, але нічого путнього з цього не вийшло.

Боліло князя серце від думки, що той Бабинич зробить із його волостями, коли до них зі своїми татарами дорветься. А захищати їх не мав чим! І не лише волості, а й навіть себе самого. Між його прибічниками не було багато таких, як Кетлінґ, і доводилося визнати, що на першу ж звістку про наближення війська Сапєги покинуть його всі до одного.

Князь також не мав наміру залишатися в Таурогах довше ніж два або три дні, бо мусив поспішати в Королівську Пруссію, до електора та Штейнбока, котрі його могли забезпечити новими силами і використати для завойовування міст прусських або відіслати на допомогу самому королеві, що задумує експедицію вглиб Речі Посполитої.

У Таурогах треба було залишити лише когось з офіцерів, хто б лад у розбитих рештках війська навів, повідганяв селянські та шляхетські загони, захистив добро обох Радзивіллів і порозумівся з Левенгауптом, головнокомандувачем шведських сил у Жемайтії.

З цією метою, після прибуття до Таурогів і після ночі сну, князь викликав на нараду пана Саковича, єдиного, кому міг довіряти і своє серце відкрити. Дивним був цей перший «добридень» у Таурогах, яким навзаєм привіталися двоє друзів після нещасливої експедиції. Якийсь час дивилися один на одного, не кажучи ні слова.

Першим озвався князь:

– Ну, що! Чорти б ухопили!

– Вхопили! – повторив пан Сакович.

– Мусило так статися в таких обставинах. Якби я мав більше легких хоругв або якби дідько не приніс цього Бабинича… Два рази – це вже не випадковість! Справжній шибеник, ім'я нове прибрав. Не розказуйте про це нікому, щоб йому ще більше слави не додати.

– Не буду… Але чи офіцери не проговоряться, не пору-

чуся, бо ви презентували його біля своїх ніг як хорунжого оршанського.

– Німецькі офіцери нічого не тямлять у польських прізвищах. Їм усе одно: Кміциц чи Бабинич. Ех! На роги Люципера, якби я його одержав! Але я ж його мав… І ще, шельма, людей мені збунтував, загін Ґловбича забрав!.. Це мусить бути якийсь бастард нашої крові, ніяк не інакше!.. Я мав його, я ж мав… І втік!.. Більше мене це гризе, ніж уся та пропаща кампанія.

– Ви мали його, княже, але ціною моєї голови.

– Ясю! Скажу тобі щиро: краще б із тебе там шкуру злупили, я б тоді з Кміцицової собі барабан зміг зробити!

– Дякую вам, Богусю. Іншого від нашої дружби навіть не сподівався.

Князь зареготав:

– Але тріщав би ти на сапєжинській решітці… Все шельмівське сало з тебе витопили б. *Ma foi!* Хотів би я це побачити!

– А я хотів би побачити вас у руках пана Кміцица, вашого милого родича. Обличчя у вас різні, але за характером ви один на одного схожі і ногу маєте однієї мірки, і за тією ж дівулею сохнете, тільки що вона через брак даних лише здогадується, що ваш суперник здоровіший і кращий жовнір.

– Він із двома такими, як ти, впорався б, і лише я проїхався йому по животу… А якби мав ще дві хвилини зайвого часу, то слово даю, був би мій кузен уже мертвий. Завжди

ти був недалекий, тому й тебе полюбив, але останнім часом твоя дотепність згіркла, як редька.

– А ваша дотепність опинилася в п'ятах і тому й від Сапєги драпали, що я вас розлюбив і сам до Сапєги готовий податися.

– На аркан!

– На той, яким Радзивілла пов'яжуть.

– Годі!

– Слуга вашої світлості!

– Вартувало б кількох із тих рейтарів розстріляти, котрі найбільше галасують, і лад навести.

– Я наказав сьогодні вранці шістьох повісити. Вже й остигли, а все ще танцюють на мотузках завзято, бо сильний вітер надворі.

– Добре зробили. Але ось що скажіть! Хочете залишитися в гарнізоні Таурогів, бо мушу тут когось залишити?

– І хочу, і прошу цю посаду. Ніхто інший тут краще не впорається. Жовніри бояться мене більше, ніж інших, бо знають, що жарти зі мною кепські. З огляду на Левенгаупта буде краще, якщо залишиться тут хтось, серйозніший за Патерсона.

– Зумієш з бунтівниками впоратися?

– Запевняю вашу світлість, що жемайтійські сосни будуть родити цього року важчі за шишки плоди. З селянства два реґіменти піхоти зроблю і по-своєму їх вишколю. За волостями наглядатиму, а якщо розбійники нападуть, кину підо-

зру на котрогось багатшого шляхтича і вичавлю його, як сир у мішку. На початок потрібно мені б тільки трохи грошей, аби заборгованість з оплати найманцям зменшити і піхоту набрати.

– Що я зможу, те й залишу.

– З посагу?

– Тобто?

– Тобто Білевича, чиїми грішми придане наперед собі оплатили.

– Якби ти зміг якось делікатно зламати карк цьому мечникові, добре було б, бо легко сказати, але шляхтич документ має.

– Постараюся. Лише одне мене турбує: чи документ деінде не послав або його панночка в сорочку не зашила. Ваша світлість не хотіла б перевірити?..

– Дійде і до того, але тепер мушу їхати, хоча сил ще бракує, а та клята пропасниця мене вже зовсім заїла.

– То заздріть мені, ваша світлосте, що я у Таурогах залишаюся.

– Якесь маєш дивне бажання. Хіба… Ти зумисне?.. Гаками наказав би тебе розірвати.. Чому на цій посаді наполягаєш?

– Бо хочу одружитися.

– З ким? – князь аж сів на ліжку.

– З панною Борзобагатою-Красенською.

– Хороша ідея, знаменита думка! – погодився, помовчав-

ши, Богуслав. – Я чув про якийсь спадок…

– Саме так, після пана Лонґіна Підбийп'яти. Ваша світлість знає, який це впливовий рід, а маєтки того шляхтича в кількох повітах лежать. Щоправда, деякі з них якісь родичі – дев'ята вода на киселі – захопили, а в інших московські війська стоять. Будуть процеси, бійки та сварки, і перемов безліч, але я дам собі раду і жодного шматка нікому не відступлю. При цьому дівуля дуже мені в око впала, бо гладка та приваблива. Я відразу ж зауважив, коли ми її захопили, що лише вдавала страх, а очима в мене стріляла. Хай лише тут комендантом залишуся, то вже від неробства почнуться амури…

– Ось тоді мій наказ. Побратися не буду тобі забороняти, але прошу, чувай добре, жодних ексцесів, тямиш?! Бо ця панночка – Вишневецьких, самої княгині Ґризельди довірена особа, а я княгиню не хочу ображати з поваги, і пана старосту калуського також.

– Немає потреби застерігати, – відповів на це пан Сакович. – Бо позаяк хочу одружитися офіційно, то й діяти змушений відповідно.

– Хотів би я краще, щоб вона тебе відбрила.

– Я знаю одного, котрий гарбуза отримав, хоч він і князь, але так собі думаю, що мене таким не пригостять. Дивна та стрілянина очима мені наснаги додає.

– Краще не розповідай тому, кого відбрили, щоб тобі роги не прилаштував. Я накажу доповнити твій герб рогами або

подвійне прізвище отримаєш: Сакович-Рогатий! Вона з дому Борзобагата, а він Борзорогатий. Гарна буде з вас пара. Ну, що ж, одружуйся, Ясю, поспішай, і повідом про весілля, бо я буду дружкою.

Страшний гнів спотворив і без того непривабливе обличчя пана Саковича. Очі на якусь мить затулила пелена, але незабаром він опам'ятався й обернув княжі слова на жарт:

– Небоже! Зі сходів власною силою не годен зійти, а ще мені погрожує… Досить із вас Білевичівни, а від моєї подалі! Ще будете дітей пана Бабинича бавити!

– Щоб ти собі язика зламав, безчесний сину! То ти з хвороби насміхаєшся, яка ледве мене не вгробила? Бодай би й тебе так зачаклували!

– Що там чари! Часом, коли погляну, як усе природним порядком речей відбувається, то гадаю, що чари – це повна дурня.

– Бовдур! Тихо, щоб не накликати лиха! Поганієш на очах.

– Хотів би я не бути останнім поляком, котрий вашій світлості вірним залишився, бо за мою вірність однією невдячністю мене годують. От повернуся я до родинного вогнища і сидітиму спокійно, кінця війни виглядаючи.

– Ох, дай мені спокій! Ти ж знаєш, як тебе люблю.

– Важко мені це відчути. Бо нечистий мені любов до вашої світлості прищепив. Якщо в чомусь і є чари, то хіба в цьому.

Пан Сакович казав правду, бо він справді Богуслава лю-

бив. Князь про це знав і тому платив приятелю, якщо не глибокою прив'язаністю, то хоча б удячністю, яку самозакохані люди завжди відчувають до тих, хто їх обожнює.

Тому охоче погодився на його наміри стосовно Ганнусі Борзобагатої і сам особисто допомогти йому пообіцяв.

З цією метою близько полудня, коли почувався найздоровішим, наказав одягти себе і пішов до Ганнусі.

– Я прийшов з огляду на давнє знайомство дізнатися про стан вашого здоров'я, – промовив він. – А також спитати, чи перебування в Таурогах вам подобається?

– Хто в полоні, тому все має подобатись, – зітхнула Ганнуся.

Князь усміхнувся:

– Ви не в полоні. Захопили вас разом із жовнірами Сапєги, це правда. І я наказав вас сюди відіслати, але тільки для вашої безпеки. Волосина тут вам із голови не впаде. Знайте ж, панно, що я мало кого так поважаю, як княгиню Ґризельду, серцю якої ви близька. І Вишневецькі, і Замойські – моя родина. Ви тут отримаєте повну свободу і безперечну опіку, але я приходжу як доброзичливий приятель і скажу так: хочете – їдьте, я дам вам ескорт, хоч мені самому бракує жовнірів, але раджу залишитися. Вас, наскільки я чув, послано, щоб повернути успадковані маєтки. Знайте ж, що зараз не час про таке думати. І що навіть у спокійні часи протекція пана Сапєги мало б допомогла, бо він лише у Вітебську може чогось добитися, а тут йому зась. Зрештою, він особи-

сто цією справою займатися не буде, лише через комісарів… Вам би знадобилася доброзичлива та спритна людина, котру боялися б і поважали. Такого, хто б зайнявся, і не дав би собі солому замість зерна втюхати.

– Де ж я, сирота, знайду такого опікуна?! – видихнула Ганнуся.

– Саме тут, у Таурогах.

– Ваша світлість особисто…

Тут Ганнуся склала ручки і глянула так звабливо у вічі Богуслава, що якби князь не був настільки втомлений і виснажений, то зараз же покинув би про справу пана Саковича турбуватися, але що йому амури зараз були не в голові, то мерщій повідомив:

– Якби я лише міг, то нікому таких вдячних справ не доручав би. Але я змушений поїхати, бо так треба. Замість мене буде комендантом у Таурогах пан Сакович, староста ошмянський, великий кавалер, славетний жовнір і людина така спритна, що другого такого в усій Литві не знайдете. Тому, повторюю, залишайтесь краще в Таурогах, бо їхати немає куди, коли всюди повно розбійників, гультіпак і бунтівників усіх мастей. Пан Сакович надасть вам тут опіку, він вас захистить, подивиться, що можна з цими спадковими маєтками зробити, а коли вже за цю справу візьметься, то ручаюся, що ніхто у світі краще за нього до сприятливого кінця її не доведе. Він мій приятель, тому його знаю, все, що захочете, про нього розкажу. Бо якщо б я сам вашу власність захопив,

а потім дізнався, що пан Сакович проти мене виступає, то волів би їх зректися добровільно, бо з ним небезпечно сперечатися.

– Аби тільки пан Сакович захотів сироті прийти на допомогу…

– А ви лише будьте з ним милі, то він для вас усе зробить, бо йому ваші принади глибоко в серце запали. Вже він там ходить і зітхає…

– І де б я могла йому впасти в око?

«Шельма, а не дівчина!» – подумав князь, а вголос додав:

– Нехай пан Сакович пояснить, де це сталося, а ви з ним якось ласкавіше, бо це порядний чоловік і знаменитого роду, таким краще не легковажити.

Розділ XXII

Наступного ранку князь отримав виклик від електора, щоб якнайшвидше прибути до Крулевця, і прийняти командування над свіжосформованими військами, які мали вирушати під Мальборк або під Ґданськ. Лист також містив відомості про сміливу експедицію Карла-Ґустава Річчю Посполитою аж до руських країв. Електор передбачав поганий вислід такого рейду, і саме тому прагнув стати на чолі якнайбільших сил, щоб у разі потреби одній або другій стороні стати у пригоді, дорого продатися і долю війни переважити. За цих обставин рекомендував молодому князеві поквапитись, і настільки йому це було пильно, що за першим кур'єром послав і другого, котрий прибув дванадцятьма годинами пізніше.

Отже, князь не мав жодної зайвої хвилини і зовсім мало часу на відпочинок, хоча лихоманка повернулася з давньою силою. Однак потрібно було їхати. Здавши владу панові Саковичу, магнат виголосив напутнє слово:

– Можливо, доведеться мечника та дівчину перевезти до Крулевця. Там буде легше потихеньку з упертим чоловіком упоратись. А дівчину заберу, тільки б я був здоровий, із собою до табору, бо досить мені уже цих церемоній.

– Гаразд, тоді й забезпечення війська зможе збільшитися, – відповів на прощання пан Сакович.

Годиною пізніше вже не було князя в Таурогах. Залишився Сакович як повновладний пан, визнаючи над собою лише одну владу – Ганнусі Борзобагатої. Порошинки перед її стопами здував, як колись сам князь перед стопами Олюньки. Гальмуючи дику свою природу, був галантним, випереджаючи бажання, вгадуючи думки, і водночас тримався здаля, з усією повагою, з якою мав світський кавалер поводитись із панночкою, руки і серця котрої домагається.

Їй, потрібно визнати, сподобалося таке панування в Таурогах. Приємно їй було подумати, що коли вечір надходить, у нижніх залах, у коридорах, у цейхгаузі, в саду, ще зимовою паморозззю вкритому, лунають зітхання старших і молодших офіцерів, і навіть астролог зітхає, дивлячись на зорі зі своєї самотньої вежі, і навіть старий мечник своїми зітханнями порушує вечірню молитву.

Найкращою будучи дівчиною, була, однак, рада, що не Олюньці призначені ті полум'яні стріли, а їй. Була рада і з огляду на пана Бабинича, бо відчувала свою силу та спадало їй на гадку, що якщо ніхто ніколи їй не зміг опиратися, то і в його серці своїми очима певно залишила зарубку.

«Ту іншу забуде, ніяк не інакше, бо невдячністю його там годують, а коли це станеться, знає, де мене шукати, і пошукає… Справжній розбишака!» І погрожувала йому подумки: «Чекай! Відплачу я тобі, перш ніж утішу».

Пана Саковича тим часом, хоча й недолюблювала, радо приймала. Щоправда, виправдовувався в її очах від звину-

вачень у зраді в такий самий спосіб, в який мечникові тлумачився Богуслав. Казав, що зі шведом уже був укладений мир, вже Річ Посполита відітхнути і зацвісти мала, як тут пан Сапєга через особисті амбіції все зіпсував.

Ганнуся, не дуже у цих справах петраючи, пропускала ці слова мимо вух. Натомість неприємно вразило її дещо інше в оповіданнях пана старости ошмянського.

– Білевичі, – торочив він, – лементують на повний голос про свою кривду та неволю, а тут нічого їм лихого не сталося і не станеться. Не випускав їх князь із Таурогів, щира правда, але це для їхнього ж добра, бо вже за воротами загинути від гультяїв або лісових опришків могли. Не випускав їх і тому, що панну Білевичівну покохав, і це правда! Хто ж його за це не виправдає? Хто, чутливе серце маючи і зітханнями обтяжені груди, інакше б учинив? Якби мав не такі чесні наміри, то точно б, як пан, настільки могутній, міг би віжки собі попустити, але він хотів одружитися, хотів піднести цю вперту панночку до свого княжого стану, щастям її осипати, корону Радзивіллів на її голову одягти, а за це обра́зи на нього невдячні люди накидають, славу йому і честь применшуючи.

Ганнуся не дуже в це вірила, тому спитала того ж дня Олюньку, чи правда те, що князь хотів із нею побратися? Олюнька заперечити не змогла, а що були вже між собою дуже близькі, то подала свої аргументи. Здалися вони правильними і достатніми для Ганнусі, але подумала собі, що Білевичам не було аж так важко в Таурогах, а князь із паном Са-

ковичем не були такими вже злочинцями, якими їх пан мечник расейняйський оголосив.

Тому, коли прийшли звістки, що пан Сапєга з паном Бабиничем не лише не наближаються до Таурогів, а й посунули великим походом на шведського короля аж ген до Львова, Ганнуся спочатку розізлилася, але потім стала міркувати, що якщо їх немає, то немає й потреби утікати з Таурогів, бо можна життя втратити або, у кращому разі, спокійне перебування перетворити на повну небезпек неволю.

Дійшло з цього приводу до суперечок між нею й Олюнькою та мечником. Але навіть вони були змушені визнати, що віддалення пана Сапєги серйозно втечу утруднює, якщо взагалі не робить її неможливою. Тим більше, що у країні закипало щораз сильніше і ніхто з мешканців у своєму майбутньому не міг бути впевненим. Зрештою, навіть якщо й не визнавали рації Ганнусі, втеча без її допомоги, під наглядом пана Саковича й інших офіцерів, була нереальною. Лише Кетлінґ був їм відданий, але ні до чого, що суперечило б службі, втягнути себе не давав, до того ж часто бував відсутнім, бо його пан Сакович як досвідченого жовніра та здібного офіцера радо використовував проти озброєних загонів конфедератів і розбійників, і з цією метою часто з Таурогів його відряджав.

А Ганнусі було в них щораз краще.

Пан Сакович освідчився їй через місяць після від'їзду князя, але вертихвістка дала йому хитру відповідь, що його

не знає, що різне про нього подейкують, що не мала часу ще його покохати, що без дозволу княгині Ґризельди виходити заміж не може, а наприкінці заявила, що хоче йому рік випробування призначити.

Староста шаленів, наказав того дня відміряти одному рейтарові за незначну провину три тисячі різок, після яких бідного жовніра поховали, але мусив на Ганнусині умови пристати. Вона ж оголосила зазіхальнику, що якщо служитиме ще вірніше, пильніше та сумирніше, то через рік одержить лише стільки, на скільки буде її милість.

Таким чином гралася з ведмедем, але настільки вже встигла його приборкати, що навіть не буркнув, лише промовив:

– За винятком зради князя, всього панна може від мене вимагати, хоч би й того, щоб на колінах ходив…

Якби Ганнуся знала, які страшні через нетерплячку пана Саковича наслідки спадають на всю околицю, може, його так не дражнила б. Жовніри та міщани в Таурогах тремтіли перед ним, бо карав важко цілком без провини, понад усіляку міру. Військовополонені вмирали в ланцюгах від голоду або припечені залізом.

Не раз здавалося, що дикий староста хоче остудити схвильовану та спечену жаром кохання душу в людській крові, бо зривався раз по раз і сам робив вилазки. І перемога ходила найчастіше його слідом. Вирізав до ноги зграї розбишак. А захопленим у неволю селянам наказував для наочності відрубувати праву руку та відпускати їх такими додому.

Жах від його імені відмежовував, немов муром, Таурогі, навіть більші загони патріотів не насмілювалися заходити далі за Расейняй.

Тиша зробилася всюди, а він із німецьких непосид і місцевого селянства формував за гроші, відібрані в тутешніх міщан і шляхти, щораз нові полки і зростав у силі, щоб їх своєму князеві у разі важкої потреби доправити.

Вірнішого та страхітливішого слугу не зміг би Богуслав знайти.

На Ганнусю зате споглядав пан Сакович щораз тужливіше своїми страшними блідо-блакитними очима і на лютні їй грав.

Так спливало життя в Таурогах для Ганнусі, весело та безтурботно, а для Олюньки – важко й одноманітно. Від однієї променіли веселощі, як вогники, що ночами б'ють від каганця. Обличчя ж другої ставало щораз блідішим, серйознішим, суворішим, чорні брови щораз ближче сходилися на білому чолі, тому врешті-решт прозвали її монашкою і мала в собі вона щось від черниці. Стала привчати себе до думки, що нею стане, що її сам Бог, через біль, через випробування за ґрати монастиря до спокою веде.

Не та це вже була дівчина з чарівними рум'янцями на обличчі та щастям в очах, не та Олюнька, котра колись, їдучи в санях із нареченим, паном Анджеєм Кміцицем, вигукувала: «Гей! Гей! На бори і ліси!»

Весна вже входила в свої права. Розкуті від льоду води

Балтики став колисати потужний і теплий вітер, потім дерева заквітли, стрельнули квіти з вологих листяних пуп'янків, потім сонце стало спекотнішим, а бідна дівчина даремно виглядала кінця таурозької неволі, бо і Ганнуся не хотіла втікати, і в країні щораз страхітливіше ставало.

Меч і вогонь лютував так, немовби ніколи милість Божа настати не мала. Хто не взявся за шаблю чи списа взимку, зробив це навесні. Бо більше сніг слідів не зраджував, дрімучий ліс давав кращий прихисток і тепло війну робило легшою.

Звістки, як ластівки, прилітали до Таурогів, часом грізні, часом утішні. Й одні, й другі освячувала чиста дівчина молитвою, а також обливала сльозами смутку чи радощів.

Спочатку розповідали про загальне всього народу повстання. Скільки було дерев у борах Речі Посполитої, скільки колосків колихалося на її ланах, скільки зірок світило по ночах між Татрами та Балтикою, стільки встало проти шведів воїнів. Тих, хто шляхтою будучи, до меча і війни з Божої волі та природного ходу речей народилися. І тих, хто скиби плугом різав, обсіював зерном цю країну. І тих, хто торгівлею та ремеслами по містах займалися. І тих, хто жив у пущах, із бортництва користаючи, випалення смоли, із сокири чи рушниці. І тих, хто над ріками сидячи, рибальством промишляв. І тих, хто в степах кочував зі своїми стадами. Всі взялися за зброю, щоб зайд із країни вигнати.

Вже швед тонув у цьому потоці, як у ріці, що розлилася.

На подив усього світу, безсила ще недавно Річ Посполита знайшла більше шабель на свій захист, ніж міг їх мати німецький імператор або французький король.

Потім прийшли звістки і про Карла-Ґустава, котрий углиб Речі Посполитої чалапав ногами в крові, з головою в диму та полум'ї, блюзнірствуючи. Сподівалися будь-якої миті почути звістку про його смерть і знищення всіх шведських військ.

Ім'я пана Чарнецького лунало щораз могутніше від стіни до стіни, проймаючи страхом ворогів і вливаючи дух у польські серця.

– Переміг під Козеницями! – казали одного дня.

– Переміг під Ярославом! – повторювали кількома тижнями пізніше.

– Переміг під Сандомиром! – повторювало далеке відлуння.

Дивувалися лишень, звідки ще береться стільки шведів після таких розгромів.

На завершення прилетіли нові зграї ластівок, а з ними й чутка про оточення короля з усією шведською армією в річковій рогачці. Здавалося, що кінець уже близько, ось він.

Навіть пан Сакович у Таурогах припинив свої вилазки, лише листи по ночах писав і в різні сторони розсилав.

Мечник ходив, наче божевільний. Щовечора заходив зі звістками до Олюньки. Часом аж руки гриз, коли згадував, що доводиться сидіти в Таурогах. Сумувала за полем битви стара жовнірська душа. Врешті-решт почав зачинятися у

своєму покої і над чимось цілими годинами міркувати. Раз ухопив несподівано Олюньку за плечі, заридав гіркими слізьми і промовив:

– Мила ти дівчина, єдина донечко, але вітчизна миліша. І наступного дня на світанку зник, наче крізь землю провалився.

Олюнька знайшла лише листа, а в ньому такі слова:

> *«Хай Бог тебе благословить, кохана дитино. Розумів я добре, що тебе, а не мене стережуть і що самому мені буде легше вислизнути звідси. Нехай мене Бог судить, якщо я це, сирітко, від жорсткості серця та відсутності батьківських почуттів до тебе зробив. Але мука була вже нестерпна і я не міг, ранами Христовими присягаюся, не міг уже більше всидіти. Бо як подумаю, що потоками польська кров за patria et libertate*[52] *ллється, а моєї навіть краплини в цій ріці немає, то мені здалося, що мене навіть янголи небесні за це осудять… Не народитися мені було в святій нашій Жемайтії, де amor patriae живе і мужність, краще народитися мені було не шляхтичем, не Білевичем, якщо при тобі залишитися і тебе стерегти. Але ти, чоловіком будучи, зробила б те саме, тому й мене простиш, що тебе, як Даниїла, самою в яскині левів покинув. Але як його Бог у милосерді своєму врятував, так само, вважаю, і над тобою буде краща за мою, самої найсвятішої Богородиці, Королеви нашої, опіка».*

---

[52] *Patria et libertate* (*лат.*) – батьківщина та воля.

Олюнька сльозами скропила послання, але полюбила стрийка за цей учинок ще більше, бо її серце гордістю наповнилося. Тим часом вчинився в Таурогах неабиякий рейвах. Сам пан Сакович вбіг до дівчини, як фурія, і, скидаючи шапку з голови, спитав:

– Де ваш дядько?

– Там, де всі, крім зрадників, перебувають!.. У полі!

– Ви знали про це!.. – вигукнув староста.

А вона, замість збентежитись, підступила на кілька кроків до нього і, міряючи його очима з невисловленим презирством, зронила:

– Знала, і що?

– Ви… Ех! Якби не князь!.. Ви перед князем відповісте!..

– Ні перед князем, ні перед його прислужником. А тепер прошу звідси!..

І вказала йому пальцем на двері.

Пан Сакович заскреготав зубами і вийшов.

Того ж дня прогриміло в усіх Таурогах про Варецьку перемогу і така тривога заполонила серця всіх шведських прибічників, що навіть пан Сакович не посмів покарати священиків, котрі публічно відспівали в навколишніх костелах *Te Deum*.

Великий тягар упав йому з серця, коли кількома тижнями пізніше прийшов з-під Мальборка лист Богуслава з повідомленням, що король вислизнув із річкової пастки. Але інші новини були гірші. Князь вимагав підмоги та наказав

залишити в Таурогах не більше війська, ніж цього необхідний захист вимагав. Рейтари в повному спорядженні вийшли наступного ж дня, а з ними Кетлінґ, Оттінґен, Фітц-Ґреґорі, словом, усі боєздатні, крім Брауна, котрий був украй потрібен панові Саковичу. Тауроги ще більше опустіли, ніж після від'їзду князя.

Ганнуся Борзобагата стала нудитись і ще більше панові Саковичу докучати. Він же думав, чи не переправити її до Пруссії, бо осмілілі після відходу війська загони стали знову за Расейняй заходити і наближатися до Таурогів. Одні Білевичі зібрали до п'ятисот коней із дрібної шляхти та селян. Вони серйозно потріпали полковника Б'ютцова, котрий проти них виступив, і плюндрували без милосердя всі села Радзивіллів. Місцеве населення горнулося до них охоче, бо жоден рід, навіть Хлєбовичі, не тішилися такою між простолюдом пошаною й авторитетом, як Білевичі. Панові Саковичу шкода було залишати Тауроги на милість ворогів, він знав також, що у Пруссії важко йому буде з грішми, провіантом, що тут править, як хоче, а там влада його буде обмежена, проте втрачав щораз більше надію, що зуміє втримати місто.

Розбитий Б'ютцов сховався під його опіку, а звістки, які привіз про могутність і розмах заколоту, схилили пана Саковича остаточно до варіанта з Пруссією.

Як чоловік рішучий, який любив швидко доводити до пуття те, що задумав, за десять днів закінчив підготовку, віддав накази і був готовий вирушати. Аж раптом напоровся на

несподіваний опір, і то з того боку, з якого найменше сподівався. Бо з боку Ганнусі Борзобагатої!

Панночка і не думала до Пруссії їхати. У Таурогах їй було добре. Зміцніння партій конфедератів не лякали її анітрохи, й якби Білевичі навіть ударили на Тауроги, то ще більше втішилася б. Втямила собі дівчина, що на чужині, між німцями, залишиться цілком на милості пана Саковича, що легше б там могло дійти до якихось зобов'язань, на які не мала бажання, тому вирішила панночка наполягати на залишенні. Олюнька, котрій виклала свої причини, не лише підтвердила їхню слушність, а й наймiцніше, зі сльозами на очах, узялася її благати опиратися від'їздові.

– Тут спасіння може ще прийти, не сьогодні, то завтра, – казала юнка. – А там загинемо обидві.

Ганнуся їй на те відповідала:

– От бачиш! А ти ще мені дорікала за те, що я пана старосту хотіла в себе закохати, хоч я нічого такого не планувала, як княгиню Ґризельду люблю, тільки це якось так само по собі вийшло. А тепер зважав би він на мій опір, якби не був закоханий? Що скажеш?

– Правда, Ганнусю, правда! – погодилася Олюнька.

– Не турбуйся, квіточко гарненька! Ані ногою з Таурогів ми не ступимо, ще й панові Саковичу допечу на додаток жорстоко.

– Дай же Господи, щоб ти чогось добилася.

– І чому б це я не могла добитися?.. Я добилася, по-перше,

що ходить за мною, як цуценя, а по-друге, як мені здається, і за моїм спадком. Посваритися йому зі мною легко, навіть шаблею мене поранити, але тоді все пропало.

І виявилося, що вона мала рацію. Пан Сакович прийшов до неї веселий і впевнений у собі. Дівчина ж привітала його презирливим виразом на обличчі.

– Мабуть, – спитала вона, – зі страху перед панами Білевичами до Пруссії вирішили втікати?

– Не перед панами Білевичами, – насупив брови чоловік. – І не зі страху, бо переселяюся туди з розсудливості, щоб більше проти цих розбійників міг зі свіжими силами досягти.

– Тоді щасливої дороги.

– Тобто? Ви що, думаєте, що я без вас поїду, надіє моя наймиліша?

– Чий тхір родич, той нехай у втечі має надію, а не в мені. Ви занадто фамільярні, і якби я мала потребу комусь довіритися, то вже точно не вам.

Пан Сакович аж зблід від гніву. Дав би він їй перцю, якби не була це Ганнуся Борзобагата! Але зважаючи, перед ким стоїть, стримався, страшне своє обличчя підсолодив усмішкою й зауважив, ніби жартома:

– А я й не питатиму! Посаджу в екіпаж і повезу!

– То ви так? – спитала дівчина. – То, бачу, що всупереч наказам князя у полоні мене тут тримають? Тоді знайте, пане, про те, що якщо таке зробите, слова більше в житті до

вас не скажу, і нехай мені Господь Бог допоможе, бо я вихована в Лубнах і до боягузів найбільше маю презирство. Боже борони потрапити в такі руки!.. Бодай би мене пан Бабинич до Судного дня в Литву віз, бо той не боявся нікого!

– Заради бога! – вигукнув пан Сакович. – Поясніть хоча б, чому в Пруссію не хочете їхати?

Але Ганнуся почала вдавати ридання та відчай.

– Взяли мене, як татари, в неволю, хоч я княгині Ґризельди вихованка і ніхто до мене не мав права. Взяли і тримають в ув'язненні, за море силоміць вивозять, на вигнання мене засуджують, дивись іще кліщами мене роздиратимуть!.. О Боже! О Боже!

– Бійтеся, панно, цього Бога, до котрого взиваєте! – закликав пан староста. – Хто ж вас кліщами роздиратиме?

– Рятуйте мене всі святі! – повторювала, ридаючи, Ганнуся.

Пан Сакович уже й не знав, що має робити. Душили його нестяма та гнів. Думав, що схибнеться, або що це Ганнуся збожеволіла. Врешті-решт кинувся їй до ніг і пообіцяв, що в Таурогах залишиться. Тоді вона стала його просити, щоб поїхав, якщо боїться, чим остаточно його до відчаю довела. Тоді шляхтич схопився і, виходячи, промовив:

– Гаразд! Залишаюся в Таурогах, а чи боюся я панів Білевичів, незабаром і з'ясується.

І того самого дня, зібравши рештки розбитих військ Б'ютцова і своє власне, пішов, але не до Пруссії, а за Расейняй,

проти панів Білевичів, котрі в найближчих лісах стояли табором. Не сподівалися вони жодного нападу, бо вже звістку про близький вихід війська з Таурогів повторювали впродовж кількох днів в околиці. Тому староста напав несподівано, розбив їх шаблями та копитами. Сам мечник, під командуванням котрого стояв загін, врятувався від загибелі, але двоє Білевичів з іншої лінії полягли. А з ними й третина жовнірів. Решта розпорошилися на всі чотири сторони світу. Кількадесят військовополонених привів староста до Таурогів і стратити всіх наказав ще до того, як Ганнуся змогла виступити на їхній захист.

Про залишення Таурогів уже не було навіть мови і не мав потреби пан староста цього робити. Бо після цієї нової перемоги партії не насмілювалися переходити на цей бік Дубіси. Пан Сакович загордився і хизувався без міри, що якби йому Левенгаупт прислав тисячу добрих коней, він би в усій Жемайтії заколот задушив. Але Левенгаупта не було вже в цих краях. Ганнуся ж погано прийняла вихваляння старости.

– Це з паном мечником, – промовила вона, – так легко вдалося… Але якби там був той, від котрого ви обоє з князем утікали, то я впевнена, що ви б і без мене до Пруссії за море драпанули.

Старосту взяли ці слова за живе.

– По-перше, панно, Пруссія розташована не за морем, бо за морем є Швеція, а по-друге, від кого ж це ми так із князем утікали?

– Від пана Бабинича! – зронила панночка і спромоглася на церемонний реверанс.

– Нехай я його колись на відстань шаблі зустріну!

– Тоді точно на глибину шаблі ви б у землі лежали… Але не кличте вовка з лісу!

Пан Сакович справді нещиро цього вовка накликав, бо хоч і був людиною неабиякої відваги, проте перед паном Бабиничем відчував якийсь страх, майже забобонний, такими жахливими були йому після нього з останньої війни спогади.

Не знав він також, наскільки швидко це грізне прізвище знову почує.

Перш ніж прозвучало воно по всій Жемайтії, надійшла через якийсь час інша, для одних найрадісніша з радісних, а для пана Саковича найжахливіша звістка, яку двома словами повторювали вуста всіх у цілій Речі Посполитій:

– Варшаву взяли!

Здавалося, що земля розступається під ногами зрадників, або що саме шведське небо валиться на їхні голови разом з усіма божествами, які на ньому дотепер світили, наче сонця. Вухам своїм не хотіли вірити, що канцлер Оксеншерна у полоні, Еріксен у полоні, Левенгаупт у полоні, Вранґель у полоні, Віттемберґ, навіть великий Віттемберґ, котрий усю Річ Посполиту кров'ю залив, котрий половину її ще до приходу Карла підкорив, також у полоні! Що король Ян-Казимир тріумфує, а після перемоги суд чинитиме над грішниками.

І звістка ця линула, немовби на крилах, гуділа, як грім,

усією державою, проносилася селами, бо кожен селянин повторював її іншому. Летіла через поля, бо зерновий лан нею шумів. Йшла через ліси, бо сосна повторювала її сосні, орли клекотіли про неї в повітрі – і тим більше всі, хто живий, хапалися за зброю.

Вмить забули біля Таурогів про останню поразку. Страшний ще недавно пан Сакович змалів у всіх, ба, навіть у власних очах. Партії знову взялися нападати на шведські загони. Білевичі, оговтавшись від останнього погрому, знову перейшли Дубісу на чолі своїх селян і решти ляуданської шляхти.

Пан Сакович і сам не знав, до чого вдатися, куди обернутися, звідки виглядати порятунку. Давно вже не мав звістки від князя Богуслава і даремно ламав собі голову, де той, при яких військах може перебувати. Інколи неспокій охоплював його смертельний: чи й князь не потрапив також у неволю?

Із жахом згадував, як князь казав йому, що загін переправить до Варшави, а якщо зроблять його комендантом столичного гарнізону, то жадає там бути, бо легше звідти на всі боки оглядатися.

Не бракувало також і людей, котрі переконували, що князь уже в руках Яна-Казимира.

– Якби князя не було у Варшаві, – подейкували, – то чому б милостивий наш король в амністії, яку всім полякам гарнізону, що залишилися, надав, виняток для нього одного зробив? Мусить він уже бути в королівській владі, а що відомо, що голова князя Януша на колоду була призначена, то

Богуславова замість неї впаде.

Внаслідок роздумів дійшов пан Сакович до такого ж висновку і боровся з розпачем, бо, по-перше, князя любив, а по-друге, знав, що в разі смерті свого могутнього покровителя легше найдикішому звірові прихистити голову в усій Речі Посполитій, аніж йому, котрий був правицею зрадника.

Здавалося йому, що залишається лише одне: не зважати більше на Ганнусин опір і втекти до Пруссії, щоб там шукати хліба та служби.

– Але що буде, – питав не раз сам себе пан староста, – коли й електор злякається гніву польської величності й усіх втікачів видасть?

Не було іншого виходу, хіба що ховатися за морем, у самій Швеції.

На щастя, після тижня цієї непевності та мук, прибув від князя Богуслава кур'єр із довгим власноручним листом:

> «*Варшаву в шведів відібрали,* – писав князь. – *Табір мій і речі пропали. Recedere*[53]*вже запізно, бо така на мене там злість, що навіть із амністії мене викреслили. Людей моїх біля самих воріт Варшави пошарпав пан Бабинич. Кетлінґ у полоні. Шведський король, електор і я, разом із Штейнбоком і всіма силами, йдемо під столицю, де генеральна битва незабаром настане. Карл присягається, що її виграє, хоча вміння Казимира у веденні війни помалу зростають. Хто б міг*

[53] *Recedere* (*лат.*) – відкликати.

сподіватися, що в колишньому єзуїтові такий великий стратег сидить? Але я знав це ще під Берестечком, бо там усе діялося його і князя Вишневецького головою. Ми маємо надію лише на те, що посполите рушення, якого при Казимирові було кількадесят тисяч, розповзеться по домівках або що перший запал вистигне і битися настільки добре не будуть. Дав би Бог переполох, аби цей шанс сповнився, тоді остаточної Карл зможе поразки завдати, хоч що після неї буде, невідомо, і навіть генерали собі тихцем перемовляються, що цей заколот то гідра, в якої щораз нові голови ростуть. Начебто планується спочатку відібрати назад Варшаву. Коли я це особисто від Карла почув, то питав, що далі. А він нічого не сказав. Тут сили наші тануть, а їхні ростуть. Нової війни починати йому немає з ким. І дух уже не той, і ніхто з наших не триматиметься шведів, як на початках. Дядько електор мовчить, як зазвичай, але бачу добре, що якщо битву програємо, то почне шведів наступного ж дня бити, щоб прихильності Казимира домогтися. Важко ударятися в покору, але мусимо! Дай лише, Боже, щоб мене прийняли і щоб цілим вийшов, маєтків своїх не розгубивши. Лише на Бога надія, а від страху важко захиститися і потрібно зло передбачити. Тому все, що можна, з маєтків треба за дзвінку монету заставити або й продати. Зроби це, навіть якщо доведеться з конфедератами тихцем до негоціації увійти. Сам же з усім табором їдь у Біржі, оскільки звідти до Курляндії ближче. Я радив би до Пруссії, але там

незабаром від вогню та меча буде лячно, бо зараз же по тому, як узяли Варшаву, відрядили пана Бабинича, щоб через Пруссію на Литву йшов заколотників збирати, а дорогою палив і різав. А ти знаєш, що він це вміє. Ми хотіли його спіймати над Бугом і сам Штейнбок послав на нього великий роз'їзд, із якого жоден вісник поразки не повернувся. Навіть не думай з Бабиничем силами мірятися, бо не подужаєш, лише до Бірж поспішай. Пропасниця минулася мені повністю, бо тут широкі простори й усюди сухо, не так гнило, як у Жемайтії. Богові тебе я доручаю і т. д.».

Наскільки пан староста зрадів, що князь живий і здоровий, настільки ж засмутили його ці новини. Якщо навіть князь передбачав, що й виграна генеральна битва не зможе занадто поправити шведську фортуну, яка похитнулася, то чого можна було сподіватися в майбутньому? Мабуть, князь зможе захиститися від загибелі під плащем хитрого електора, а він, пан Сакович, під княжим, але що робити зараз? Іти до Пруссії?

Пан Сакович не мав потреби в княжих порадах, щоб не переходити дорогу панові Бабиничу. Бракувало йому для цього як сил, так і бажання. Залишалися Біржі, але і туди надто пізно! Дорогу до цього міста заступила партія Білевичів, а ще була й купа інших, шляхетських, селянських, парафіяльних, і бозна-яких, які на одну звістку об'єднаються і розвіють його, як вихор сухе листя. А навіть якщо не об'єднаються, вдасться випередити їх швидким і сміливим переходом,

то доведеться дорогою в кожному селі, в кожному багні, в кожному полі та лісочку приймати нову битву. Які ж то сили мати потрібно, щоб хоч тридцять коней змогли дійти до Бірж? Отже, залишатися в Таурогах? І це кепсько, бо тим часом прийде на чолі могутнього татарського війська страшний пан Бабинич. Всі партії долучаться до нього і заллють Тауроги, як повінь, і таку помсту справлять, про яку люди досі й не чули.

Вперше в житті відчув зухвалий ще донедавна староста, що бракує йому розуму в голові, сил у діях і вибору в небезпеці. Наступного дня він закликав на раду Б'ютцова, Брауна і кількох вищих офіцерів. Вирішили залишитися в Таурогах і чекати новин з-під Варшави.

Але Браун із цієї наради подався відразу на іншу, а саме до Ганнусі Борзобагатої. Довго-довго радилися між собою, аж Браун вийшов з дуже зворушеним виглядом. Ганнуся ж влетіла, як буря, до Білевичівни.

– Олюнько! Час настав! – вигукнула вона вже з порога. – Мусимо втікати!

– Коли? – спитала відважна дівчина, трохи бліднучи, але зараз же піднявшись, на знак негайної готовності.

– Завтра, завтра! Браун отримав команду, а Сакович спатиме в місті, бо його пан Дзєшук на бенкет запросив. Пана Дзєшука давно намовили і він до вина чогось йому підмішає. Браун каже, що сам піде і п'ятдесят коней спровадить. Ой, Олюнько, Олюнько, яка я щаслива! Яка я щаслива!

Тут Ганнуся кинулася на шию подрузі і стала її обіймати в такому вибуху радощів, що та вкрай здивована спитала:

– Що з тобою, Ганнусю? Адже ти могла давно Брауна до цього схилити?

– Я могла схилити? Так, могла! То я тобі ще нічого не казала? О Боже! Боже! Ти нічого ще не знаєш? Та пан Бабинич сюди йде! Пан Сакович зі страху трясеться й усі вони також!.. Пан Бабинич іде! Палить! Ріже! Роз'їзд один винищив до решти, самого Штейнбока здолав і йде великими переходами, немовби квапиться! А до кого ж він сюди може поспішати? Скажи, чи я не дурепа?

Тут сльози бризнули з очей Ганнусі, а Олюнька склала руки, як до молитви і, звівши очі, промовила:

– До кого б не квапився, нехай Усевишній випрямляє дороги його, хай його благословляє та захищає.

Розділ XXIII

Пан Кміциц, бажаючи пробратися від Варшави до Королівської Пруссії та Литви, справді нелегке мав на початках завдання, бо не далі, як у Сероцьку стояло велике шведське військо. Карл-Ґустав наказав свого часу навмисно там його розмістити, щоб перешкоджати облозі Варшави, але позаяк Варшава була вже взята, то ця армія тим часом не мала нічого кращого до роботи, як не пропускати загони, які Ян-Казимир хотів би у Литву або Пруссію послати. Командував там Дуґлас, управний воїн, досвідчений як жоден інший із шведських генералів у перманентній війні, йому допомагали двоє польських зрадників – Радзейовський і Радзивілл. Було з ними дві тисячі вишколеної піхоти і стільки ж кавалерії та артилерії. Воєначальники, почувши про експедицію пана Кміцица, коли і так потрібно було їм потурбуватися про порятунок Литви, допомогти знову обложеному мазурами Тикоцину на Підляшші, широко розкинули на пана Анджея сіті в трикутнику над Бугом, між Сероцьком з одного, Золоторією з іншого боку й Остроленкою на вершині.

Пан Кміциц був змушений через той трикутник проходити, бо квапився, а цим шляхом була йому найкоротша дорога. Він також второпав, що потрапив у пастку, але полковник звик до такого способу ведення війни, тому й не розгубився. Він розраховував на те, що ці тенета занадто розтягнені, і то-

му чарунки в них такі широкі, що в разі потреби пробратися крізь них зможе. Більше того: хоча й полювали на нього завзято, лицар не лише петляв, не лише вислизав, а й сам полював. Спочатку перейшов Буг за Сероцьком, дістався берегом річки до Вишкова, в Бранщику знищив до останнього триста вершників, висланих у роз'їзд. Так що, як писав князь, жоден свідок поразки не залишився живим. Сам Дуґлас напав на полковника в Длуґосьодлі, але той, розбивши кінноту, пробрався крізь неї і замість утікати щодуху, подався не криючись аж до річки Нарви, яку вплав форсував. Дуґлас же залишився на її березі, чекаючи на пороми, але поки їх доставили, пан Кміциц глупої ночі знову переплив ріку і вдарив в авангард шведів, вчинивши переполох і безлад в усій дивізії Дуґласа.

Здивувався цьому вчинку старий генерал, а наступного дня його здивування стало ще більшим, коли дізнався, що пан Кміциц обійшов армію і, повернувшись на місце, з якого вирушили його ловити, захопив у Бранщику шведський обоз разом зі здобиччю та скарбом, що йшов за військом, і скарав на смерть п'ятдесятьох піхотинців конвою.

Часом по кілька днів шведи бачили його татар неозброєним оком на краю горизонту, а дістати їх не могли. Зате пан Анджей щомиті щось руйнував. Шведські солдати потомилися, а польські хоругви, які ще трималися пана Радзейовського, або інші колаборанти-протестанти, служили неохоче. Натомість населення прислужувалося із запалом легендар-

ному партизанові. Він знав про кожен рух, про найменший роз'їзд, про кожну підводу, яка вирушала вперед або залишалася позаду. Часто здавалося, що полковник грається зі шведами, але були то тигрячі жарти. Військовополонених не брав, казав їх вішати татарам, бо так само зрештою робили в усій Речі Посполитій шведи. Інколи, можна сказати, нападала на нього просто невгамовна нестяма, бо зі сліпою зухвалістю кидався на переважаючі сили супротивника.

– Шаленець командує цим загоном, – говорив про нього Дуґлас.

– Або скажений собака! – відповідав пан Радзейовський. Богуслав дотримувався думки, що і перше, і друге, але підшите знаменитим жовніром. З гордістю також розповідав генералам, як цього кавалера вже двічі власною рукою звалив на землю.

Мабуть, саме на нього найзатятіше наступав пан Бабинич, шукав його, вочевидь, і, сам будучи переслідуваним, переслідував.

Дуґлас розгадав, що мусить бути в цьому якась особиста ненависть.

Князь не перечив, але й пояснень жодних не давав. Платив панові Бабиничу тією ж монетою, бо, за прикладом Хованського, призначив ціну за його голову, а коли це не допомогло, замислив використати його ненависть до себе і саме через неї в пастку заманити.

– Сором нам так довго поратися з цим розбійником, – ска-

зав магнат Дуґласові та панові Радзейовському. – Вертиться він біля нас, як вовк біля вівчарні, і поміж пальців вислизає. Піду я йому назустріч із невеликим загоном для приманки, а коли на мене вдарить, я його на собі затримаю, поки ваші достойності не підійдуть. Тоді вже не випустимо рака із сака.

Дуґлас, котрому ця гонитва вже давно набридла, малий лише чинив опір, стверджуючи, що не може і не повинен життя такого великого сановника і родича королів заради схоплення одного грабіжника наражати. Але коли князь наполіг, погодився.

Уклали план, що князь піде зі загоном із п'ятиста вершників, але кожному рейтарові за спину посадить піхотинця з мушкетом. Цей фортель мав би послужити для введення в оману пана Бабинича.

– Не втримається він, коли почує про п'ятсот самих рейтарів, і вдарить обов'язково, – вважав князь. – А тим часом, коли йому піхота в очі плюне, розсіються його татари, як пісок… І сам поляже, або живцем його схопимо.

План цей реалізували швидко і з великою ретельністю. Спочатку розпускали впродовж двох днів чутки, що роз'їзд із п'ятисот вершників планує очолити Богуслав. Генерали не сумнівалися, що місцеве населення повідомить про це пана Бабинича. Так і сталося.

Князь рушив пізньої темної ночі до Вонсова та Єльонки, перейшов у Черевині річку і, залишивши кінноту в чистому полі, розсадив піхоту в ближніх гаях, аби несподівано могла

виступити. Тим часом Дуґлас мав просуватися берегом Нарви, вдаючи, що йде до Остроленки. Радзейовський же мав вислати роз'їзди легкої кавалерії з Ксєнжополя.

Всі три вожді не знали точно, де саме зараз перебуває пан Бабинич, бо від селян неможливо було чогось дізнатися, а рейтари не вміли хапати татарів. Припускав, однак, Дуґлас, що головна сила пана Бабинича стоїть у Снядові, і хотів її оточити так, щоб якщо полковник вирушить на князя Богуслава, не пустити його до литовського кордону і відрізати шлях до відступу.

Усе начебто сприяло шведським намірам. Пан Кміциц і справді був у Снядові, і як тільки дійшла до нього звістка про роз'їзд Богуслава, негайно занурився в ліси, щоб несподівано вигулькнути з них під Черевинем.

Дуґлас, завернувши від Нарви, натрапив через кілька днів на сліди татарського походу і пішов тим самим шляхом, тобто вже позаду за Бабиничем. Спека мордувала люто коней і людей, закутих у крицю, але генерал просувався вперед, незважаючи на ці перешкоди, впевнений остаточно, що застане ватагу пана Бабинича несподівано і в момент битви.

Після двох днів походу він нарешті дістався так близько Черевина, що дими коминів уже видно було. Тоді зупинився і, позаймавши усі переходи, навіть найменші стежки, чекав.

Декотрі офіцери викликалися добровольцями зараз же вдарити, але командир зупинив їх:

– Пан Бабинич, після удару на князя, коли збагне, що не

лише з кіннотою, а й із піхотою має справу, буде змушений відступити… І може повертатися лише єдиним шляхом. І тоді впаде нам, наче у розкриті обійми.

Залишилося тільки нашорошити вуха, чи не відізвуться татарські завивання і перші постріли мушкетів.

Тим часом сплив один день і в Черевинських лісах було тихо, немовби ніколи не ступала в них жовнірська нога.

Дуґлас почав втрачати терпець і проти ночі послав маленький роз'їзд у поле, наказавши дотримуватися найбільшої обережності.

Роз'їзд повернувся пізньої ночі, нічого не дізнавшись і нічого не перевіривши. На світанку вирушив уже сам Дуґлас з усіма силами вперед.

Через кілька годин маршу дістався до місця, на якому виявив сліди жовнірської стоянки. Знайшли рештки сухарів, потовчене скло, шмаття від одностроїв і пасок з амуніцією, які використовували шведські піхотинці. Без сумніву, стояла в цьому місці піхота Богуслава, але ніде не було навіть сліду від неї. Далі, на мокрому лузі, авангард Дуґласа помітив безліч слідів важких рейтарських коней, а на краю сліди татарських бахматів. Далі лежав труп одного коня, з якого вовки нещодавно виїли всі нутрощі. За стаю звідти надибали татарську стрілу без вістря, але з цілим оперенням і спицею. Либонь, Богуслав відступав, а пан Бабинич ішов за ним.

Дуґлас втямив, що мало статися щось незвичайне.

Але що? На це не було відповіді. Дуґлас замислився. Враз

задуму його перервав офіцер із передньої варти.

– Ваша гідносте! – промовив. – Через чагарники видно за стаю гурт із кількох людей. Вони не рухаються, немов на чатах. Я зупинив охорону, щоб вашій гідності про це доповісти.

– Верхи чи пішо? – спитав Дуґлас.

– Піші, є їх четверо чи п'ятеро разом, точно полічити не вдається, бо галузяччя заслоняє. Але мерехтить жовтий, можливо, наші мушкетери.

Дуґлас стиснув колінами коня і швидко поскакав до авангарду та вирушив із ним уперед. Через рідіючі чагарники в дальшому глибокому лісі виднівся гурт солдатів зовсім нерухомий, що стояв під деревом.

– Наші, наші! – вигукнув Дуґлас. – Князь мусить бути близько.

– Дивно! – озвався за хвилину офіцер. – Стоять на варті і жоден не відгукнеться, хоча ми галасливо йдемо.

Несподівано чагарники закінчилися й оголився вирубаний ліс. Тоді прибульці побачили чотирьох людей, котрі стояли щільно, один біля одного, немовби втупилися з якогось дива в землю. Від голови кожного тягнулося чорне пасмо безпосередньо догори.

– Ваша гідносте! – раптом вигукнув офіцер. – Ці люди висять!

– Я це вже зрозумів! – відповів йому Дуґлас.

І прискоривши крок, за мить опинилися біля трупів.

Чотири піхотинці висіли у зашморгах разом, як зграйка дроздів, із ногами заледве на дюйм піднятими над землею, бо на низькій гілці.

Дуґлас поглянув на них доволі байдуже, після чого промовив, немовби самому собі:

– Отже, ми знаємо, що і князь, і пан Бабинич тут пройшли.

І замислився знову, бо сам до пуття не знав, чи краще йти далі цим лісовим шляхом, чи перекинутися на великий остроленський гостинець.

Тим часом через півгодини виявили ще два тіла. Вочевидь, це були мародери, або хворі, котрих татари пана Бабинича спіймали, переслідуючи князя. Але чому магнат відступав?

Дуґлас знав його занадто добре і його неабияку відвагу, і воєнний досвід, щоб хоча б на мить припустити, що князь не мав для цього вагомих причин. Мусило там щось піти не так.

Справа прояснилася лише наступного дня. Тоді прибув із роз'їздом із тридцятьох коней пан Бєс із реляцією від князя Богуслава, що король Ян-Казимир послав за Буг проти Дуґласа пана польного гетьмана Ґосєвського з шістьма тисячами литовських і татарських вершників.

– Ми дізналися про це, – розповідав пан Бєс, – ще до того, як пан Бабинич підійшов, бо він рухався дуже обережно і часто зупинявся, тобто марудив. Пан Ґосєвський зараз за чотири чи п'ять миль звідси. Князь, отримавши повідомлення, був змушений квапливо відступити, щоб із паном Рад-

зейовським з'єднатися, котрого легко могли розбити. І швидко йдучи, ми щасливо об'єдналися. Зараз же князь роз'їзди розіслав по кільканадцятеро вершників на всі боки з реляцією для вашої гідності. Багато їх потрапило у татарські чи селянські руки, але в такій війні інакше не можна.

– Де зараз князь і пан Радзейовський?

– За дві милі звідси, біля берега.

– Князь всю силу вивів?

– Піхоту був змушений залишити, вона пробирається лісовою гущавиною, щоб від татар захиститися.

– Така кавалерія, як татарська, навіть найбільшою гущавиною ходити вміє. Не сподіваюся я більше побачити цю піхоту. Але нічиєї в цьому провини немає і князь вчинив, як досвідчений полководець.

– Князь кинув один більший роз'їзд до Остроленки, щоб пана литовського підскарбія в оману ввести. Рушать вони туди без зволікань, вважаючи, що все наше військо на Остроленку виступило.

– Це добре! – заспокоївся Дуґлас. – Ми з паном підскарбієм дамо собі раду.

І не гаючи й хвилини, наказав у похід виступати, щоб із князем Богуславом і паном Радзейовським з'єднатися. Сталося це того самого дня на велику радість, особливо пана Радзейовського, котрий неволі гірше за саму смерть боявся, бо знав, що як зрадник і винуватець усіх нещасть Речі Посполитої, суворіше відповідати буде.

Тепер же, після об'єднання з Дугласом, шведська армія складалася з понад чотирьох тисяч людей, отже, могла чинити дієвий опір силам пана польного гетьмана. Мав він, щоправда, шість тисяч кавалерії, але татари, крім тих, котрих пан Бабинич особисто видресирував, використані у відкритому бою бути не могли. І навіть сам пан Ґосєвський, вправний воїн і досвідчений, не вмів, як пан Чарнецький, надихнути людей таким запалом, проти якого ніщо встояти не могло.

Дуглас однак голову ламав, із якою метою Ян-Казимир міг послати польного гетьмана за Буг. Шведський король разом з електором ішов на Варшаву, генеральна битва мала рано чи пізно там відбутися. І хоча Ян-Казимир стояв уже на чолі могутності, численнішої за шведів і більшої за бранденбуржців, проте шість тисяч хороброго люду були занадто великою підмогою, щоб польський король міг від неї добровільно відмовитись.

Правда, і пан Ґосєвський вирятував пана Бабинича з тарапатів, але на порятунок пана Бабинича не було потреби аж цілу дивізію посилати. Була, отже, в цієї експедиції якась потаємна мета, яку шведський генерал, незважаючи на всю свою проникливість, розгадати не спромігся.

У листі шведського короля, надісланому тижнем пізніше, помітно було великий неспокій і наче жах із приводу цього рейду, але кілька слів прояснило його причини. На думку Карла-Ґустава, пана гетьмана послали не для того, щоб на

армію Дуґласа вдарити, і не для того, щоб іти в Литву, тамтешньому повстанню допомагати, бо все одно шведи вже туди встигнути не могли. Насправді ж тому, щоб Королівській Пруссії, точніше східній її частині, цілком війська позбавленої, створити загрозу.

«Розрахунок на те, – писав король, – щоб електора проти вірності Мальборському трактату схилити та проти нас налаштувати, що легко може статися, тому що він із Христом проти чорта, і з чортом проти Христа одночасно увійти в спілку готовий, щоб обох використати». Лист закінчувався дорученням Дуґласу будь-якими силами пана гетьмана до Пруссії не впустити, котрий, якщо впродовж кількох тижнів вступити туди не зможе, неухильно буде змушений під Варшаву повернутися.

Дуґлас визнав, що завдання, на нього покладене, цілком йому до снаги. Ще недавно він протистояв із певним успіхом самому панові Чарнецькому, тому пана Ґосєвського не боявся. Не сподівався, щоправда, розбити його дивізію, але був упевнений, що зуміє її зупинити й усілякі її рухи пригальмувати.

І з цієї миті почалися дуже вишукані маневри обох армій, які, уникаючи взаємно великої битви, намагалися одна одну обійти. Обидва вожді гідно змагалися між собою, проте більш досвідчений Дуґлас настільки був успішнішим, що далі як до Остроленки пана гетьмана польного не пустив.

Але врятований від підступу Богуслава пан Бабинич з'єд-

нуватися з литовською дивізією зовсім не поспішав, натомість з великим запалом узявся за ту піхоту, яку Богуслав у квапливому своєму переході до пана Радзейовського був змушений у дорозі покинути. Його татари, котрих супроводжували місцеві лісники, йшли за нею вдень і вночі, вбиваючи щоразу необачних або тих, що відстали. Брак продовольства змусив шведів врешті-решт розділитися на малі загони, які легше могли б прогодуватися, але пан Бабинич тільки цього й чекав.

Поділивши свою ватагу на три групи, під власним командуванням, Акбах-Улана та Сороки, за кілька днів винищив більшу частину тих піхотинців. Була це немов безкінечна облава на людей, що не припинялася у лісовій гущавині, лозах та очеретах, сповнена галасу, вересків, зойків, пострілів і смерті.

Широко прославила вона ім'я Бабинича серед мазурів. Ватаги об'єдналися з паном Ґосєвським лише під самою Остроленкою, коли пан польний гетьман, експедиція котрого була лише обманною демонстрацією, отримав королівський наказ повертатися під Варшаву. Лише на короткий час зміг пан Бабинич порадіти своїм знайомим, а саме панам Заглобі та Володийовському, котрі на чолі ляуданської хоругви супроводжували гетьмана. Тож привіталися друзі дуже сердечно, бо вже добряче встигли заприятелювати між собою і близькими стати. Обоє молодих полковників дуже засмутилися, що не змогли і цього разу нічого добитися проти Богу-

слава, але пан Заглоба втішав їх, доливаючи рясно у чаші:

– Дурниці! Вже моя голова з травня працює над фортелями, і ніколи ще даремно я її не ламав. Маю кілька готових, дуже дотепних, лише реалізувати їх уже часу немає, хіба під Варшавою, куди ми всі вирушимо.

– Я мушу йти до Пруссії! – спростував пан Бабинич. – Тому під Варшавою мене не буде.

– Хіба ж до Пруссії ви дістатися зможете? – поцікавився пан Володийовський.

– Як Бог на небі, так і я проберуся, і свято вам обіцяю, що біґосу насічу неабиякого, як скажу своїм татарам «Гуляй, душе». Вони б і тут ножами горла людям поперерізали, але я їм оголосив, що за будь-яке насильство буде зашморг! Зате в Пруссії охоче і я погуляю. Та щоб я не пробрався! Ви не змогли б, але то зовсім інша річ, бо легше більшій силі дорогу заступити, ніж такій ватазі, як моя, адже з нею й зачаїтися легко. Не раз я вже в очереті сидів, а Дуґласові вояки швендяли поруч, тут же, і ні про що не здогадувалися. Дуґлас також піде безперечно за вами і мені тут чисте поле відслонить.

– Але його також, подейкують, ви намахали! – промовив задоволено пан Міхал.

– От шельма! – додав пан Заглоба. – Щодня мусив, мабуть, свіжу сорочку брати, так пітнів. Ви навіть Хованського так справно не турбували, і мушу визнати, що навіть я краще не зумів би, якби на вашому місці опинився, хоча ще пан

Конецпольський казав, що для роз'їзної війни немає нікого кращого за Заглобу.

– Гадаю, – зауважив панові Кміцицу пан Володийовський, – що якщо Дуґлас і повернеться, то Радзивілла тут залишить, щоб на вас наступав.

– Дав би Бог! Я таку саму маю надію, – пожвавився пан Анджей. – Якби я став його шукати, а він мене, то ми таки знайшлися б. Утретє вже через мене не пройде, а якщо пройде, то хіба я більше не підіймуся. Ваші таємниці пам'ятаю добре і всі фехтувальні прийоми лубенські маю, як молитву, в пам'яті. Щодня їх також із Сорокою відпрацьовую, щоб собі руку набити.

– Що там фіґлі-міґлі! – махнув рукою пан Володийовський. – Головне – шабля!

Зачепила ця максима пана Заглобу, котрий зараз же зауважив:

– Кожен вітряк думає, що його справа крилами махати, а знаєте, пане Міхале, чому? Бо має полову під дахом, тобто в голові. Воєнне мистецтво також у фортелях полягає, інакше Рох міг би бути великим гетьманом, а ви польним.

– А що пан Ковальський поробляє? – спитав пан Кміциц.

– Ковальський? Вже залізний шолом на голові носить і правильно, бо капуста в казані найкраще вариться. Нажився добряче у Варшаві, здобув собі слави і подався до гусарів, до князя Полубинського, а все тому, щоб мати змогу списом Карла дістати. Приходить до нас щодня під намет і сліпака-

ми глипає, чи шийка глечика з-під соломи не вигулькне. Не можу ніяк цього хлопця від пиятики відучити. Не допомагає добрий приклад! Але я йому напророкував, що йому на зло обернеться вихід із ляуданської хоругви. Шельма! Невдячний чоловік! За стільки добра, яким я його обдарував, на спис мене, сучий син, проміняв!

– То ви його так виховали?

– Прошу пана! Не робіть із мене ведмежатника. Панові Сапєзі, котрий мене те саме питав, я відповів, що одного з Рохом ви мали наставника, але не мене, бо я в молоді роки бондарював і клепки вмів добре забивати.

– Ну, по-перше, такого ви б не посміли панові Сапєзі сказати, – не повірив пан Володийовський, – а по-друге, ви ж постійно бурчали на пана Ковальського, а бережете його, як зіницю ока.

– Волію його, ніж вас, пане Міхале, бо хрущів ніколи не переносив, і влюбливих хлюстів, котрі, побачивши першу-ліпшу жінку, у кицьки-мицьки зараз же починають бавитись, як із німецькими кошенятами.

– Або як із тими мавпами в Казановських, із якими ви воювали.

– Смійтеся, смійтеся, то будете наступного разу самі Варшаву здобувати!

– Так ніби це ви її здобули…

– А хто Краківську браму розвалив? Хто неволю для генералів обдумав? Сидять тепер на хлібі та воді в Замості, а

що Віттемберґ погляне на Врангеля, то скаже «Заглоба нас сюди засунув!» й обоє в плач. Якби пан Сапєга не був хворий і тут був присутній, то сказав би вам, хто шведського кліща з варшавської шкури найперший витягнув.

– Заради бога! – запалився пан Кміциц. – Зробіть це для мене і принесіть мені звістку про ту битву, на яку під Варшавою збирається. Дні і ночі на пальцях лічитиму і спокою не зазнаю, поки чогось певного не дізнаюся.

Пан Заглоба приклав палець до чола.

– Послухайте моєї поради, – сказав він, – бо що скажу, то так напевне й здійсниться… Як те певне, що та чарка стоїть переді мною… Чи вона не стоїть? Що?

– Стоїть, стоїть! Кажіть уже!

– Цю генеральну битву ми або програємо, або виграємо…

– Це кожен знає! – закинув пан Володийовський.

– Помовчте краще, пане Міхале, і вчіться. Якщо цю битву програємо, знаєте, що далі буде?.. От, бачите! Не знаєте, бо вже своїми в'язальними гачками під носом, як заєць, ворушите… Так от, скажу я вам, що нічого не буде…

Пан Кміциц, котрий був дуже збуджений, схопився, гримнув чаркою об стіл і вигукнув:

– Досить жили тягнути!

– Кажу ж, що нічого не буде! – набундючився пан Заглоба. – Ви ще зелені, тому не розумієте, як тепер ситуація складається. Бо наш король, наша мила вітчизна, наші війська можуть навіть п'ятдесят битв одна за одною програти… А

війна по-старому піде далі, шляхта збиратиметься, а з нею й усі нижчі стани… І якщо не вдасться одного разу, то вдасться іншого, поки ворожа сила не розтане. Але якщо шведи хоча б одну велику баталію програють, то їх дідьки вхоплять, а електора з ними на додачу.

Тут струснув головою пан Заглоба, вихилив чарку, гепнув нею об стіл і вів далі:

– Послухайте, бо цього від когось іншого не почуєте, адже не кожен уміє бачити всю картину загалом. Не один думає, що нас тут іще чекає? Скільки битв, скільки поразок, яких, воюючи з Карлом, неважко зазнати… Скільки сліз? Скільки крові пролитої? Скільки важких нападів?.. І не один сумнівається, і не один проти Божого милосердя та самої найсвятішої Богоматері блюзнірствує… А я вам скажу так: чи знаєте ви, що тих новітніх вандалів чекає? Погибель. А знаєте, що нас чекає? Перемога! Поб'ють нас ще сто разів… Гаразд… А ми поб'ємо їх на сто перший, і буде їм капут.

Після такої промови пан Заглоба заплющив на хвильку очі, але зараз же їх розплющив, глянув блискучими зіницями поперед себе і вигукнув на всю силу своїх грудей:

– Перемога! Перемога!

Пан Кміциц аж розчервонівся на радощах.

– Далебі, він має рацію! Далебі, правильно каже! Не може бути інакше! Мусить такий настати кінець!

– Вже треба визнати, що вам тут нічого не бракує, – промовив пан Володийовський, тицьнувши пальцем у свою го-

лову. – Річ Посполиту можна окупувати, але всидіти в ній нереально… Все одно доведеться забиратися.

– Га! Що? Не бракує! – втішився похвалою пан Заглоба. – Якщо так, то я вам ще напророкую. Бог на боці справедливих! Ви, – тут дідуган звернувся до пана Кміцица, – зрадника Радзивілла здолаєте, до Таурогів підете, дівчину відберете, за дружину її отримаєте, потомство виховаєте…

Нехай тіпуна на язик я одержу, якщо так не буде, як я сказав… Заради бога! Тільки не задушіть!

Правильно застерігався пан Заглоба, бо пан Кміціц схопив його у свої обійми, підняв угору і так стискати почав, що аж стариганові баньки на лоба полізли. Але не встиг опуститися на власні ноги, заледве дух перевів, як пан Володийовський, дуже збуджений, ухопив його за руки.

– Моя черга! Кажіть, пане, що мене чекає?

– Боже вас благослови, пане Міхале!.. Ваша дівуля не покаже вам дулю… Не бійтесь. Уф!

– *Vivat!* – вигукнув пан Володийовський.

– Але спершу зі шведами мусимо собі порадити! – додав пан Заглоба.

– Порадимо! Порадимо! – вигукували, брязкаючи шаблями, молоді полковники.

– *Vivat!* Звитяга!

Розділ XXIV

Тижнем пізніше пробрався пан Кміциц у межі Пруссії електора під Райгродом. Пішло йому це доволі легко, адже перед самим відходом пана гетьмана польного сховався в ліси так ретельно, аж Дуґлас був переконаний, що і розбишацька ватага потягнулася разом з усією татарсько-литовською дивізією під Варшаву, тому лише малі залоги по невеличких замках для захисту цих країв залишив. Дуґлас відійшов також услід за паном Ґосєвським, а з ним пан Радзейовський і князь Радзивілл.

Пан Анджей дізнався про це ще до переходу кордону і дуже стурбувався, що не зможе віч-на-віч зі своїм смертельним ворогом здибатися і що покарати може Богуслава якась інша рука, наприклад, рука пана Володийовського, котрий також проти нього присягав. Після чого, не маючи змоги відплатити за кривди Речі Посполитої та свої особисті зрадникові, люто накинувся на маєтки електора.

Тієї ж ночі, коли його татари проминули прикордонний стовп, небо зачервоніло загравами, лунали зойки та ридання людей, яких топтав важкий чобіт війни. Хто польською мовою жалю вмів просити, того за наказом ватажка щадили, натомість німецькі поселення, колонії, села та містечка перетворювалися на річку вогню, а перелякані мешканці йшли під ніж.

І не так хутко олива розливається по морю, коли її мореплавці для заспокоєння хвиль ллють, як розлився той загін татар і добровольців по спокійних і безпечних досі краях. Здавалося, що кожен татарин умів подвоюватися і потроюватися, бути водночас у кількох місцях, аби палити та різати. Не щадили навіть пшеничних ланів, навіть дерев у садах.

Стільки вже часу тримав пан Кміциц у шорах своїх татар, що врешті, коли їх, наче зграї хижих птахів, випустив, то вже ніщо їх не стримувало поміж різні та руйнації. Один перевершував іншого, а що ясир брати не могли, то купалися зранку до вечора в людській крові.

Сам пан Анджей, маючи в серці чимало дикості, дав їй чудовий вихід і хоч власних рук у крові беззахисних не бруднив, зате задоволено на все позирав. На душі був спокійний і совість йому не докоряла, бо була це не польська кров і до того ж єретична. Тому навіть вважав, що приємну річ Богові, й особливо всім святим робить.

Адже електор ленник, тобто слуга Речі Посполитої, котрий із благ її живе, першим підняв святотатну руку на свого короля та володаря, тому належалася йому кара. А пан Кміциц був лише знаряддям Божого гніву.

Тому щовечора спокійно молився на вервечці у відблисках палаючих німецьких поселень, а коли крики мордованих збивали йому рахунок, починав спочатку, щоб душу гріхом недбалості в Божій службі не обтяжити.

Та не лише жорстокі почуття він у серці плекав, бо, крім

побожності, оживляло його ще й зворушення, пов'язані пам'яттю з давніми роками. Часто пригадувалися ті часи, в яких Хованського з такою великою славою шарпав, і давні компанійці ставали, як живі, перед його очима: Кокосінський, велетень Кульвець-Гіпокентавр, рябий Раницький із сенаторською кров'ю у жилах, Углік, котрий грає на чекані, Рекуць, на котрому людська кров не тяжіла, і Зенд, котрий птаство й усілякого звіра вправно наслідував.

– Всі вони, крім хіба одного Рекуця, в пеклі смажаться. Але от! Якби досі були живі, то в крові б викупалися, гріха на душу не беручи і з користю для Речі Посполитої!..

Тут зітхав пан Анджей від думки, якою згубною річчю є сваволя, оскільки вже на початку молодого шляху до прекрасних вчинків навіки-віків дорогу зачиняє.

Але найбільше зітхав за Олюнькою. І чим глибше заходив у Прусські землі, тим запекліше палили його рани сердечні, немовби ті пожежі, які розпалював, і до давнього кохання вогню додавали. Тож майже щодня промовляв у своєму серці до дівчини:

«Голубко наймиліша, може, про мене ти й забула, а якщо й згадуєш, то лише відраза тобі серце заливає, але я, далеко чи близько, уночі і вдень, в роботі для добра батьківщини, про тебе безперервно думаю і душа летить до тебе через бори та води, як утомлений птах, щоб лише до ніг твоїх упасти. Речі Посполитій і тобі одній я віддав би всю кров свою, але гірко мені, якщо в серці на віки вигнанцем мене ти оголосиш!»

Так міркуючи, йшов щораз далі на північ прикордонною смугою, палив і різав, нікого не жалів. Туга душила його жорстока. Хотів би вже завтра бути в Таурогах, а тим часом дорога була ще така далека і така важка, що врешті стали бити в усі дзвони в усій провінції Прусській.

Хто живий, брався за зброю, щоб вчинити опір страшним нападникам. Приводили залоги навіть із дуже віддалених міст, формували полки навіть із міських підлітків, і незабаром всюди могло стати двадцять селян проти одного татарина.

Кміцц навалювався на ті команди, як блискавка, громив, розпорошував, вішав, викручувався, ховався і знову вигулькував на хвилі вогню, однак не міг уже йти настільки блискавично, як раніше. Не раз доводилося татарським способом нападати і таїтися цілими тижнями в гущавині або очереті над берегами озер. Населення накидалося щораз густіше, немов на вовка, а той також кусав, як вовк, що одним ударом іклів смерть завдає, і не лише захищався, а й зухвалої війни не занехаяв.

Мав багато роботи, часом, незважаючи на погоню, так довго не йшов із якоїсь околиці, поки її мечем і вогнем на кілька миль навколо не винищив. Прізвище його дісталося, хтозна-яким робом, до людських вуст і гриміло, вкрите жахом і розпачем, аж до берегів Балтики.

Міг, щоправда, пан Бабинич знову перейти кордон Речі Посполитої і повз шведські команди поспішити до Таурогів,

але не хотів цього зробити, бо прагнув не собі лишень, а й усій Речі Посполитій послужити.

Тим часом надійшли звістки, які місцевим мешканцям додали сил для захисту та помсти, а серце пана Бабинича наповнили неспокоєм. Прогуділо про велику битву під Варшавою, яку польський король начебто програв. «Карл-Ґустав та електор розбили всі війська Казимирові, – повторювали в Пруссії радісно. – Варшаву знову взяли! Найбільша це в усій війні вікторія і тепер буде вже кінець Речі Посполитій!»

Усі люди, котрих схоплювали і клали на вогонь для допиту татари, повторювали те саме. Були і перебільшені чутки, як зазвичай в непевні часи війни. Згідно з цими чутками війська були повністю розбиті, гетьмани загинули, а Ян-Казимир потрапив у полон.

Отже, все скінчилося? То вся повстала і звитяжна Річ Посполита була лише порожнім маревом? Стільки могутності, стільки війська, стільки видатних людей і знаменитих воїнів: гетьмани, король, пан Чарнецький зі своєю непереможною дивізією, пан коронний маршалок, інші вельможі зі своїми почтами, все пропало, все, як дим, розвіялося? І немає вже інших захисників цієї країни нещасної, крім обширних повстанських партій, які, мабуть, від звістки про поразку, як туман, розвіються?!

Пан Кміциц волосся з чуприни рвав і руки заламував, хапав вогку землю жменями і до розпашілої голови притуляв.

– Поляжу й я! – казав молодик собі. – Але спершу ця зем-

ля кров'ю стече!

І став воювати, як шаленець. Не ховався більше, не крився по лісах та очеретах, смерті шукав, кидався, як біснуватий, на сили, втричі більші, і розбивав їх у пух і прах шаблями та копитами. У татарах його померли всі рештки людських почуттів. Вони перетворилися на зграю диких тварин. Хижий, але не дуже придатний до боротьби у відкритому полі люд, не втративши нічого зі своїх здібностей до засідок і підступу, через безперервне вправляння, через постійну боротьбу такий здобули досвід, що навіть найкращій у світі кінноті міг груди в груди втримати поле і розбити каре навіть далекарлійської шведської гвардії. У сутичках з озброєними масами пруссаків сотня цих татар розбивала з легкістю двісті і триста дужих, озброєних мушкетами та списами бійців.

Пан Анджей відучив їх перевантажуватися здобиччю, брали лише гроші, і то саме золото, яке зашивали в кульбаки. Тому, коли хтось поліг, інші запекло билися за його коня та сідло. Багатіючи таким робом, не втратили нічого зі своєї майже надлюдської летючості. Второпавши, що під командуванням ніякого іншого у світі вождя не жнивували б так рясно, прив'язалися до пана Бабинича, як гончаки до мисливця, і зі справжньою магометанською чесністю передавали після битви у руки Сороки та Кемличів левову частку здобичі, яка призначалася для *bagadyr*-а.

– Алла! – промовляв Акбах-Улан. – Мало їх Бахчисарай побачить, але ті, котрі повернуться, мурзами всі стануть.

Пан Бабинич, котрий уже давно навчився з війни годуватися, зібрав великі багатства. Натомість смерті, якої більше, ніж золота, шукав, не знайшов.

Сплив знову місяць у бійках і протистояннях, міра яких переважала людські можливості. Бахматам, ячменем і прусською пшеницею відгодованих, потрібно було дати хоч кілька днів відпочинку. Тому молодий полковник, бажаючи також звістки отримати та прогалини в людях новими добровольцями затулити, відступив біля Доспади в межі Речі Посполитої.

Звістки незабаром прийшли, причому такі радісні, що пан Кміциц мало з глузду не з'їхав. Виявилося правдою, що наскільки відважний, настільки невдатний Ян-Казимир програв велику триденну битву під Варшавою, але з якої причини?

Значна частина посполитого рушення розійшлася раніше по домівках, а та, що залишилася, не билася вже так запекло, як тоді, коли штурмували Варшаву і третього дня битви стався переполох. Натомість упродовж двох перших днів перемога таки схилялася на польський бік. Регулярне військо вже не в партизанській роз'їзній війні, а у великій битві з найкращим в Європі вишколеним жовніром проявили таке вміння та витривалість, що навіть шведських і бранденбурзьких генералів подив охопив.

Король Ян-Казимир безсмертну славу здобув. Подейкували, що виявився рівним Карлові-Ґуставу вождем і що якби

всі його накази виконані були, ворог би втратив ініціативу в битві і війна закінчилася б.

Пан Анджей отримав усі ці новини з вуст безпосередніх очевидців, бо наштовхнувся на шляхту, яка, служивши в ополченцях, брала в битві участь. Один із них розповів йому про чудовий удар гусарів, під час якого сам Карл, котрий, незважаючи на благання генералів, відступати не хотів, мало не загинув. Усі також підтверджували, що неправда й те, що війська були розбиті або що гетьмани полягли. Навпаки, всі сили, крім посполитого рушення, вціліли та відступили в доброму порядку вглиб країни.

На варшавському мосту, який завалився, впустили лише гармати, але «дух через Віслу перенесли». Все військо присягалося, що під командуванням такого вождя, як Ян-Казимир, поб'ють у наступній битві Карла-Ґустава, електора і кого буде треба, бо ця битва – це була лише проба, дещо невдала, але доброго духу на майбутнє повна.

Пан Кміциц ламав голову, звідки ж ті перші звістки могли бути такі страшні. Пояснили йому, що Карл-Ґустав навмисно порозсилав фальшиві новини, бо достоту не дуже знав, що робити. Шведські офіцери, котрих пан Анджей тижнем пізніше відловив, підтвердили цю інформацію.

Дізнався також від них, що особливо електор був добряче нажаханий і про власну шкуру щораз більше задумувався, бо більшість війська його під Варшавою полягло. На решту кинулися хвороби такі страшні, що гірше за битви його

винищували. Тим часом великополяки, прагнучи за Устя й усі кривди поквитатися, навалилися на саме Бранденбурзьке маркграфство, палили, різали, воду та землю лише залишаючи. За словами офіцерів, наближалася година, коли електор покине шведів і з сильнішим об'єднається.

«Отже, треба йому допекти, – подумав пан Анджей, – аби швидше це зробив».

Тож, маючи коней вже відпочилих, а також заповнені вакансії, знову перейшов через Доспаду і, як дух помсти, знищувати німецькі поселення кинувся.

Різні «партії» наслідували його приклад. Застав полковник опір уже слабший, тому вже зовсім розпоясався. Новини приходили щораз радісніші, такі оптимістичні, що й вірити в них було важко.

Ось, наприклад, подейкували, що Карл-Ґустав, котрий після варшавської битви аж до Радома просунувся, відступає тепер стрімголов до Королівської Пруссії. Що сталося? Чому відступає? На це не було якийсь час жодної відповіді, аж знову прогриміло по Речі Посполитій прізвище пана Чарнецького. Розбив під Липцем, розбив під Стшемешном, під самою Равою вирізав до ноги ар'єргард Карла, що втікав. Після цього, дізнавшись, що дві тисячі рейтарів повертаються з Кракова, напав на них зустрічним боєм і жодного вісника поразки живцем не відпустив. Полковник Форґель, брат генерала, четверо інших полковників, троє майорів, тринадцятеро ротмістрів і двадцять три поручники потрапили в

полон. Інші подавали вдвічі більше число, декотрі твердили навіть у піднесенні, що під Варшавою не поразку, а перемогу здобув Ян-Казимир, і що його похід углиб країни був лише фортелем для одурення ворога.

Навіть пан Кміциц став так думати, бо з юних років жовніром будучи, розумівся на війні, і ніколи не чув про таку перемогу, після якої переможцям гірше велося, ніж переможеним. А шведам, либонь, таки було гірше, і саме після варшавської битви.

Панові Анджею пригадалися тоді слова пана Заглоби, коли той під час останньої зустрічі казав, що вікторія не допоможе ніяк шведській справі, а один загальний програш може їх згубити.

«Голова в нього, як у канцлера, – подумав пан Кміциц, – що наче в книзі майбуття читати вміє».

Тут пригадалися йому й інші пророцтва пана Заглоби, як він, Кміциц, наразі Бабинич, до Таурогів дійде, Олюньку свою знайде, порозуміється, одружиться і потомство з нею на хвалу країни наплодить. Коли собі це згадав, вогонь пробіг його жилами. Вже навіть хвилини втрачати не хотів, вирішив різню і пруссаків на якийсь час покинути і до Таурогів летіти.

Але тут на Святвечір прибув до нього один ляуданський шляхтич із хоругви пана Володийовського з листом від субтильного лицаря.

«Ми йдемо з паном польним литовським гетьманом

і князем підчашим за Богуславом і Вальдеком, – писав пан Міхал. – *Об'єднайтеся ж із нами, щоб у полі справжньої помсти шукати, і Пруссія за проблеми Речі Посполитої ще заплатить».*

Пан Анджей власним очам вірити не хотів і якийсь час навіть підозрював шляхтича, що його якийсь прусський або шведський комендант навмисно підіслав, аби його разом із загоном татар у засідку привести. Чого б це мав пан Ґосєвський ще раз до Пруссії тягнути? Неможливо було в це повірити. Але рука була пана Володийовського, герб пана Володийовського, та й шляхтича собі пан Анджей пригадав. Тому розпитувати його почав, де пан Ґосєвський перебуває і куди йти задумує?

Шляхтич був трохи пришелепуватий. Не йому знати, куди пан гетьман хоче йти. Знає лишень, що пан гетьман із тією литовсько-татарською дивізією перебуває за два дні дороги, а при ньому є й ляуданська хоругва. Позичив її собі на якийсь час пан Чарнецький, але вже давно відіслав, то тепер ідуть туди, куди пан польний гетьман веде.

– Розповідали, – торочив шляхтич, – що до Пруссії підемо, і жовніри зраділи дуже. Але врешті наша справа слухати та битися.

Пан Кміциц, вислухавши реляцію, довго не роздумував, завернув загін татар і пішов великим походом до пана гетьмана, а через два дні, вже пізно вночі, опинився в обіймах пана Володийовського, котрий гаряче зустрів його і за-

раз же вигукнув:

– Граф Вальдек і князь Богуслав засіли в Простках, шанці насипають, щоб укріпленим табором підстрахуватися. Підемо на них.

– Сьогодні? – зрадів Кміциц.

– Завтра вдосвіта, тобто через дві чи три години.

Тут вони знову обійнялися.

– Так мені щось підказує, що його Господь Бог видасть у руки наші! – зронив зворушений пан Анджей.

– І я так думаю.

– Я присягнув собі до смерті цього дня постити, в який його зустріну.

– Боже заступництво не завадить, – погодився пан Міхал. – Я також не буду заздрити, якщо вам ця доля випаде, бо ваша кривда більша.

– Пане Міхале! Чеснішого за вас кавалера я не зустрічав!

– Дайте ж на вас, Єндрею, подивитися. Почорніли ви від вітру повністю, але відзначилися. З великим захопленням дивилася вся дивізія на вашу роботу. Нічого, лише пожарища і трупи. Природжений ви жовнір. Навіть самому панові Заглобі, якби він був тут, важко було б щось краще вигадати.

– Заради бога! А де ж пан Заглоба?

– При панові Сапєзі залишився, бо аж спух від ридань і з відчаю за Рохом Ковальським…

– То пан Ковальський загинув?

Пан Володийовський стиснув губи.

– І знаєте, хто його вбив?

– Звідки ж мені знати?.. Скажіть!

– Князь Богуслав.

Пан Кміциц зірвався з місця, немовби шилом вколотий, і став із шипінням втягувати в себе повітря, відтак заскреготів страшно зубами і, кинувшись на лавку, обхопив мовчки голову руками.

Пан Володийовський ляснув у долоні і наказав помічникові трунки принести, після чого сів навпроти пана Анджея, наповнив келихи і почав розмову:

– Рох Ковальський такою мужньою смертю загинув, що не дай боже жодному з нас гіршу. Досить сказати, що йому сам Карл після бою похорон влаштував і цілий реґімент гвардії салютувати над його труною поставив.

– Якби не від цієї руки, не від цієї пекельної руки! – бідкався пан Кміциц.

– Більше того, від особистої руки Богуслава. Я знаю це від очевидців, котрі власними очима цю трагедію бачили.

– То вас там не було?

– У битві місця не вибирають, лише стоять, де накажуть. Якби я там був, то або мене тут зараз не було б, або Богуслав не насипав би шанці в Простках.

– Розкажіть, як усе сталося. Злості тільки прибуде.

Пан Володийовський випив, обтер свої пшеничні вуса і правив далі:

– Вам, мабуть, не бракувало реляцій про варшавську бит-

ву, бо всі про неї розповідають. Тому не буду про неї занадто довго просторікувати. Наш милостивий король… дай йому Боже здоров'я і довгих років життя, бо під іншим монархом згинула б наша вітчизна в злиднях… виявився знаменитим полководцем. Якби був послух вождеві, якби ми були його гідні, хроніки записали б нову польську вікторію під Варшавою, рівну Грюнвальдській і під Берестечком. Коротко кажучи, першого дня ми били шведів. Другого почала фортуна то на той, то на інший бік терезів схилятися. Але ми все одно були горою. Тоді пішли в атаку литовські гусари, в яких і Рох служив під командуванням князя Полубинського, видатного воїна. Я бачив їх, коли йшли, як вас зараз бачу, бо я стояв із ляуданцями на височині біля шанців. Було їх тисяча двісті людей і коней, яких світ не бачив. Йшли за півстаї повз нас, і скажу я вам, земля двигтіла під ними. Ми побачили бранденбурзьку піхоту, яка хутко втикала списи в землю, щоб першу атаку зупинити. Інші били з мушкетів, аж дим затулив їх повністю. Глип: а гусари вже розчинилися на конях. Господи, що за стрімкість! Потрапили в дим і… зникли! Мої жовніри ану лементувати: «Розіб'ють! Розіб'ють!» Впродовж хвилини не було нічого видно. Аж загриміло щось і гуркіт вчинився, немовби в тисячі кузнях ковалі молотами вдарили. Аж гульк: Ісусе, Маріє! Електорці покотом уже лежать, як жито, через яке буря пройшлася, а наші вже ген за ними! Лише прапори мерехтять! Йдуть на шведів! Вдарили на рейтарів. Рейтари лягли! Вдарили на другий реґімент – пустка! А тут

гуркіт, гармати гримлять… Побачили їх, аж коли вітер дим розвіяв. Зім'яли шведську піхоту. Всі втікають, все валиться, відступають, а вони йдуть, немов вулицею… Майже вже всю армію пройшли!.. Зіткнулися з полком кінної гвардії, поміж якої Карл стоїть… І гвардію, наче вихор розвіяв!..

Тут перервав пан Міхал оповідання, бо пан Анджей п'ястуками очі затулив і заголосив:

– Матінко Божа! Хоча б раз таке побачити і полягти!

– Такої атаки не побачать вже мої очі, – продовжив низькорослий лицар. – Нам також атакувати наказали… Більше я їх не бачив, але розкажу те, що почув із вуст шведського офіцера, котрий при боці Карла тоді був і власними очима на ті події споглядав. Коли вже гусари все зім'яли по дорозі, той Форґель, котрий пізніше під Равою нам попався, кинувся до Карла: «Ваша величносте, рятуйте Швецію! Рятуйте себе! – вигукнув він. – Відступайте, відступайте! Ніщо їх не зупинить!» А Карл на це: «Нізащо не буду відступати, потрібно опір вчинити або загинути!» Підбігають інші генерали, благають, просять. Не хоче. Рушив уперед, зіткнулися, і зламалися шведи швидше, ніж до десяти полічити. Хтось поліг, когось розтоптали. Інші розвалилися, як горох. Стомлювалися їх різати. Король зміг відбитися. Наїхав на нього пан Ковальський і впізнав, бо його вже двічі бачив. Кинувся на нього!.. Рейтар затулив короля… Але розповідають ті, хто це бачив, що навіть блискавка швидше не вбиває, як Рох розрубав його надвоє. Тоді сам король кинувся на нього…

Пан Володийовський перевів подих і глибоко зітхнув, але пан Кміциц зараз же став благати:

– Закінчуйте вже, бо душа з мене вийде!

– Стялися, отже, в середині поля, кінські груди вдарилися грудьми. Завирувало! «Як погляну, – розповідав нам офіцер, – а король разом із конем уже на землі!» Вибрався, потягнув спусковий гачок кроциці, але схибив. Рох його за голову, бо йому капелюх впав. Вже меч підіймав, вже шведи заклякли від жаху, бо запізно було вже йти на порятунок, як тут Богуслав наче з-під землі виріс і в саме вухо панові Ковальському вистрелив, аж йому голову разом із шоломом розвалило.

– Заради бога! Забракло часу меча опустити?! – зойкнув пан Анджей, вхопившись за чуба.

– Не дав йому Бог такої ласки, – похитав головою пан Міхал. – Ми з паном Заглобою відразу ж збагнули, що сталося. Ось служив хлоп Радзивіллам із юних років, панами своїми вважав, тож, побачивши Радзивілла, мабуть, збентежився. Може, йому ніколи навіть думка в голові не виникала, що на Радзивілла можна руку підняти. Буває так, буває! Га! Життям за це поплатився. Дивний чоловік той пан Заглоба, бо він йому ні дядьком, ні навіть родичем не був. Але хтось інший би навіть за сином так не тужив… Правду кажучи, не було чого, бо в такій славетній смерті заздрити саме панові Ковальському можна. Таж шляхтич і жовнір для того й родиться, щоб якщо не сьогодні, то завтра життя віддати, а про пана Ковальського в хроніках писати будуть і нащадки його

ім'я прославлятимуть.

Замовк пан Володийовський, але за хвилину перехрестився і промовив:

– Вічний спочинок дай йому, Господи, й віковічне світло хай йому світить…

– Навіки-віків! – закінчив пан Кміциц.

Ще якийсь час шепотіли молитви, може, схожої смерті для себе просячи, тільки б не від руки Богуслава, аж нарешті пан Міхал зауважив:

– Ксьондз Пекарський нам пообіцяв, що він прямо до раю пішов.

– Певна річ, то йому навіть молитви наші не потрібні.

– Молитви завжди потрібні, бо на реєстр інших будуть вписані, а може, і наш власний.

Пан Кміциц зітхнув.

– На Боже милосердя надія, – промовив він. – Тішуся також тим, що я в Пруссії вчинив, бо за це хоч кілька років чистилища буде мені відпущено.

– Все там фіксується. Що тут людина шаблею вирубає, то там секретарі небесні записують.

– І я служив у Радзивілла, – згадав пан Анджей. – Але вигляд Богуслава мене не збентежить. Господи Боже! Таж Простки зовсім недалеко! Пам'ятаєте, пане, що він і ваш ворог, бо єретик, котрий не раз справжню віру паплюжив!

– І вітчизни ворог! – додав пан Міхал. – Маймо надію, що його час наближається. Пан Заглоба після тієї атаки гуса-

рам пророкував, але промовляв у печалі, в сльозах, наче блаженний. І проклинав Богуслава так, що аж слухачам волосся дибки здіймалося. Князь Казимир-Міхал, котрий із нами проти них виступає, бачив також уві сні дві золоті сурми, які Радзивілли на щиті носять, погризені ведмедем, і зараз же на другий день розповідав: «Або мене, або когось із Радзивіллів нещастя спіткає».

– Ведмедем? – спитав, бліднучи, пан Кміциц.

– Саме так.

Обличчя пана Анджея просвітліло, немовби на неї блиск уранішньої зорі впав, очі закотив угору, руки до неба простягнув і урочистим голосом заявив:

– Та я ж у гербі ведмедя маю. Хвала Тобі, Діво Маріє, на небі! Хвала Тобі, Матінко Божа!.. Пані, Пані! Не гідний я такої милості!

Почувши це, пан Володийовський також дуже зворушився, бо зараз же збагнув, що в цьому є прикмета небесна.

– Єндрею! – заволав він. – Торкніться для певності перед битвою ніг Христових, а я віддати мені Саковича Його попрошу.

– Простки! Простки! – повторював, немов у гарячці, пан Кміциц. – Коли вирушаємо?

– Вдосвіта, а вже незабаром світати почне.

Пан Анджей наблизився до прочиненого віконця халупи, глянув у небо і видихнув:

– Бліднуть уже зірки, бліднуть. *Ave Maria*…

Раптом почулося далеке кукурікання півня, водночас пролунав тихий голос сурми через мундштук. Кількома молитвами пізніше рух почався по всьому селі. Чути було брязкіт заліза та фиркання коней. Темні маси кінноти збиралися на дорозі.

Повітря стало насичуватися світлом. Блідий відблиск посріблив наконечники списів, мерехтіли оголені шаблі, вихоплювалися з тіней вусаті, грізні обличчя, шоломи, ковпаки, каптурі, татарські баранячі шапки, тулуби, сагайдаки. Нарешті похід із паном Кміцицем в авангарді вирушив на Простки.

Військо розтягнулося довгим вужем по дорозі й енергійно марширувало. Коні фиркали голосно у перших лавах, за ними інші на добру для жовнірів ворожбу. Білі тумани накривали ще луги та поля. Навколо була тиша, лише деркачі деренчали в зарошених травах.

Розділ XXV

Дня 6 вересня дійшли польські війська до Вонсоші і стали на спочинок, щоб перед битвою коні і люди могли сил набратися. Вирішив пан підскарбій на чотири чи п'ять днів там зупинитися, але випадок змішав усі його плани. Пана Бабинича, як доброго знавця прикордонної зони, вислали у роз'їзд, давши йому дві легкі литовські хоругви і свіжий чамбул орди, бо його власні татари занадто були зморені.

Пан підскарбій дуже йому перед дорогою радив, щоб язика схопив і з порожніми руками не повертався. А пан Бабинич лише всміхнувся, міркуючи, що не потрібні йому ніякі заохочення і що військовополонених приведе, хоч би їх за шанцями в Простках мав шукати. Повернувся він через дві доби, привівши кільканадцятьох пруссаків і шведів, а між ними й старшого офіцера фон Ресселя, ротмістра прусського реґіменту Богуслава.

Прийняли роз'їзд у таборі з великим схваленням. Капітана не довелося допитувати, бо пан Бабинич уже дорогою, приставивши йому лезо до горла, все зробив. Із зізнань фон Ресселя виявилося, що не лише прусські полки графа Вальдека стоять у Простках, а й шість шведських реґіментів під командуванням генерал-майора Ізраеля, з цих чотири кавалерійські – Петерса, Фритьофсона, Таубена, Аммерштайна і два піхотні братів Енґелів. З прусських полків, добре озброє-

них, крім особистого графа Вальдека, були ще князя Вісмара, Брунцеля, Коннаберґа, генерала Вальрата, а також чотири хоругви з команди Богуслава: дві прусської шляхти і дві його власні.

Головнокомандувачем начебто був граф Вальдек, але реально він слухався в усьому князя Богуслава, під впливом котрого перебував також і шведський генерал Ізраель.

Найважливішою, однак, інформацією, яку фон Рессель надав, була та, що з Елка поспішає на допомогу під Простки дві тисячі добірної поморської піхоти, а граф Вальдек, остерігаючись, щоб загони ті не захопила орда, має намір вийти з укріпленого табору і після з'єднання з ними, вдруге окопатися. Богуслав, за версією фон Ресселя, раніше запекло опирався виходу з Простків, але останніми днями вдалося його таки переконати.

Почувши це, пан Ґосєвський дуже втішився, бо вже був упевнений, що його перемога не мине. Ворог довго умів би захищатися в шанцях, але ні шведська, ні прусська кавалерія не могла протистояти литовській у чистому полі.

Князь Богуслав розумів це, вочевидь, так само добре, як і пан підскарбій, і саме тому не дуже схвалював плани Вальдека. Але був надто марнославний, щоб не поступитися перед звинуваченням у зайвій обережності. Врешті й він не відзначався терплячістю. Можна було майже напевно вважати, що набридне йому сидіння на валах й у відкритій битві слави та перемоги шукатиме. Пан підскарбій мав лише поквапитись,

аби кинутися на ворога саме тієї миті, коли той буде шанці залишати.

Такої думки дотримувався і він сам, й інші полковники, такі, як Гассун-бей, котрий ордою командував, і пан Войниллович із королівського штандарту, пан Корсак, полковник петигорський, пани Володийовський, Котвич і Бабинич. Всі зійшлися в одному, що потрібно дальший перепочинок відкласти і проти ночі, тобто за кілька годин, вирушати. Тим часом пан Корсак послав негайно свого хорунжого Беґанського, щоб ішов під Простки і військам, які надходили, щогодини повідомляв, що в таборі відбувається. Пани Володийовський і Бабинич забрали до своєї квартири фон Ресселя, щоб про Богуслава щось більше від нього дізнатися.

Ротмістр спочатку дуже перелякався, бо ще лезо пана Кміцица відчував на горлі, але незабаром вино розв'язало йому язика. Ще колись, служивши в Речі Посполитій у чужоземному легіоні, навчився по-польськи, тому міг і на запитання невисокого лицаря, котрий не знав німецької, відповідати.

– Давно служите в князя Богуслава? – спитав пан Міхал.

– Я в надвірному війську князя не служу, – пояснив фон Рессель, – лише в електорському полку, який під його команду віддали.

– То ви й пана Саковича не знаєте?

– Пана Саковича я бачив у Крулевці.

– То він не при князеві?

– Немає його. У Таурогах залишився.

Субтильний лицар зітхнув і вусами поворушив.

– Не маю я щастя, як зазвичай! – промовив він.

– Не засмучуйтесь, пане Міхале, – зауважив пан Бабинич. – Знайдете його, а якщо ні, то я відшукаю.

Після чого звернувся до фон Ресселя:

– Ви старий жовнір, бачили обидва війська, а нашу кавалерію знаєте здавна. Як гадаєте, на чиєму боці буде вікторія?

– Якщо вам поле дадуть за шанцями, то на вашому, але шанців без піхоти і гармат не здобудете, особливо що там усе з голови князя Радзивілла діється.

– За такого великого маєте його полководця?

– Не лише я, це загальна думка в обох військах. Подейкують також, що під Варшавою *serenissimus rex Sueciae*[54] у всьому слідував його порадам і тому велику битву виграв. Князь як поляк краще знає ваш спосіб воювати і швидше зарадити цьому може. Я сам бачив, як король шведський після третього дня битви перед фронтом військ князя обіймав і цілував. Правда, що йому життям завдячував, бо якби не княжий постріл… Ну! Страшно подумати!.. Лицар при цьому він незрівнянний, із яким ніхто жодною зброєю мірятися не може.

– Гей! – озвався пан Володийовський. – Може, один такий і знайшовся б…

Видихнувши це, вусами грізно заворушив. Фон Рессель

---

[54] *Serenissimus rex Sueciae* (*лат.*) – найсвітліший король Швеції.

глянув на нього і враз почервонів. Якусь мить здавалося, що або кров його заллє, або реготом вибухне. Але врешті він згадав, що перебуває у полоні, тому зараз же опам'ятався.

Пан Кміциц також глянув на нього пильно своїми сталевими очима і промовив, стискаючи трохи губи:

– Завтра все з'ясується…

– А чи здоровий уже Богуслав? – поцікавився пан Володийовський. – Бо його та пропасниця довго трясла й ослабити мала б…

– Здоровий уже, як бик, і ніяких ліків не приймає. Хотів йому медик спочатку давати різні настоянки, але саме після першої ж і трапився відразу напад. Щоправда, не повторювався більше. Князь Богуслав наказав також покидати медиком у простирадлах і це йому допомогло, бо медик сам лихоманку від страху одержав.

– Кидати в простирадлах? – задумався пан Володийовський.

– Я сам бачив, – підтвердив фон Рессель. – Склали два простирадла докупи, всередину поклали медика, після чого четверо кремезних драбантів взяли простирадла за кінчики і коли стали підкидати бідолаху, то, скажу вашим милостям, мало не на десять ліктів вгору підлітав, а вони ледве його упіймати могли і знову вгору. Генерал Ізраель, граф Вальдек і князь за боки хапалися від сміху. Ми, офіцери, також дивилися на те видовище, поки медик не зомлів. А недугу князеві потім, наче хтось рукою відняв.

Хоча пани Володийовський і Бабинич і ненавиділи Богуслава, не могли, однак, також втриматися від сміху, вчувши про цю витівку. Пан Бабинич бив себе по колінах і репетував:

– От, шельма, як собі порадив!

– Потрібно буде панові Заглобі про ці ліки розповісти, – зронив низькорослий лицар.

– Від пропасниці це допомогло, – підтримав фон Рессель. – Але якщо після того князь прагнення крові не пригальмує, то не доживе до поважного віку.

– І я так думаю, – буркнув крізь зуби пан Бабинич. – Такі, як він, довго не живуть.

– Він і в таборі ще собі дає волю? – спитав пан Міхал.

– Як же ж ні? – кивнув фон Рессель. – Сміявся неодноразово граф Вальдек, розповідаючи, що його світлість покоївок зі собою возить… Я й сам двох гладких панночок бачив, про котрих казали мені придворні, що для прасування жабо вони призначені… Але не моя це справа!

Пан Анджей, почувши це, почервонів і зблід, миттю зірвався на рівні ноги й, ухопивши фон Ресселя за плечі, став ним сильно трясти.

– Вони польки чи німкені? Кажіть!

– Точно не польки, – забелькотів переляканий фон Рессель. – Одна прусська шляхтянка, а друга шведська, котра раніше в дружини генерала Ізраеля служила.

Пан Бабинич зиркнув на пана Володийовського і глибоко зітхнув. Невисокий лицар зітхнув також і припинив вусами

ворушити.

– Дозвольте мені, ваші милості, піти спочити, – попросив фон Рессель. – Дуже вже я втомився, бо дві милі мене татарин на аркані тягнув.

Пан Кміциц ляснув у долоні за Сорокою і доручив йому військовополоненого, після чого повернувся швидким кроком до пана Володийовського.

– Досить уже цього! – промовив він. – Я волію загинути, бажаю сто разів загинути, ніж жити в цій постійній тривозі та невпевненості. Ось і зараз, коли фон Рессель згадав про тих дівуль, мені здалося, що наче хтось обухом у скроню заїхав.

На це пан Володийовський дзенькнув рапірою.

– Час кінчати! – погодився він.

Раптом засурмили біля гетьманської ставки і скоро по всіх литовських хоругвах відгукнулися сурми, а в татарських загонах – свищики. Військо стало збиратися і за годину вже було на марші.

Перш ніж пройшли милю, підбіг посильний від хорунжого Беґанського, з хоругви пана Корсака, з повідомленням для гетьмана, що впіймали кількох рейтарів із більшого загону, який із цього боку річки забирав усі підводи і селянських коней. Допитали їх на місці і дізналися, що табір і все військо мало покинути Простки завтра о восьмій годині ранку і що накази вже віддані.

– Хвалімо Бога і поганяймо коней, – сказав на це пан підскарбій. – До вечора не буде вже цього війська!

Відіслали відтак орду стрімголов наперед, щоб якнайскоріше спромоглася опинитися між військом Вальдека і тією піхотою прусською, що поспішає на підмогу. За нею литовські хоругви пішли клусом. Найбільше було серед них легких, тому рухалися так швидко, що майже за ордою встигали.

Пан Кміциц пішов у першій варті ординців і гнав свою ватагу, аж із коней пара йшла. Дорогою припадав до кульбаки, чолом бив об кінську шию і молився від усієї душі:

– Не за мої кривди дай мені, Христе, помститися, але за плюндрування, вітчизні заподіяне! Я грішник, я милості Твоєї не гідний, але змилуйся наді мною, дозволь мені цю єретичну кров пролити, то на хвалу Твою служитиму і бичуватиму себе щотижня цього дня довіку життя мого!

Потім себе Найсвятішій Матінці Божій Ченстоховській, котрій власною кров'ю служив, і покровителю своєму святому ще доручав, а протекцію їхню собі забезпечивши, відчув одразу, що величезна надія вступає в його душу, що надзвичайна сила проймає все його тіло, така сила, перед якою в порох впаде будь-що. Здавалося парубку, що з плечей виростають йому крила. Радість охопила його і вихором летів на чолі татар, аж іскри сипалися з-під копит коня полковника.

Тисячі диких войовників, схилених на кінські гриви, мчали за ним.

Хвиля гостроверхих ковпаків підстрибувала в такт руху коней, луки розхитувалися на спинах, перед ними тупотіли

бахмати, ззаду долітав глухий шум добігаючих литовських хоругв, схожий на шум ріки, що піднялася навесні.

І летіли так поміж розкішної ночі, зоряної, що вкрила дороги та поля, як якась велетенська зграя хижих птахів, які кров учули в далині.

Минали буйні поля, діброви, луги, аж врешті серп місяця зблід і схилився до заходу. Тоді сповільнили коней і стали на останній привал. Були вже не далі, як за пів німецької милі, від Простків.

Татари годували коней із рук ячменем, аби відновити їхні сили перед битвою. Пан Кміциц, пересівши на запасного скакуна-джанета, поїхав далі, щоб на табір ворога оком кинути.

Через півгодини дороги натрапив у лозах над річкою на той петигорський загін, який пан Корсак вислав на розвідку.

– І що? – спитав хорунжого пан Анджей. – Що чувати?

– Не сплять уже і гудуть, як бджоли у вулику, – відповів хорунжий. – Були б уже вирушали, але забракло їм підвод.

– Чи не можна десь поближче табір роздивитися?

– Можна он із того узгір'я, вкритого кущами. Табір ген там лежить, вниз по річці. Хоче ваша милість поглянути?

– Ведіть туди!

Хорунжий рушив конем і вони виїхали на узвіз. Вже й зоріло небо, і повітря насичувалося золотим світлом, але вздовж річки, на другому, низькому березі, ще лежав сирий туман. Розвідники, криючись у кущах, вдивлялися в той

рідіючий туман щораз пильніше.

Врешті-решт за дві стаї оголився в долині квадратний земляний форт, очі пана Кміцица впилися в нього жадібно, але першої миті він побачив лише туманні обриси наметів і фір, які стояли всередині вздовж валів. Полум'я вогнищ вже не було видно, лише дим розсіювався високими смугами до неба на знак погоди. В міру того, як туман розсіювався більше, міг пан Бабинич за допомогою підзорної труби відрізнити позатикані на валах прапори: блакитні шведські та жовті прусські, потім гурти жовнірів, гармати та коней. Довкола була тиша, яку порушувало лише шелестіння кущів, які ворушив вітер, і веселі вранішні голоси сірого птаства. А з табору долинав приглушений гул.

Либонь, ніхто там уже не спав, мабуть, готувалися до походу, бо в середині окопів панував незвичайний рух. Цілі полки передислоковувалися з місця на місце, деякі виходили до валів. Навколо підвод вчинилася неймовірна метушня. Скочували також гармати з валів.

– Не інакше, як до походу готуються, – зауважив пан Кміциц.

– Всі язики це засвідчили. Хочуть зі своєю піхотою з'єднатися. Не сподіваються також, що пан гетьман на них наступатиме раніше, ніж увечері. А навіть якщо й наступатиме, воліють битву в чистому полі прийняти, ніж ту піхоту під ніж віддати.

– Ще зо дві години їм знадобиться, перш ніж вирушать, а

за дві години і пан підскарбій тут буде.

– Хвала Всевишньому! – перехрестився хорунжий.

– Пошліть ще людей, щоб там не паслися занадто довго.

– Як накажете.

– Не посилали якихось роз'їздів на цей берег ріки?

– На цьому боці нікого не було. Посилали, але до своєї піхоти, яка з Елка надходить.

– Гаразд! – промовив пан Анджей.

І з'їхав із пагорба. Наказавши роз'їзду затаїтися надалі в очереті, сам же подався хутко, скільки кінь міг витримати, назад до хоругви.

Пан Ґосєвський саме на коня сідав, коли пан Бабинич приїхав. Мерщій розповів йому молодий лицар, що бачив, та яка диспозиція в околицях. Гетьман вислухав реляцію з великим задоволенням і без зволікань наказав виступати.

Але цього разу вперед пішла ватага пана Бабинича, за нею литовські: пана Войнилловича, ляуданська, власна пана гетьмана, три князя Міхала Радзивілла, одна пана Корсака й інші. Орда залишилася за ними, бо на цьому Гассун-бей наполягав, остерігаючись, що його люди першу навалу важкої кавалерії не витримають. Мав він ще й інші причини.

Бо хотів, щоб у момент, як Литва ударить на головне військо, він із татарами міг захопити табір, в якому найбільшої здобичі сподівався. Пан гетьман дозволив, правильно вважаючи, що ординці удару кавалерією могли б і не витримати, а на табір нападуть, як шалені, і паніку розпалити мо-

жуть, особливо що прусські коні не призвичаєні до жахливого їхнього завивання.

Через дві години, як і передбачав пан Кміциц, стали вже біля того узвозу, з якого розвідники розглядали ворожі позиції, і який тепер похід усього війська заслоняв. Хорунжий, побачивши вояків, котрі наближаються, прискакав, як блискавка, з повідомленням, що ворог познімав варту з того боку річки, вже вирушив і що кінець хвоста табору саме виходить із шанців.

Почувши це, пан Ґосєвський витягнув булаву зі сакв при кульбаці та заявив:

– Тепер уже вони завернути не зможуть, бо фіри їм дорогу заступили. В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа! Немає вже потреби більше ховатися!

Він кивнув бунчужному, а той бунчук підняв угору та став ним розмахувати на всі боки. На цей знак всі бунчуки захиталися, озвалися сурми та кривулі, заверещали татарські свищики, загуділи литаври і шість тисяч шабель блиснули в повітрі, і шість тисяч горлянок залементувало:

– Ісусе, Маріє!

– Алла-гу-алла!

Після чого хоругва за хоругвою стали виринати ступом з-за узвозу. У таборі Вальдека не сподівалися так швидко гостей, тому й загарячкували. Барабани почали гриміти, не зупиняючись. Полки розверталися фронтом до річки.

Вже навіть неозброєним оком можна було спостерігати ге-

нералів і полковників, котрі метушилися між реґіментами. Всередині з'їжджалися щодуху гармати, щоб їх спрямувати в бік річки. За хвилину між обома військами не залишилося більше як тисяча кроків. Розділяла їх лише розлога оболонь, посеред якої пливла річка.

Ще хвилина, і перша смуга білого диму покотилася з боку пруссаків до поляків. Битва почалася. Пан гетьман сам підскакав до ватаги пана Кміцица.

– Наступайте, пане Бабиничу! Наступайте в ім'я Боже! Ось на цю стіну!

І булавою вказав на блискучий полк рейтарів.

– За мною! – скомандував пан Анджей.

І стиснувши коня острогами, поскакав чвалом у бік річки. Перш ніж на постріл із лука відійшли, коні вже розігналися до найбільшої швидкості, притиснувши вуха та витягнувшись, як хорти. Вершники, схилені на шиї, завивали, шмагали щодуху коней, які землі майже не торкалися. З усією ж стрімкістю заскочили в річку, яка їх не зупинила, бо натрапили на широкий брід, дуже плиткий і піщаний. Дісталися іншого берега і посунули лавою далі.

Побачивши це, полк панцерної рейтарії виступив проти них, спочатку ступом, потім клусом, але більше не пришвидшувався, тільки коли ватага наблизилася на двадцять кроків, пролунала команда *feuer*[55] і тисячі рук, озброєних пістолями, простяглися в бік атакувальників.

---

[55] *Feuer* (*нім.*) – вогонь.

Смуга диму пролетіла з одного кінця ряду в інший, потім дві лави вершників і коней вдарилися одна об одну із страшним гуркотом. Коні здибилися в першому ударі. Над головами воїнів замиготіли через усю протяжність лінії шаблі, немовби блискуча змія пронеслася вздовж шеренги. Зловісний скрегіт заліза об шоломи та кіраси чули аж на другому боці річки. Здавалося, що це в кузнях молоти б'ють об сталеву бляху.

Рейтарська лінія вигнулася в одну мить у півмісяць, бо коли центр їхній відступив, зім'ятий першим натиском, фланги, на які менша напруга припала, залишилися на місці. Але й усередині закуті в броню жовніри не дозволили строєві розірватися і розпочалася жахлива січа. З одного боку велетні, закуті в залізо, опиралися всією потугою важких коней, а з другого – сіра тьма татарська напирала інерцією набутого розгону, рубаючи та ріжучи з такою незбагненною швидкістю, яку лише надзвичайна легкість і набута вправність дати можуть. Як гурт дроворубів накидається на ліс високих сосен і чути лишень стукіт сокир, і раз по раз якесь зрубане дерево падає додолу із жахливим тріском, так щомиті котрийсь із рейтарів схиляв блискучу голову та валився під коня. Шаблі Кміцицових вояків мерехтіли їм в очах, засліпляли їх, свистіли біля обличчя, очей і рук. Марно дужий жовнір підіймав угору важкий меч. Не встигаючи його опустити, вже відчував холодне вістря, що проникало в тіло, зброя випадала з його руки, а сам він валився із залитим кров'ю

обличчям на кінську шию. І як зграя ос нападає в садах на людину, котра хотіла фрукти обтрусити, а тепер без успіху розмахує руками, звивається, ухиляється, комахи ж проникають до обличчя, шиї і кожна встромляє у бідолаху колюче жало, так і той запеклий, у стількох битвах загартований люд пана Анджея кидався, засліплював, різав, кусав, колов, поширював страх і смерть усе наполегливіше, тим самим перевершуючи своїх супротивників. Адже вправний майстер у своєму ремеслі завжди перевершить навіть сильнішого за себе селянина, котрому практики бракує.

Стала рейтарія все густішим падати трупом, і центр, в якому воював і сам пан Кміциц, настільки порідів, що будь-якої миті міг стрій розпастися. Заклики офіцерів, котрі скликали в ослаблене місце жовнірів, гинув у гаморі та диких вересках, ряд не змикався достатньо швидко, а пан Анджей напирав усе наполегливіше. Сам одягнений у сталеву кольчугу, яку від пана Сапєги одержав у подарунок, воював, як простий жовнір, маючи за собою молодих Кемличів і Сороку. Вони своєму панові спину мали прикривати, і щоразу то один, то другий оберталися праворуч і ліворуч, завдаючи жахливого удару, а полковник кидався на своєму карому коні в найбільшу гущавину бою. І всі таємниці пана Володийовського освоївши, і силу маючи велетенську, гасив людські життя, як свічки. Часом цілою шаблею вдарить, інколи ледве кінцем досягне, іноді заледве малопомітного руху, як блискавка, швидкого завдасть і рейтар летить сторч-

голов під коня, немовби його грім вибив із сідла. Інші ж відступали перед цим страшним чоловіком.

Нарешті рубонув полковник у скроню хорунжого, і той прокукурікав лише, як підрізаний півень, і прапор із рук випустив. Тієї ж миті фронт розірвався, а фланги перемішалися у дві безладні й утікаючі зграйки, які, як шалені, неслися в бік дальших ліній прусського війська.

Пан Кміциц зазирнув у розірваний простір усередині поля й одразу ж побачив реґімент червоних драгунів, що летить, як вихор, на допомогу розпорошеній рейтарії.

«Дурниці! – подумав він. – За хвилину пан Володийовський цим бродом прийде мені на виручку».

Аж раптом пролунав гуркіт гармат, такий навальний, що земля затряслася на місці. Мушкети влаштували тріскотню від шанців аж до найбільш висунутих ворожих рядів. Усе поле вкрилося димом і в тій завісі добровольці пана Анджея разом із татарами зчепилися з драгунами.

Але з боку річки ніхто на допомогу не прибував.

Виявилося, що ворог навмисно пустив ватагу пана Кміцица через брід, а потім узявся його поливати так люто з гармат і мушкетів, що навіть одна жива нога пройти не могла.

Перші підійшли до броду люди пана Корсака і повернулися в безладі. Другі, пана Войнилловича, дійшли до самого броду і відступили, щоправда повільно, бо це був королівський полк, один із найбоєздатніших в усьому війську, але втративши двадцятьох товаришів знаменитої шляхти і дев'яно-

сто шеренгових.

Вода з галькою на дні, що була єдиним переходом через річку, хлюпотіла так сильно під ударами куль, як під важким проливним дощем. Гарматні ядра перелітали на інший бік, розкидаючи навколо гори піску.

Сам пан підскарбій проїхався ступом і все огледівши, визнав, що не схоже, аби якась жива людина змогла пробратися на протилежний берег.

А це могло б вирішити долю битви. Тому чоло гетьмана миттю спохмурніло. Впродовж хвилини дивився він через підзорну трубу на всю лінію ворожого війська і гукнув ординарця:

– Їдь до Гассун-бея, нехай орда, якщо може, переправиться через глибину на берег і на табір вдарить. Що в підводах знайдуть, це їхнє! Гармат там немає, вони за річкою мають роботу.

Офіцер поскакав, скільки було кінських сил. А гетьман посунув далі, де під верболозом на лузі стояла ляуданська хоругва, і зупинився ненадовго біля неї.

Пан Володийовський стояв на її чолі, понурий, але мовчазний, лише в гетьманські очі зазирав і вусами ворушив.

– Як гадаєте? – спитав гетьман. – Переправляться татари?

– Татари переправляться, але пан Кміциц загине! – відказав пан Міхал.

– Заради бога! – вигукнув спересердя гетьман. – Той пан Кміциц, якби лише мав голову на карку, міг би битву вигра-

ти, а не загинути!

Пан Володийовський промовчав, однак подумав у душі: «Не треба було або жодної хоругви за річку відпускати, або п'ять за раз кинути».

Якийсь час гетьман знову спостерігав через підзорну трубу далеке бойовисько, яке за річкою влаштував пан Анджей. Аж тут низькорослий лицар, не змігши довше встояти, наблизився і, тримаючи шаблю вістрям догори, вимовив:

– Ваша гідносте! Віддайте наказ, то я б цього броду спробував.

– Стояти! – доволі різко звелів пан підскарбій. – Досить того, що тамті загинуть.

– Вони вже гинуть! – зауважив пан Міхал.

І справді, гамір зчинився ще дужчий і далі посилювався. Вочевидь, пан Кміциц відступав до річки.

– На Бога! Цього я й хотів! – вигукнув раптом пан гетьман і поскакав, як блискавка, до хоругви пана Войнилловича.

Пан Анджей і справді відступав. Після удару на червоних драгунів його люди стялися з ними, останніх сил докладаючи. Але вже духу їм бракувало в грудях, натомлені руки мліли, труп падав усе густіше і лише надія, що допомога з-за річки прийде будь-якої миті, підтримувала в них іще запал.

Тим часом спливло півгодини, а вигуків «бий» не було чутно. Натомість червоним драгунам поспішив на допомогу полк важкої кавалерії Богуслава.

«Смерть іде!» – подумав пан Кміциц, побачивши їх, коли

заходили збоку.

Але це був воїн, котрий до останньої миті не сумнівався не лише у своєму житті, а й у перемозі. Обов'язок і постійна практика дали йому також глибоке знання війни. Тому не так швидко вечірня блискавка спалахує та гасне, як вмент у пана Анджея промайнула в голові така думка: «Либонь, через брід до ворога перебратися не можуть, а якщо не можуть, то я їм ворога підведу».

Полк Богуслава не був уже далі ніж за сто кроків, а йдучи в бойовому шикуванні, міг будь-якої миті вдарити та знищити його татар. Тому пан Анджей підняв свищик до рота і свиснув так пронизливо, що аж найближчі драгунські коні здибилися.

Свист повторили негайно інші свищики татарських старшин, і не так хутко вихор загортає піском, як миттєво весь загін татарський повернув коней навтьоки. Залишки рейтарії, червоні драгуни і полк князя Богуслава кинулися за ними.

Крики офіцерів «Уперед» і *Gott mit uns*[56] загриміли, як буря, і погляду відкрилося дивовижне видовище. На розлогій ділянці мчав безладно й уперемішку татарський загін просто до броду, який засипали ядрами, і рвався, наче його крила несли. Кожен ординець припав до коня, розпластався, сховався в гриві на шиї, так, що якби не хмара стріл, що летіла в рейтарів, можна було б сказати, що коні самі без вершників скачуть. За ними з тріскотнею, вигуками і тупотінням

---

[56] *Gott mit uns* (*нім.*) – Бог із нами.

нісся велетенський люд, мигочучи піднятими у правій руці мечами.

Брід уже наближався: проскакали стаю, ще половину, вочевидь, татарські коні видобували зі себе вже останні сили, бо відстань між ними та рейтарами стрімко зменшувалася.

За кілька хвилин перші рейтарські ряди стали вже сікти мечами татарів, котрі втікали щодуху, але брід був уже ось-ось. Здавалося, що за кілька стрибків коні його досягнуть.

Аж раптом сталося щось дивне. Коли татарський загін дістався броду, різкий свист свищиків пролунав знову на флангах загону татарів і вся ватага, замість того, щоб кинутися в ріку, аби на тому березі шукати порятунку, розділилася на дві частини і зі швидкістю зграї ластівок розбіглася праворуч і ліворуч, уздовж течії.

А важкі полки, що вже настигали супротивника, коні яких набрали дуже сильного розгону, з того ж розгону влетіли в брід, і лише у воді стали вершники гальмувати своїх ошалілих коней.

Артилерія, яка до цього часу засипала переправу дощем залізяччя, замовкла враз, щоб своїх не вразити. Саме цієї миті й чекав, як порятунку, гетьман Ґосєвський.

Ще рейтари не встигли торкнутися води, як страшна королівська хоругва пана Войнилловича накинулася на них, як ураган, а за нею й ляуданці, наступний пан Корсак, за ним дві гетьманські, а за ними й волонтерська, а останньою – панцерна князя підчашого Міхала Радзивілла.

Страшні вигуки «бий, убий» загриміли в повітрі і не встигли прусські полки осадити коней, зупинитися, затулитися мечами, як уже загін пана Войнилловича розкидав його так, як смерч розвіює листя. Зім'яли червоних драгунів, натиснули на полк Богуслава, розбили його на дві частини і помчали в поле в бік головної армії пруссаків.

Річка забагрянилася кров'ю в одну мить, гармати озвалися знову, але було вже надто пізно, бо вже вісім литовських кавалерійських хоругв мчали з криками і гуркотом по оболоні, й уся битва перекинулася на інший берег річки.

Сам пан підскарбій нісся з однією зі своїх хоругв із променистим щастям на обличчі і з вогнем в очах, бо як тільки вивів кінноту за річку, вже був упевнений у своїй перемозі.

Хоругви, рубаючи та буцаючи наввипередки, гнали перед собою недобитки драгунів і рейтарів, котрі стелилися покотом, адже важкі коні не могли так стрімко втікати і лише заслоняли втікачам можливість пострілу.

Тим часом Вальдек, Богуслав Радзивілл та Ізраель кинули всю свою кавалерію, щоб наступ стримати, самі ж поспішно готували піхоту. Полк за полком вибігав із табору і шикувався на місцевості. Важкі списи вбивали задніми кінцями в землю, нахиляючи вістрям до ворога.

У другій шерензі мушкетери витягнули люфи мушкетів. Між каре полків гарячково встановлювали гармати. Але ні Богуслав, ні Вальдек, ні Ізраель не обманювалися, що їхня кавалерія зможе довго протистояти польській, тому вся на-

дія їхня була на гармати та піхоту. Тим часом перед піхотою ще кінні полки вдарилися груди в груди. Але сталося те, що й передбачали прусські полководці.

Наступ литовської кавалерії був такий страшний, що ворожа кіннота не могла навіть на хвилину їх затримати й уже перша гусарська хоругва розколола їх, ніби клин дерево, і линула, не зазнаючи втрат, поміж гущавини, як корабель, гнаний навальним вихором поміж хвиль. Вже щораз ближче було видно прапори. За хвилину голови гусарських коней виринули з прусської юрби.

– Готуйсь! – закричали офіцери, котрі стояли в піхотних каре.

На це гасло прусські кнехти ще сильніше вперлися ногами і напружили руки, тримаючи списи. Всім серця билися в грудях бурхливо, бо жахливі гусари виринули вже зовсім близько і гнали просто на них.

– Вогонь! – пролунала нова команда.

Мушкети затріскотіли в другій і третій шерензі каре. Дим обвіяв людей, а тупіт і гул наростав. Ще хвилина і гамір хоругви наблизився ще ближче. Вже, вже добігають!.. Враз поміж диму перший ряд піхотинців помічає тут же над собою, майже над головами, тисячі кінських копит, розпашіле хропіння, вирячені очі. Чується хруст зламаних списів і жахливий зойк роздирає повітря. Польські голоси верещать: «Бий!», а німецькі *Gott erbarme Dich meiner!*[57]

---

[57] *Gott erbarme Dich meiner* (*нім.*) – Боже, помилуй мене.

Полк був розбитий, розчавлений, але тут знову загули гармати. Вже й інші хоругви добігають. Будь-якої миті кожна вдариться об ліс списів, але, мабуть, не кожна його переламає, адже жодна не має в собі такої страшної, як у пана Войнилловича, сили. Крики посилювалися по всьому полю бою. Не видно було нічого. Але з воюючої маси стали безладно виділятися юрби жовтих піхотинців із якогось іншого полку, який, либонь, також був розбитий.

Вершники в сірих барвах гналися за ними, рубали і топтали з вигуками:

– Ляуда! Ляуда!

Це пан Володийовський упорався з другим каре.

Інші ще намагалися боронитися. І здавалося, що ще перемога може схилитися на бік пруссаків, тим більше, що при таборі стояли ще два свіжі реґіменти, які, оскільки табір залишили у спокої, будь-якої миті могли бути задіяні.

Вальдек втрачав уже, щоправда, голову, Ізраеля не було, бо з кавалерією його послали, а Богуслав наглядав, керував усією битвою й, убачаючи ще страшнішу небезпеку, послав пана Бєса по ті реґіменти.

Пан Бєс погнав коня і через півгодини повернувся без головного убору, з переляком і відчаєм на обличчі.

– Орда в таборі! – залементував він, підбігши до Богуслава.

Тут же на правому фланзі почулося надлюдське завивання і ворог стрімко наближався.

Несподівано вигулькнули цілі юрби шведських вершників, що мчали зовсім перепуджені, за ними втікали, вже без зброї та без капелюхів, піхотинці, за ними в метушні та безладі мчали підводи, які тягнули знавіснілі від переляку коні. Всі неслися куди очі дивляться від табору на свою ж власну піхоту. За хвилину нападуть, змішають її, розіб'ють, тим більше, що за спинами вже наздоганяла їх литовська кавалерія.

– Гассун-бей проник у табір! – крикнув у запалі пан Ґосєвський і випустив останні дві свої хоругви, як двох соколів із берла.

Тої миті, коли ці хоругви вдарили на піхоту спереду, їхні ж власні фіри наштовхуються на неї збоку. Останні каре лускали, як під ударами молота. Вся чудова шведсько-прусська армія перетворилася на одну велетенську купу, в якій кавалерія змішалася з піхотою. Люди топтали один одного, переверталися, душили, скидали одяг, кидали зброю. Кавалерія їх тиснула, чавила і топтала. Це вже була не програна битва, а одна з найганебніших у всій цій війні поразка.

Але Богуслав, збагнувши, що все пропало, вирішив хоча б себе і рештки кавалерії врятувати від розгрому.

Надлюдським напруженням зібрав князь навколо себе кількасот вершників і лівим флангом вислизнув удалину, униз за течією річки.

Вже вибрався він із головного виру, коли інший Радзивілл, князь Міхал-Казимир, ударив на нього збоку зі свої-

ми надвірними гусарами й одним ударом розпорошив весь загін.

Розкидані вершники втікали поодинці або малими зграйками. Лише швидкість коней могла їх врятувати.

Гусари за ними не погналися, бо вдарили в головний загін піхотинців, котрих б'ють і інші хоругви. Ті ж розсипалися, як настрахане стадо сарн по оболоні.

Богуслав на карому коні пана Кміцица втікав, як вихор, даремно намагаючись криком принадити до себе хоча б кільканадцятьох людей. Ніхто його не слухав. Кожен утікав самостійно, задоволений, що зумів вирватися з погрому і що не має більше ворога перед собою.

Але даремно раділи. Не промчали ще й тисячі кроків, коли їх наздогнало завивання, і сіра тьма татарська висунулася з боку ріки, де підстерігала їх досі.

Це був пан Кміциц із своєю ватагою. Усунувшись із поля після того, як привів ворога до броду, повернувся тепер, аби втікачам відрізати відступ.

Татари, помітивши розкиданих вершників, в одну мить розсіялися й самі, щоб ловити їх вільніше, і розпочалася смертоносна погоня. По двоє, по троє татар мчали за одним рейтаром, а ті захищалися рідко, частіше брали рапіру за вістря й ефесом простягали її до ординців, благаючи милосердя. Але дикуни, знаючи, що не доведуть цих бранців додому, брали живцем лише старшину, яка могла відкупитися. Пересічний жовнір одержував ножа в горло й умирав,

не встигнувши навіть *Gott* вигукнути. Тих, котрі втікали до останнього, вбивали ножами в спину. А тих, під котрими не падали коні, ловили арканами.

Пан Анджей якийсь час метушився по полю бою, розкидаючи вершників, і все шукав очима Богуслава. Врешті-решт побачив його й упізнав негайно по коню, блакитній стрічці і капелюху з чорним пір'ям страуса.

Хмарка білого диму оточувала князя, бо саме хвилину тому напали на нього двійко ногайців. Однак магнат одного звалив пострілом із пістоля, а другого проштрикнув на виліт рапірою. Після чого побачив більшу ватагу, що мчала з одного, а пана Кміцица – з другого боку, стиснув коня острогами і помчав, як переслідуваний гончаками олень.

Понад п'ятдесят людей кинулися гуртом за ним, але не всі коні мчали з однаковою швидкістю, тому незабаром погоня розтягнулася довгою змією, головою якої був Богуслав, а шиєю пан Кміциц. Князь схилився в сідлі. Його кінь заледве землі торкався ногами, лише чорнів на зеленій траві, як та ластівка в польоті. Карий витягав шию, як журавель, вухами стриг і мало з власної шкури не вистрибував. Вершники минали самотні верболози, купини, гайочки вільхи. Татари залишилися позаду на стаю, на дві, на три, але все скакали і мчали. Пан Кміциц викинув пістолі зі саков, аби коню біг полегшити, в сам прикипів поглядом до Богуслава, зціпив зуби, майже лежачи на шиї коня, і буцав острогами спінені його боки, аж незабаром піна, що спадала на землю, стала

рожевою.

Але відстань між ним і князем не лише не зменшилася хоча б на дюйм, а й стала збільшуватися. «Горе! – подумав пан Анджей, – цього коня жоден бахмат у світі не переженe!» А коли після кількох стрибків відстань збільшилася ще більше, лицар випростався в кульбаці, шаблю впустив на перев'язь і, склавши руки біля рота, закричав грізним голосом:

– Утікай, зраднику, від пана Кміцица! Якщо не сьогодні, то завтра тебе дістану!

Не встигли ці слова відзвучати в повітрі, як князь, почувши їх, озирнувся швидко, а побачивши, що один лише пан Анджей за ним женеться, замість того, щоб утікати далі, розвернувся і з рапірою в руці кинувся на супротивника.

Полковник видав страхітливий зойк радості і, не зупиняючи скакуна, замахнувся шаблею.

– Ти труп! Ти труп! – заверещав князь.

І жадаючи точніше вдарити, пригальмував коня. Пан Анджей, доскакавши до ворога, осадив і свого жеребця, аж копита його зарилися в землю, і схрестив свою шаблю з рапірою. Супротивники зімкнулися так щільно, що два коні майже перетворилися в єдине ціле. Пролунав страшний скрегіт заліза, швидкий, як думка. Ніякі очі не змогли б уловити блискавичні ці рухи рапіри та шаблі, а також відрізнити князя від полковника. Іноді зачорнів капелюх Богуслава, часом блиснула місюрка пана Кміцица. Коні вертілися навколо своєї осі. Мечі дзвеніли щораз запекліше.

Богуслав після кількох ударів покинув зневажати опонента. Всі підступні удари, яких він вивчився від французьких майстрів, були відбиті. Вже й піт стікав рясно з чола вельможі, змішуючись на обличчі з рум'янами і білилом, вже відчував втому в правій руці… Все більший подив у ньому наростав, спочатку нетерплячка, а потім і злість, тому вирішив закінчувати і зробив такий жахливий випад, аж капелюх упав йому з голови.

Але пан Анджей і його відбив із такою силою, що аж рапіра князя до боку коня відлетіла, і не встиг Богуслав виправити ситуацію, як його різонули кінцем шаблі по чолу.

– *Christ*! – вигукнув німецькою князь і звалився на траву. Упав горілиць.

Полковник стирчав ще якусь хвилину, немов приголомшений, але все ж схаменувся, зброю опустив на перев'язь, перехрестився, після чого зіскочив із коня і, стиснувши руків'я шаблі, підійшов до князя.

Страшним він був, бо блідий від перевтоми, як полотно. Губи мав стиснуті і невблаганну ненависть на обличчі.

Ось і цей могутній ворог опинився на порозі смерті, лежав тепер біля його ніг у крові, ще живий, при свідомості, але подоланий, і не чужою зброєю, і не з чужою допомогою.

Богуслав дивився на нього широко виряченими очима, пильно стежачи за кожним рухом переможця, а коли пан Кміциц завис тут же над ним, залементував:

– Не вбивай мене! Я дам викуп!

Пан Кміциц, замість відповіді, наступив йому ногою на груди і притиснув з усієї сили, після чого лезо шаблі спрямував у горло ворога, аж шкіра прогнулася під вістрям. Було досить лише рукою ворухнути, лише натиснути міцніше, але не вбивав ворога відразу. Хотів насолодитися виглядом і смерть зробити супротивникові важчою. Очі впилися в його очі і стояв над ним, як стоїть лев над зваленим буйволом.

Аж тут князь, котрому усе більше крові спливало з чола, так що вже весь верх голови наче в калюжу пірнув, озвався знову, але вже дуже здавленим голосом, бо нога пана Анджея безперервно тиснула йому на груди:

– Дівчина… Послухай…

Як тільки пан Анджей почув ці слова, зняв ногу з княжих грудей і шаблю підняв.

– Кажи! – наказав він.

Але князь Богуслав лише якийсь час сапав глибоко, і нарешті вже зміцнілим голосом відповів:

– Дівчина загине, якщо мене вб'єш… Я віддав наказ!

– Що ти нею зробив? – спитав пан Кміциц.

– Відпусти мене, то тобі її віддам, присягаюся… На Євангелії…

На це пан Анджей ляснув себе п'ятірнею в чоло, і помітно було, що бореться сам із собою і зі своїми думками, після чого промовив:

– Слухай, зраднику! Я б навіть сто таких виродків за один її волосок віддав!.. Але тобі не вірю, кривоприсяжнику!

– На Євангелії! – повторив князь. – Я надам охоронну грамоту і письмовий наказ.

– Ну, хай буде так, я подарую вам життя, але на волю не відпущу. А лист доведеться написати… Тим часом татарам вас віддам, у них у полоні будете.

– Згода, – кивнув князь.

– Пам'ятайте! – відповів пан Анджей. – Не захистило вас від моєї руки ваше князівство, ваше військо, ваша фехтувальна майстерність… І знайте: якщо ще раз перейдете мені дорогу або не дотримаєте слова, ніщо вас уже не захистить, навіть якщо б вас німецьким імператором обрали. Запам'ятайте це! Раз уже я мав вас у руках, а тепер мені в ногах валяєтесь!

– Я свідомість втрачаю, – попросив князь. – Пане Кміциц, вода мусить тут бути близько… Дайте мені напитися і рану обмийте.

– Краще здохни, паскудо! – відрубав пан Анджей.

Але князь, отримавши гарантії залишитися живим, повернув собі, хоч і поранений, упевненість і видихнув:

– Ви бовдур, пане Кміциц! Якщо я вмру, то й вона…

Тут його губи побіліли.

Пан Анджей подався шукати, чи немає в околиці якого рову або хоча б калюжі.

Князь зомлів, але лише на коротку хвильку, і на своє щастя очуняв, тому що тим часом підбіг перший татарин, Селім, син Гази-аги, хорунжий із ватаги пана Кміцица, й,

уздрівши ворога, котрий борсався в крові, вирішив прохромити його вістрям хоругви до землі. Але князь цієї страшної миті ще знайшов у собі достатньо сил, щоб за вістря рукою вхопитися. Ненадійно прикріплене, воно відкололося від держака. Відголос цієї короткої боротьби привернув увагу пана Анджея.

– Стій, собачий сину! – вигукнув він, наближаючись здалеку.

Татарин, почувши знайомий голос, аж припав від страху до коня. Пан Кміциц наказав йому знайти воду, а сам залишився при князеві, бо здаля видно було під'їжджаючих ступом Кемличів, Сороку й увесь татарський загін, який, переловивши всіх рейтарів, пустився на пошуки свого ватажка.

Побачивши пана Анджея, вірні ногайці стали підкидати з гучними вигуками шапки вгору.

Акбах-Улан зістрибнув із коня і став йому кланятись, торкаючись рукою чола, рота і грудей. Інші, цмокаючи по-татарськи ротами, хижо споглядали на лежачого лицаря і з подивом – на його переможця. Дехто подався ловити двох коней, сірого та карого, які бігали неподалік із розпатланими гривами.

– Акбах-Улане, – промовив пан Кміциц. – Ось вождь цього війська, яке ми розбили сьогодні вранці – князь Богуслав Радзивілл. Я дарую його вам, а ви його тримайте, бо за живого чи за мертвого заплатять вам дуже щедро. Тепер зв'язати його, взяти на аркан і відвести до табору!

– Алла! Алла! Дякуємо, володарю! Дякуємо, звитяжцю! – загули в один голос ординці.

І знову пролунало цмокання тисяч губ.

Пан Анджей наказав подати собі коня, стрибнув на нього і пустився з частиною татар назад на поле бою.

Здалеку побачив хорунжих, котрі стояли зі штандартами, але при стягах було заледве кільканадцятеро товаришів, решта ж гналася за ворогом. Зграйки челяді метушилися по полю бою, обдираючи тіла і б'ючись тут і там із татарами, котрі робили те саме. Ті останні мали просто страшний вигляд, з ножами у руках і закривавленими по лікті руками. Хтось сказав би, що це зграя ворон впала з хмар на бойовище. Дикий їхній регіт і верески лунали по всьому полю.

Одні, тримаючи ще гарячі ножі в зубах, тягнули обома руками за ноги полеглих, інші перекидалися жартома відрубаними головами, ще інші заповнювали сакви. Були й такі, котрі, як на базарі, підіймали вгору закривавлені шати, вихваляючи їхню досконалість, або оглядали здобуту зброю.

Пан Кміциц проїхав уперед через поле, на якому першим здибався з рейтарами. Тіла людей і коней, порубані мечами, лежали тут у безладі. Але там, де хоругви різали піхоту, височіли їх цілі гори, а калюжі застиглої вже крові хлюпали під кінськими копитами, як багно.

Важко було тим шляхом проїхати поміж поламаних решток списів, мушкетів, трупів, перекинутих табірних підвод, і купи татарви, що копошилася.

Пан Ґосєвський стояв трохи далі, на шанцях укріпленого табору, а біля нього князь підчаший Радзивілл, пани Войниллович, Володийовський, Корсак і кількадесятеро людей. З цієї висоти охоплювали очима вони поле аж ген до найдальших країв. І могли вже весь обсяг своєї перемоги та ворожої поразки оцінити.

Пан Анджей, побачивши товаришів, додав кроку, а пан Ґосєвський, оскільки він був не лише щасливий воїн, а й чесний чоловік, навіть без тіні заздрощів у серці, як тільки його побачив, одразу ж вигукнув:

– Ось прибуває справжній переможець! Це йому насамперед маємо завдячувати цю звитягу, я перший публічно це заявляю. Шановне панство! Дякуйте панові Бабиничу, бо якби не він, ми не переправилися б через ріку!

– *Vivat* Бабинич! – крикнуло кількадесят голосів – *Vivat! Vivat!*

– Де це ви, жовніре, військового ремесла навчалися? – спитав схвильовано гетьман. – Як же ви відразу втямили, що робити потрібно?

Пан Кміциц не відповів, бо надто був утомлений, лише вклонявся на всі боки і рукою по забрудненому потом і пороховим димом обличчі водив. Очі його світилися надзвичайним блиском, а тим часом привітальні вигуки не вщухали. Загін за загоном підходили з поля на спінених конях, і як якийсь підійшов, то відразу ж приєднувався з усієї моці до голосів на честь пана Бабинича. Шапки підлітали вгору,

хто бандолет мав, той і салютував.

Враз пан Анджей зіп'явся в кульбаці і, піднявши обидві руки вгору, гукнув, як грім:

– *Vivat* Ян-Казимир! Король наш і милостивий батько!

Тут вчинився такий крик, немовби нова битва почалася. Неймовірний запал усіх охопив.

Князь Міхал зняв із себе шаблю з піхвами, діамантами прикрашену, і віддав її панові Кміцицу. Своєю власною рукою гетьман закинув йому свій коштовний плащ на плечі, а той знову підняв руку вгору.

– *Vivat* нашому гетьману, вождеві-переможцю!

– *Crescat! Floreat !*[58] – відповіли хором.

Після чого стали здобуті прапори звозити та втикати у горбок під ноги вождів. Жодного не врятував ворог: колишні прусські компутові, посполитого прусського рушення, дворянські, шведські, князя Богуслава, ціла їх веселка розмаялася на валу.

– Це одна з найбільших вікторій у цій війні! – вигукнув гетьман. – Ізраель і Вальдек у полоні, полковники полягли або у полоні, військо до ноги вирізане…

Тут він обернувся до пана Кміцица:

– Пане Бабиничу, на тому боці ви з Богуславом мали б зустрітися… Що з ним сталося?

Тут і пан Володийовський пильно зазирнув в вічі пана Анджея, а той видихнув похапцем:

---

[58] *Crescat* (*лат.*) – веди; *floreat* (*лат.*) – до розквіту.

– Князя Богуслава Бог покарав цією ось рукою!

Зронивши це, він простягнув праву руку, аж тут невисокий лицар кинувся йому в обійми.

– Єндрею! – залементував він. – Я вам не заздрю! Нехай вас Бог благословить!

– Це ви мені удар поставили! – пробував пручатися пан Кміциц.

Але подальший вилив братерських почуттів порушив князь підчаший.

– То мій брат загинув? – спитав він жваво.

– Ні, він живий, – спростував полковник, – бо я йому життя подарував, але поранений і в полоні. А ген там його ведуть мої ногайці!

Від цих слів здивування намалювалося на обличчі пана Володийовського, а погляди лицарства звернулися на рівнину, де з'явився загін із кількадесятьох татарів і під'їжджав повільно. Нарешті, оминувши купи поламаних фір, вони присунулися на кількадесят кроків до окопу.

Тоді побачили, що татарин, котрий їде попереду, тягне військовополоненого. Впізнали всі Богуслава, але який був у нього вигляд!..

Він, один із наймогутніших магнатів Речі Посполитої, він, котрий ще вчора незалежною державою марив, він, князь Священної Римської імперії, човгав тепер з арканом на шиї, пішки, при татарському коні, без капелюха, з залитою кров'ю головою, замотаною брудною ганчіркою. І така злість була

на цього магната в серцях лицарства, що це страшне приниження не пробудило нічиєї жалості, навпаки, всі майже одночасно залементували:

– Смерть зраднику! На шаблі його взяти! Смерть! Смерть!

Князь Міхал лише очі рукою прикрив, бо ж це Радзивілла ведуть у такій ганьбі. Він почервонів і вигукнув:

– Шановне панство! Це мій брат, моя кров, а я ні здоров'я, ні майна не жалів для вітчизни! Ворог мій той, хто на цього нещасного руку здійме.

Лицарі зараз же помовкли.

Князя Міхала всі любили за мужність, щедрість і доброту серця, відданого батьківщині. Адже, коли вся Литва потрапила під владу гіперборейців, він один захищався в Несвіжі, прихильністю шведів погордував, підбурюваний Янушем, і один із перших приєднався до Тишовецької конфедерації. Тому його голос спричинився до послуху. Врешті-решт, хто б захотів нажити собі такого могутнього ворога, тому шаблі вмент сховалися в піхви, і кілька офіцерів, слуг Радзивілла, навіть закликало:

– Відібрати його в татар! Нехай його Річ Посполита судить. Не даймо скапарати чесну кров язичникам!

– Відібрати його в татар! – повторив князь. – Знайдемо йому поручителя, а викуп він сам заплатить! Пане Войниловичу, візьміть своїх людей і нехай силою його візьмуть, якщо інакше буде неможливо!

– Я викликаюся в заручники татарам! – заявив пан

Ґноїнський.

Тим часом пан Володийовський наблизився до пана Кміцица і видихнув:

– Єндрею! І що ви доброго зробили? Та ж він сухим вийде з води з тих судів!

Але пан Анджей вибухнув, як поранений лісовий кіт.

– З вашого дозволу, шановний княже! – вигукнув. – Це мій військовополонений! Я йому життя подарував, однак під присягою, яку він мені на своєму єретичному Євангелії склав. І я краще помру, ніж заберу його з рук, в які свого бранця віддав, перш ніж він слова свого дотримає!

Сказавши це, молодик ударив коня, заступив дорогу й уся його вроджена запальність стала повертатися, бо обличчя парубка скривилося, ніздрі роздулися й очі блискавки метали.

Тим часом пан Войниллович натиснув на нього конем.

– Убік, пане Бабиничу! – вигукнув він.

– Убік, пане Войнилловичу! – закричав пан Анджей і вдарив руків'ям шаблі коня Войнилловича з такою страшною силою, що тварина захиталася на ногах, наче кулею вражена, й головою зарилася в землю.

Гучний рокіт пронісся поміж лицарством, але пан Ґосєвський виїхав уперед і наказав:

– Мовчати всім! Ваша світлосте, силою своєї гетьманської влади заявляю, що пан Бабинич має право на військовополоненого й якщо хтось хоче його з татарських рук вирвати, то мусить дати його переможцеві поруку!

Князь Міхал опанував обурення, заспокоївся і звернувся до пана Кміцица:

– Кажіть, чого бажаєте?

– Щоб свого слова дотримав, перш ніж із неволі вийде.

– То дотримає, коли вийде.

– Ні! Я йому не вірю!

– Тоді я за замість нього присягаюся Пресвятою Богородицею, Королевою нашою, і даю лицарське слово, що все обіцяне буде дотримане. Інакше можете на мою честь і маєтки позиватися.

– Цього мені досить! – погодився молодик. – Нехай пан Ґноїнський у заручники йде, бо інакше татари опір вчинять. Я ж задовольняюся вашим словом.

– Дякую вам, пане кавалере! – вклонився князь підчаший. – Не бійтеся також, що він зараз же на волю повернеться, бо я його панові гетьману законно передам і військовополоненим аж до королівського вироку мій брат залишиться.

– Хай буде так! – промовив гетьман.

І наказавши панові Войнилловичу сісти на свіжого коня, бо той уже ледве дихав, і послав його разом із паном Ґноїнським по князя.

Але справа пішла не так легко. Бранця довелося силою брати, бо сам Гассун-бей вчинив грізний опір і лише вигляд пана Ґноїнського і домовлений викуп у сто тисяч талерів зміг його заспокоїти.

Того ж вечора князь Богуслав опинився вже в наметі кня-

зя Ґосєвського. Перев'язали його там старанно, двоє медиків не лишали його ні на мить й обоє ручалися за його здоров'я, тому що рана, завдана лише кінчиком шаблі, не була занадто важкою.

Пан Володийовський не міг пробачити панові Кміцицу, що той князеві життя дарував, і в печалі уникав його весь день, лише увечері сам пан Анджей прийшов до його намету.

– Бійтеся Божих ран! – вигукнув спересердя субтильний лицар. – Я від будь-кого такого сподівався, але не від вас, аби живцем цього зрадника випустити!..

– Послухайте мене, пане Міхале, перш ніж засудите, – зронив понуро пан Кміциц. – Я мав його вже під ногою і вістря готовий був встромити йому в горло. І знаєте, що мені той зрадник сказав?.. Що віддав наказ, щоб Олюньку на горло в Таурогах скарали, якщо він загине… І що я мав, нещасний, робити? Я купив її життя за його життя… Що я мав робити?.. На хрест Христовий… Що я мав робити?

Тут вхопися за чуба пан Анджей і ногами затупотів, а пан Володийовський подумав хвильку та зауважив:

– Розумію ваш відчай… Але все ж… Ви зрадника вітчизни відпустили, котрий ще лиха нашій Речі Посполитій у майбутньому принести може… Та що ж, Єндрею! Ви прислужилися сьогодні батьківщині, але все ж публічним добром заради особистого пожертвували.

– А ви, ви сам, що зробили б, якби вам повідомили, що ніж біля горла панни Ганни Борзобагатої тримають?..

Пан Володийовський став сильно вусами ворушити.

– З мене приклад кепський. Гм! Що я зробив би?.. От пан Скшетуський, котрий має римську душу, той би йому не дарував, а ви… я цього певен, що Бог не дозволив би, щоб невинна кров була пролита.

– Я це спокутую. Покарай мене, Господи, згідно з провиною моєю важкою, але лише з Твоїм милосердям… Бо щоб вирок цій голубці підписати…

Тут пан Кміциц очі затулив.

– Рятуйте ж мене, янголи! Не зміг я! Не зміг!

– Сталося! – підсумував пан Володийовський.

Тут пан Анджей витягнув з-за пазухи якісь папери.

– Дивіться, пане Міхале! Ось що я здобув. Це наказ панові Саковичу, а це – до всіх офіцерів Радзивілла і до комендантів шведських… Змусили його підписати, хоч ледве рукою ворушив… Князь підчаший особисто простежив… Ось її свобода, її безпека! Заради бога, хрестом цілий рік щодня лежатиму, канчуками шмагати себе накажу, новий костел поставлю, але її життям не жертвуватиму! Я не маю римської душі… Гаразд! Я не Катон, як пан Скшетуський… Щира правда! Але не жертвуватиму! Достобіса, ні! І нехай уже мене вертять у пеклі на рожні…

Пан Кміціц не докінчив, бо пан Володийовський підбіг і заткав йому пельку рукою, крикнувши різким голосом:

– Не блюзнірствуйте! Бо на неї Божу помсту накличете! Бийтесь у груди! Хутко, мерщій!

І пан Анджей узявся битися в груди:

– *Mea culpa*! *Mea culpa*! *Mea maxima culpa*!

Нарешті заплакав молодик щирими риданнями бідного жовніра, бо вже й сам не знав, що має робити.

Пан Володийовський дозволив йому виплакатися вдосталь, а коли той заспокоївся, поцікавився:

– І що тепер?

– Піду з ватагою, куди мене й послали, аж ген під Біржі! Хай лише люди та коні відпочинуть. Дорогою якщо зможу єретичну кров на Божу хвалу проливати, то зроблю це.

– Буде у вас заслуга. Не втрачайте надії, Єндрею. Бог милосердний!

– Піду прямо, як серпом кину. Вся Пруссія тепер мені відкрита, хіба подекуди малі залоги можуть опиратися.

Пан Міхал зітхнув:

– Ех, пішов би й я з вами з такою охотою, немовби до раю! Але команди триматися мушу. Ви щасливець, що добровольцями командуєте… Єндрею, послухайте, брате!.. Як їх обох відшукаєте, то… подбайте і про ту іншу, щоб їй погано не велося… бозна, може вона моя суджена…

Вимовивши це, низькорослий лицар кинувся в обійми пана Кміцица.

Розділ XXVI

Олюнька та Ганнуся, покинувши за опіки Брауна Тауроги, дісталися щасливо до партії пана мечника, котрий стояв у той час під Ольшею, отже, від Таурогів не надто далеко.

Старий шляхтич, коли його обидві в доброму здоров'ї побачили, спочатку власним очам вірити не хотів, потім заплакав на радощах, а після цього впав у такий войовничий запал, що не залишилося вже для нього жодних небезпек. Хай би не лише Богуслав, а й сам король шведський із усією могутністю наступав, пан мечник готовий був захищати своїх дівчат від будь-якого ворога.

– Краще я поляжу, – обіцяв він, – ніж має волосина вам із голови впасти. Не той я вже чоловік, котрого ви знали в Таурогах, і так собі думаю, що надовго запам'ятають шведи Гірлаколе, Ясвойну і цю поразку, якої я їм під самим Расейняєм завдав. Правда, зрадник пан Сакович напав на нас несподівано і розкидав, але тепер я знову кількасот шабель маю до своїх послуг.

Пан мечник не надто перебільшував, бо справді важко в ньому було розпізнати занепалого духом бранця Таурогів. Зовсім інший він мав тепер гумор, став енергійнішим. У полі, на коні, опинився у своїй стихії, а будучи добрим жовніром, справді кілька разів шведів добряче пошарпав. А що мав великий авторитет в околиці, то й горнулася до нього

охоче і шляхта, і простий люд. І навіть із дальніх повітів раз по раз котрийсь із Білевичів приводив по кільканадцять або й навіть кількадесят коней.

Партія мечника складалася з трьохсот піхотинців-селян і близько п'ятисот вершників. У піхоті рідко хто мав мушкет, озброєні переважно були косами та вилами. Кавалерія ж складалася із заможнішої шляхти, котра разом із челяддю в ліси подалася, й убогішої із закутків. Озброєння їхнє було кращим, ніж у піхоти, але дуже розмаїтим. Тички для хмелю служили багатьом ратищами, інші ж носили багато оздоблену сімейну зброю, але часто застарілу. Коні різної крові та статі не надто добре поєднувалися.

Але мечник міг із таким військом заступати шлях шведським патрулям, міг винищувати навіть більші загони кінноти, міг очищати ліси і села від розбійників, численні ватаги яких складалися зі шведських і прусських дезертирів, а також місцевих шельм, що промишляли розбоєм, але не міг хоча б на якесь місто напасти.

Тепер шведи порозумнішали. Бо після вибуху повстання вирізали по всій Жемайтії та Литві всіх, хто на квартирах по селах стояли. А ті, хто вцілів, трималися міцно укріплених міст, із яких робили вилазки, але не далеко. Таким чином, поля, ліси, села та менші містечка опинилися повністю в польських руках. Зате всі більші міста тримали шведи, і викурити їх звідтіля не було змоги.

Партія мечника була однією з найкращих. Інші не мали

навіть таких успіхів. На кордоні з Інфлянтою повстанці стали настільки зухвалі, що вже двічі Біржі облягали, і за другим разом місто здалося. Ця тимчасова перемога була викликана тим, що Делаґарді позабирав на захист Риги проти царської могутності всі війська з прикордонних з Інфлянтою повітів.

Чудові для нього та рідкісні для історії перемоги дозволяли сподіватися, що ця війна незабаром уже скінчиться, а після цього в Жемайтію прийдуть нові, одурманені тріумфами шведські війська. Однак у лісах було досить безпечно, але повстанські загони були не надто могутні і не могли на щось вагоміше наважитися. Лише не сумнівалися, що їх ворог по густих пущах не знайде.

Тому пан мечник облишив ідею сховатися в Біловезькій пущі, бо шлях до неї був надто довгий, а на дорозі туди багацько великих міст лежало, забезпечених численними гарнізонами.

– Господь Бог дав суху осінь, – казав дідуган своїм дівчатам, – тим легше жити *sub Jove*[59]. Я накажу вам затишний курінь збудувати, прислужниць вам призначу, і ви залишитесь у таборі. Зараз немає ніде безпечнішого притулку, ніж у лісах. Білевичі мої вщент згоріли. Садибами розбишаки розгулюють, а часто й навіть шведські роз'їзди. Де вам безпечніше голови притулити, як не біля мене, котрий кількасот шабель має під своїм командуванням? А як прийде пізніше сльота, то вам якусь хижу в глибоких хащах віднайдемо.

---

[59] *Sub Jove* (*лат.*) – під Юпітером, фраза з «Пісень» Горація.

Ця думка дуже сподобалася панні Борзобагатій, бо в партії було кілька молодих Білевичів, чемних кавалерів, та й безперервно торочили, що пан Бабинич до цих країв наближається.

Сподівалася, отже, Ганнуся, що коли прийде, вмент усіх шведів порозганяє, а потім… А потім буде, як Бог дасть. Олюнька також вважала, що безпечніше залишатися при партії, але прагнула від Таурогів подалі податися, погоні пана Саковича побоюючись.

– Ходімо до Водоктів, – запропонувала панночка. – Там будемо між своїми. А якщо й їх спалили, то є ще Мітруни й усі довколишні закутки. Та не можуть же усі тутешні краї на пустелю перетворитися. Ляуда ж у разі небезпеки нас захищатиме.

– Ба, та всі ляуданці з паном Володийовським пішли, – засумнівався молодий Юр Білевич.

– Але залишилися старі та підлітки, врешті-решт навіть тамтешні жінки захищатися в разі потреби вміють. А пуща там густіша, ніж тут. Мисливці Домашевичі або Задимлені Ґостевичі до Роговської нас відведуть, а там нас жоден ворог не дістане.

– А я, табір і вас убезпечивши, на шведів нападатиму, буду їх бити, якщо у хащі зайти наважаться, – зрадів пан мечник. – Це чудова думка! Ніщо нас тут не тримає, а там більшого досягти можна.

Хто зна, чи не тому мечник вчепився так квапливо за про-

позицію панни Олександри, що в душі усе ж пана Саковича боявся, котрий у відчаї міг дров наламати. Однак порада була справді розумною, тому всім одразу припала до смаку. Тож ще того самого дня мечник послав під командуванням Юра Білевича піхоту, щоб просунулася лісами у напрямку Кракінова. А сам із кіннотою вирушив двома днями пізніше, розвідавши спочатку все про Кейдани та Расейняй, між якими доведеться проходити, чи не вийшли звідти якісь більші шведські війська. Рухалися повільно й обережно. Панночки їхали на селянських возах, а інколи верхи на сумирних конячках, які мечник десь роздобув.

Ганнуся, одержавши в подарунок від Юра легку шаблю, перевісила її мужньо через плече на шовкових стрічках, і в ковпачку, кокетливо заломленому на голові, всій хоругві передувала. Її забавляв похід і шаблі, що виблискували на сонці, і розкладені вночі багаття. Захоплювалися нею багато молодих офіцерів і жовнірів, а та стріляла очима на всі боки, розпускала в поході коси, щоб їх по тричі на день заплітати над берегами ясних потоків, які замінювали їй дзеркало. Часто казала, що хоче побачити битву, щоб спробувати свою мужність, але насправді ніякої битви вона не прагнула. Хотіла лише заволодіти серцями всіх молодих воїнів, як це завжди ставалося раніше.

Олюнька також уже наче заново ожила після втечі з Таурогів. Там страждала від невпевненості в майбутньому та безперервного страху, тепер же почувалася безпечно в лі-

сових гущавинах. Свіже повітря повертало їй сили. Вигляд жовнірів, зброя, рух і табірний гомін діяли, як бальзам, на її втомлену душу. І їй також був приємний похід війська, а ймовірні небезпеки не лякали анітрохи, адже лицарська кров текла в її жилах. Менше показуючись перед жовнірами, не дозволяючи собі вештатися поміж їхніми рядами, менше й уваги до себе привертала. Натомість оточувала її загальна повага.

Усміхалися вусаті жовнірські обличчя, вгледівши Ганнусю, але скидали шапки, коли Олюнька наближалася до вогнища. Повага ця непомітно перейшла в обожнювання. Не обійшлось і без того, щоб якесь серце не забилося жвавіше в молодих грудях від її вигляду, проте очі не сміли на панночку глянути так само відверто, як на ту чорнокосу українку.

Йшли лісами, чагарниками, часто посилаючи поперед себе розвідку, й аж сьомого дня нарешті прибули пізно вночі до Любича, який лежав на краю ляуданської околиці, будучи наче воротами до неї. Коні настільки були того дня потомлені, що, попри наполягання Олюньки, неможливо було рушити далі. Тому мечник заборонив дівчині скиглити і розмістив свою партію на нічліг. Сам із панночками зупинився в садибі, бо і ніч була туманна, і холодна дуже. За дивним збігом обставин цю садибу не спалили. Вочевидь, ворог поберіг її, імовірно, за дорученням князя Януша Радзивілла, адже вона належала панові Кміцицу. І хоча пізніше князь дізнався про зраду пана Анджея, забув уже або не мав часу

видати нові накази. Повстанці вважали цей маєток власністю Білевичів, тому навіть розбійники не наважувалися грабувати обабіч Ляуди. Отже, не рухали там нічого. Олюнька входила зі страшним відчуттям болю і гіркоти під цей дах. Знала тут кожен куток, майже з кожним пов'язувала якийсь спогад про вчинок судженого. Ось перед нею трапезна, прикрашена портретами Білевичів і головами лісових тварин. Черепи, розбиті кулями, висіли ще на цвяхах, порубані шаблями портрети дивилися суворо зі стін, наче промовляли: «Дивися, дівчино, дивися, наша онуко, це він своєю святотатною рукою порізав зображення наших земних постатей, які вже давно спочивають у могилах!»

Олюнька відчувала, що повік не склепить у цьому опоганеному домі. Здавалося їй, що в темних закутках кімнат ховаються ще примари тих страшних компанійців, що видихають вогонь із ніздрів. Як хутко переходив цей чоловік, котрого вона так кохала, від сваволі до вчинків, від учинків до ще більших злочинів, від рубання портретів до розпусти, до спалювання Упіти та Волмонтович, аж до викрадання її самої з Водоктів. А після цього – до служби в Радзивілла, до зради, обіцянки підняти руку на короля, на батька всієї Речі Посполитої…

Ніч збігала, але сон не приходив до нещасної Олюньки. Всі рани душі відкрилися в ній і пекли болісно. Сором знову палив її щоки, в очах більше не залишилося сліз, але серце охоплювала така невимовна туга, що навіть не могла в цьому

бідному серці поміститися…

Туга за чим? За тим, що могло б бути, якби він був іншим, якби при своєму норові, дикості та схильності до свавілля хоча б серце принаймні мав чесне, якби мав хоча б якісь застереження щодо злочинів, якби існувала хоча б якась межа, переступити яку не міг би. А її серце багато могло пробачити…

Помітила муки подруги Ганнуся і здогадалася про їх причину, бо їй ще раніше всю історію старий мечник переповів. Тому, маючи добре серце, підійшла до панни Білевичівни, поклала їй руку на шию та зронила:

– Олюнько! В цьому домі ти аж від болю в'єшся…

Білевичівна спочатку не хотіла нічого казати, лише затряслася всім тілом, як осиновий листочок, але страшний плач розпачу все ж вирвався з її грудей. Конвульсивно вхопивши руку Ганнусі, голівоньку свою світлу сперла на її плече і ридання шарпало нею, як вихор кущем.

Ганнусі довелося довго чекати, перш ніж її подруга заспокоїлася трохи, відтак озвалася тихенько:

– Олюнько, помолімося за нього…

А та обома руками затулила очі.

– Я не… можу!.. – промовила вона через силу.

І за мить, відкинувши гарячково назад волосся, яке вкрило її скроні, заговорила уривчастим голосом:

– Бачиш… я не можу… Ти щаслива!.. Твій чесний Бабинич, славетний… перед Богом… і вітчизною… Ти щасли-

ва! Мені ж не можна навіть молитися… Тут усюди людська кров… згарища! Якби він хоча б батьківщину не зрадив! Якби короля продати не запрагнув!.. Я ж до того йому вже все простила… в Кейданах… Бо думала… бо кохала його… від щирого серця!.. Але більше не можу… О Боже милосердний! Я не можу!.. Я хотіла б сама померти… І щоб він також!

Ганнуся заперечила:

– За будь-яку душу молитися дозволено, бо милосердний Бог про людей і причини знає таке, чого й самі люди часто не знають.

І дівчина клякнула до молитви, а Олюнька кинулася хрестом на землю і пролежала так аж до ранку.

Наступного дня прогриміла звістка по околиці, що пан мечник Білевич вже на Ляуді. Цю звістку всі, хто живий, виходили вітати. Навіть із навколишніх лісів виходили немічні люди похилого віку і жінки з малими дітьми. Вже два роки не сіяв ніхто і не орав у закутках. Самі ж закутки були частково обгорілі та спустошені. Населення жило в лісах. Чоловіки відповідного віку пішли з паном Володийовським або пристали до різних партій. Лише підлітки стерегли та захищали рештки майна, і захищали їх добре під прикриттям пущ.

Мечника вітали, як рятівника, з радісними сльозами, бо цим простим людям здавалося, що якщо господар прийшов і панночка повертається до давнього гнізда, то вже мусить бути цій війні і поразкам кінець. Тому стали повертатися до закутків і виганяти напівдику худобу з найглибших хащ.

Шведи сиділи, щоправда, неподалік, укріплені шанцями в Поневежі. Але, враховуючи сили мечника й інших місцевих партій, які можна було закликати у разі потреби, на них уже менше зважали.

А пан Томаш навіть задумав вдарити на Поневеж, аби повністю повіт від зайд очистити. Чекав лише, щоб ще більше люду зібралося під його прапор, а особливо, щоб його піхоті доправили рушниці, значне число яких тримали таємно в лісах мисливці Домашевичі. Тим часом роззирався по околиці, проїжджаючи від села до села.

Але сумна то була картина. У Водоктах садиба згоріла і половина села. Мітруни також. Волмонтовичі Бутримів, які свого часу спалив пан Кміциц, відбудувалися після пожежі і за дивним збігом обставин врятувалися. Зате Дрожейкани і Мозги Домашевичів були спалені вщент. Пацунелі – наполовину, а Морози – цілком. Найгіршої долі зазнали Ґощуни, бо половину населення там винищили, а всі чоловіки – від людей похилого віку до кількох підлітків – мали за наказом полковника Росса руки відрубані.

Так війна потоптала страхітливо ці околиці, такими були наслідки зради князя Януша Радзивілла.

Але заки мечник закінчив люстрацію й озброїв свою піхоту, надійшли нові радісні звістки, водночас і страшні, які тисячоголосим відлунням перекидалися від хати до хати.

Юрко Білевич, пішовши з кількадесятьма вершниками в роз'їзд під Поневеж, захопив у полон кількох шведів. Він і

дізнався про битву під Простками. Потім що не новина, то надходило все більше подробиць, таких дивовижних, що на казку були схожі.

– Пан Ґосєвський, – повторювали люди, – розбив графа Вальдека, Ізраеля та князя Богуслава. Війська знищені повністю, вожді у полоні! Вся Пруссія одним вогнем палає!

Кількома тижнями пізніше ще одне грізне прізвище стали повторювати людські вуста: Бабинич.

– Саме пан Бабинич до вікторії під Простками приклався, – говорили по всій Жемайтії. – Бабинич князя Богуслава полонив і власною рукою зарубав.

А згодом:

– Бабинич палить Пруссію електора, насувається, як смерть, на Жемайтію, ріже, лише землю та небо залишає.

І наприкінці вже:

– Бабинич Тауроги спалив. Пан Сакович утік від нього і по лісах ховається…

Останній випадок стався занадто близько, щоб довго міг залишатися сумнівним. Тож звістка справдилася повністю.

Ганнуся Борзобагата вже довгий час, як тільки ці звістки стали надходити, жила немов у дурмані, то сміялася, то плакала, тупала ніжками, якщо хтось не вірив, і повторювала всім, хто хотів, чи й не хотів слухати:

– Я пана Бабинича знаю! Він мене із Замостя до пана Сапєги привіз. Найбільший це у світі воїн. Не знаю, чи навіть пан Чарнецький може з ним рівнятися. Він, коли під коман-

дуванням пана Сапєги служив, аж до знемоги князя Богуслава під час першої експедиції зморив… Він, я впевнена, а не хтось інший, під Простками його переміг. Дасть пан Анджей ще панові Саковичу на горіхи і ще десятьом таким, як він!.. А шведів за місяць з усієї Жемайтії прожене!

Її пророцтва швидко стали збуватися. Не залишилось уже навіть найменшого сумніву, що грізний воїн, котрого називають паном Бабиничем, суне з Таурогів углиб на північ країни.

Під Колтинями розбив полковника Бальдона та його загін винищив до ноги. Під Ворнями вирізав шведську піхоту, яка відступала від нього до Тельш. Під Тельшами затіяв велику переможну битву з двома полковниками, Норманом і Худеншильдом, в якій Худеншильд загинув, а Норман із недобитками опинився аж у Загурах, на самому жемайтійському кордоні.

З Тельшів подався пан Бабинич до Куршан, женучи перед собою невеликі шведські загони, які поспішали сховатися від нього під крило більших залог.

Від Таурогів та Паланги аж до Бірж і Вілкомежа звучало ім'я переможця. Передавали про жорстокість, до якої зі шведами вдавався. Подейкували, що військо його, яке спочатку складалося з невеликого загону татар і хоругви добровольців, росло з дня на день, бо хто живий, біг до нього, всі партії єдналися з ним, а той тримав їх залізною рукою і вів на ворога.

Думки були настільки його перемогами зайняті, що звістка про поразку, яку пан Ґосєвський зазнав від Штейнбока під Філіповом, пройшла майже непомітно. Бо пан Бабинич був ближче, тож ним переймалися більше.

Ганнуся щодня благала мечника, щоб ішов з'єднатися з уславленим воїном. Підтримувала її й Олюнька, квапили всі офіцери, і шляхта, яку цікавість дуже збуджувала.

Але зробити це було на так легко. По-перше, пан Бабинич був в іншій частині країни. По-друге, часто ставалося, що по кілька тижнів не було про нього нічогісінько чутно. Аж раптом виринав знову разом із звісткою про нову перемогу. По-третє, всі шведські загони та гарнізони з міст і містечок, захищаючись від нього, перекрили великими юрбами дорогу. І до всього ще й за Расейняєм з'явився великий загін пана Саковича. А з ним прийшло й повідомлення, що нищить він усе перед собою люто і муками людей морить, про партію Білевича їх випитує.

Мечник не лише не міг вирушити до пана Бабинича, він навіть побоювався, чи йому в околицях Ляуди не стане незабаром спекотно. Тому, сам не знаючи, до чого вдатися, відкрився Юркові Білевичу, що має намір у Роговські ліси на схід відступити. Юрко тут же розбовкав новину Ганнусі, а та пішла просто до мечника.

– Дядьку наймиліший, – звернулася до чоловіка, бо завжди так його називала, коли хотіла щось від нього виманити, – я чула, що мусимо втікати. Чи не сором такому знаме-

нитому жовнірові ховатися від однієї лише звістки про ворога?

– Ви мусите в усе свої три гроші втулити, – скривився мечник. – Це не ваша справа.

– Гаразд, то ви відступайте, а я тут залишуся.

– Щоб вас пан Сакович спіймав? Ось побачите!

– Пану Саковичу до мене зась, бо мене пан Бабинич захистить.

– Та ж він також дізнається, де панночку шукати! Я вже сказав, що ми не зможемо до нього дістатися.

– Але він може прийти до нас. Я його знайома. Якби я змогла послати йому листа, то впевнена, що він сюди сам пригнався б, спершу пана Саковича розбивши. Він мене трохи любив, тому не відмовить у порятунку.

– А хто візьметься листа доправити?

– Через першого-ліпшого селянина можна передати…

– Що ж, не завадить, не завадить, у будь-якому разі не завадить. Олюнька має меткий розум, але й вам його не бракує. Навіть якби ми мали від переважаючих сил у ліси сховатися, теж буде добре, щоб пан Бабинич прийшов у ці краї, бо так швидше з ним зможемо з'єднатися. Спробуйте, панно. Посланці знайдуться, і такі, котрим можна довіряти.

Втішена Ганнуся взялася до втілення своєї ідеї дуже добре. Того ж дня знайшла собі аж двох посильних, і не селян. Бо один був Юрко Білевич, а другий Браун. Обоє мали взяти по ідентичному листу, щоб якщо не цей, то той міг би йо-

го вручити панові Бабиничу. Із самим листом мала Ганнуся більше клопоту, але врешті написала його такими словами:

> «В останній надії пишу до Вас, якщо Ви мене пам'ятаєте (хоча у цьому сумніваюся, бо не було Вам ніяких причин пам'ятати), щоб мені на порятунок Ви прибули. Адже розраховую на Вашу виняткову доброзичливість, яку Ви до мене дорогою із Замостя виявили. Тому смію сподіватися, що мене в біді не залишите. Я зараз у партії пана Білевича, мечника расейняйського, котрий мені притулок надав, бо я його родичку, панну Білевичівну, з неволі в Таурогах визволила. І його, і нас обох облягає звідусіль ворог, серед них шведи і такий собі пан Сакович, від грішної наполегливості котрого я була змушена втікати і в таборі шукати порятунку. Знаю, що Ви мене не кохаєте, але Бог свідок, що нічого поганого Вам не зробила, а бажала і бажаю завжди добра від щирого серця. Але й не кохаючи, врятуйте бідну сироту від небезпечних ворожих рук. Бог Вас за це винагородить сторицею, а я молитимуся за вас, котрого зараз лише добрим опікуном, а надалі й рятівником своїм називатиму до смерті».

Коли посланці вже покинули табір, Ганнуся, зважаючи, на які небезпеки наражаються, злякалася за них і вже хотіла було їх затримати. Навіть зі сльозами на очах стала просити мечника, щоб їм їхати заборонив, бо листи можуть і селяни пронести, адже пробратися їм буде легше.

Але Браун та Юрко Білевич уперлися так, що ніякі вистави не допомогли. Один і другий хотіли послугу дівчині надати, хоча жоден не передбачав, що його чекає.

Адже тижнем пізніше Браун потрапив у руки пана Саковича, котрий казав із його шкіри паси дерти, а бідного Юрка застрелили за Поневежем, коли втікав від шведського роз'їзду. Так обидва листи потрапили у ворожі руки.

Розділ XXVII

Пан Сакович, після того, як схопив Брауна і піддав його тортурам, негайно порозумівся з оберстом Гемілтоном, англійцем на шведській службі і комендантом Поневежа, з метою завдати спільного удару по партії мечника Білевича.

Пан Бабінич саме кудись запропастився в ліси й уже кільканадцять днів про нього не було ні слуху ні духу. Зрештою, пан Сакович все одно не став би зважати на його близькість, хоча й мав, щоправда, попри всю свою відвагу, якийсь інстинктивний страх перед паном Бабиничем. Однак тепер був готовий навіть загинути, аби тільки помсту задовольнити. З часу втечі Ганнусі лють не переставала ні на мить краяти його душу. Одурені сподівання та зранені почуття до шалу доводили чоловіка, а при цьому потерпало і його серце. Спочатку прагнув він отримати Ганнусю за дружину лише через маєтки, успадковані нею від попереднього нареченого, пана Підбийп'яти, але пізніше закохався в дівчину сліпо і до безтями, як лише така людина могла закохатися. Дійшло навіть до того, що він, котрий, крім князя Богуслава, нікого не боявся на світі, він, від самого погляду котрого люди бліднули, заглядав, як собака, у вічі цій панночці, корився їй, зносив кпини, виконував усі забаганки, намагався думки вгадувати. Дівчина ж використовувала свій вплив і зловживала ним, створюючи ілюзію словом чи поглядом, попихала

ним, наче невільником, а наприкінці ще й зрадила.

Пан Сакович належав до того типу людей, які добром і чеснотами визнають лише те, що їм корисне, а за лихо і провину – те, що їм прикрощів завдає. Тому в його очах Ганнуся скоїла найжахливіший злочин і не було для неї достатньо важкої кари. Якби таке з кимось іншим сталося, пан староста реготав би і насміхався, але коли це торкнулося його особисто, ревів, як поранений звір, і плекав лише помсту. Хотів одержати в свої руки винуватицю своїх страждань живою чи мертвою. Бажав би живою, бо міг би нарешті свою парубоцьку потребу вдовольнити, але якщо дівчина й загине під час нападу, то й нехай, аби тільки комусь іншому не дісталася.

Жадаючи діяти напевно, послав шляхтич до мечника підкупленого чоловічка з листом ніби від пана Бабинича, в якому сповіщав від імені останнього, що впродовж тижня займе Волмонтовичі.

Мечник, звісно, не засумнівався, беззаперечно вірячи в непереможну силу пана Бабинича, і таємниці з цього не зробив. Тому не лише сам розташувався у Волмонтовичах, а й, порушивши секретність, розголосив новину майже всім місцевим ляуданцям. Рештки їхні збіглися з лісів, по-перше тому, що був уже кінець осені і холод дошкуляв, а по-друге, через цікавість побачити легендарного воїна.

Тим часом з боку Поневежа потягнулися до Волмонтовичів шведи Гемілтона, а з боку Кейдан по-вовчому прокрадався пан Сакович. Останній навіть не здогадувався, що за

ним, також по-вовчому, слідує за крок хтось третій, котрий, хоч і жодних викликів не отримав, але мав звичку з'являтися саме там, де його найменше сподівалися.

Пан Кміциц навіть не здогадувався, що Олюнька перебуває в партії мечника Білевича. У Таурогах, які зруйнував вогнем і мечем, від язика дізнався про те, що вона втекла разом із панною Борзобагатою, але припускав, що дівчата могли податися в Біловезьку пущу, де також ховалася пані Скшетуська і багато шляхтянок. Міг це припускати ще й тому, що знав про давній намір старого мечника відвезти небогу в ті непрохідні бори.

Засмутило пана Анджея дуже, що в Таурогах коханої не знайшов, але, з іншого боку, втішився, що вона вирвалася з рук пана Саковича і що аж до кінця війни матиме безпечний притулок.

Не маючи зараз змоги вирушити по неї до пущі, вирішив молодик ворога в Жемайтії доти переслідувати і знищувати, доки повністю його не зітре з лиця землі. І щастя йшло за ним услід. Вже півтора місяця перемогу здобував за перемогою, озброєний люд прибував до нього так рясно, що незабаром чамбул становив заледве четверту частину його армії. Нарешті полковникові вдалося вигнати ворогів з усієї західної Жемайтії, а почувши про пана Саковича і маючи з ним давні порахунки, пустився у свої рідні краї і став переслідувати ворога.

Таким чином дісталися обоє в околиці Волмонтовичів.

Мечник, котрий перед тим стояв неподалік, мав резиденцію в селі вже цілий тиждень і навіть не здогадувався, яких страшних незабаром матиме гостей.

Одного вечора підлітки Бутрими, котрі пасли за Волмонтовичами коней, повідомили, що якесь військо вийшло з лісів і наближається з півдня. Мечник був занадто старим і досвідченим жовніром, щоб не вдатися до обачності. Піхоту свою, частково вже озброєну рушницями Домашевича, розмістив у нещодавно відбудованих будинках, частиною обсадив рогачку на в'їзді, а сам із кіннотою став дещо позаду, за городами, на обширному вигоні, що одним боком підходив до річки. Мечник зробив цю позицію головною ще й тому, щоб отримати похвалу від пана Бабинича, котрий на добрих наказах розумівся. Та й позиція ця була дуже виграшна.

Околиця, відколи її пан Кміциц у помсту за загибель компанійців спалив, поволі відбудовувалася. Але пізніше шведська війна роботу зупинила, тому на головній вулиці накопичилися балки, колоди та дошки. Купи їх височіли біля рогачки, і піхота, хоч і не така вишколена, могла за цими барикадами довго захищатися.

У будь-якому разі вона могла забезпечити кінноту від несподіваної атаки. Мечник настільки прагнув показати панові Бабиничу, який він бравий вояк, що навіть пластунів вислав на розвідку.

Яким же було його здивування, а в перший момент навіть жах, коли здаля, з-за бору, долинув відголос пострілів. Після

цього роз'їзд з'явився на дорозі, скакав клусом і з хмарою ворогів на хвості.

Мечник негайно помчав до піхоти, щоб останні накази віддати, а тим часом із бору висипали щораз густіші загони ворогів. Вони мчали, як сарана, до Волмонтовичів, а призахідне сонце кидало відблиски на їхню зброю.

Бір був близько, і кавалерія, під'їхавши трохи, пустила коней учвал, прагнучи одним ударом здолати рогачку, але раптовий вогонь піхоти зупинив атаку. Перші ряди відступили навіть доволі безладно і лише кільканадцятеро дісталося кінськими грудьми до засіків.

Мечник тим часом устиг повернутися до своєї кінноти і наказав усім, хто мав пістолі або рушниці, рушати на виручку піхоті.

Ворог, видно, також мав мушкети, бо зараз же після першого наступу відкрив вогонь, дуже навальний, хоч і нерегулярний.

Отже, з обох сторін гриміло – то швидко, то повільно. Кулі свистіли, долітали аж до кінноти, влучали в будинки, городи та купи балок. Дим затягувався над Волмонтовичами, а запах пороху заполонив вулицю.

Тепер Ганнуся нарешті отримала те, чого прагнула, тобто битву.

Обидві панночки відразу ж посідали за наказом мечника на своїх конячок, щоб у разі, якби ворожі сили виявилися завеликими, можна було б утікати разом із партією. Тож роз-

містили їх у задніх лавах кінноти.

Але в Ганнусі, хоча й мала шабельку при боці і рисячу шапку на голові, душа зараз же втекла у п'яти. Вона, котра так добре вміла собі радити в мирні часи з офіцерами, не знайшла навіть дрібки енергії, коли довелося стати віч-на-віч зі синами Беллони[60] в полі. Свист і стукіт куль налякав її, безлад, біганина ординарців, стрекотіння мушкетів і зойки поранених мало не відбирали їй свідомість, а запах пороху забивав дихання в грудях. Її знудило, слабкість усе єство заповнила, обличчя зблідло, як хустина. І стала дівчина метушитися та пищати, як маля. Аж один із товаришів, молодий пан Олеша з Кемнар, мусив підхопити її на руки. Тримав міцно, міцніше навіть, ніж потрібно було, і готовий був тримати так аж до кінця світу.

Але жовніри навколо зареготали.

– Лицар у спідниці! – кепкували вони. – Краще б курей гляділа або пір'я дерла!

Інші ж закликали:

– Пане Олешо! Припав щит до плеча, але від стріли Купідона він не захистить!..

І гарний гумор охопив жовнірів.

А були такі, що натомість задивлялися на Олюньку, котра поводилася цілком інакше. Спочатку, коли кілька куль пролетіло повз, трохи зблідла і не змогла стриматися, щоб не

---

[60] *Беллона* – давньоримська богиня війни, входила до почту Марса, захисниця батьківщини та володарка підземного світу.

ухиляти голови та не заплющувати очей. Але лицарська кров усе ж озвалася в ній, тому, палаючи на обличчі, як троянда, підняла голову і глянула безстрашним оком уперед. Ніздрі її роздулися, немовби з приємністю втягували запах пороху. Коли ж дим згустився навколо коловерті, закриваючи усю панораму, хоробра панночка, побачивши, що офіцери виїжджають уперед, аби краще за перебігом битви простежити, подалася разом із ними, геть забувши про небезпеку.

У гущавині кінноти почувся схвальний шурхіт:

– Оце кров! Це дружина для жовніра, це правильний доброволець!

– *Vivat* Білевичівна!

– Покажім себе, шановне панство, бо перед такими очима варто!

– Навіть амазонки краще проти мушкетів не ставали! – крикнув котрийсь із молодих товаришів, забуваючи в запалі, що амазонки жили до винайдення пороху.

– Час би вже скінчити. Піхота добре впоралася і гостей гарно зустріла.

Справді, ворог не міг нічого добитися кавалерією. Щохвилини відпускав коней, наближався до коловерті, але після залпу безладно відступав. І, як хвиля, розлившись по пласкому березі, залишає після себе раковини, камінчики та мертву рибу, так після кожної атаки залишалося кільканадцять кінських і людських тіл на дорозі перед рогачкою.

Нарешті атаки припинилися. Під'їжджали лише відчай-

духи, давали залп у бік села з пістолів і мушкетів, доволі густий, щоб увагу білевичівців привернути. Натомість пан мечник, забравшись по кутах під навіс невеликої садиби, помітив рух у задніх ворожих лавах до поля та кущів, що тягнулися з лівого боку Волмонтовичів.

– Звідси будуть атакувати! – вигукнув він і негайно ж послав частину кінноти поміж халупи, щоб із садів дала супротивникові відсіч.

Через півгодини нова битва, але лише вогнепальною зброєю, зав'язалася на лівому фланзі загону.

Обгороджені сади утруднювали рукопашну атаку, але однаково для обох сторін. При цьому ворог, розгорнувшись довгою лінією, менше наражався на постріли.

Битва поволі ставала щораз запеклішою та кровопролитнішою, відновилися атаки на коловерть. Мечник занепокоївся.

Із правого флангу він мав за собою ще вільну оболонь, що закінчується річкою, не дуже широкою, але глибокою та болотистою, через яку переправа, особливо поспішна, була б дуже важка. Лише в одному місці була протоптана стежина до плаского берега, яким переганяли худобу до бору. Пан Томаш усе частіше став озиратися в той бік.

Раптом між прозорою, бо позбавленою вже вербового листя, гущавиною, побачив командир при світлі вечірньої зорі відблиск зброї та чорну хмару вояків. «Пан Бабинич підходить!» – подумав він.

Але тут прискакав до нього пан Хжонстовський, котрий кавалерійським ескадроном командував.

– Від ріки шведську піхоту видно! – вигукнув він нажаханий.

– Це зрада! – крикнув пан Томаш. – На рани Христові! Виступіть зі своїм ескадроном проти цієї піхоти. Інакше нам у фланг ударять!

– Багато їх! – зауважив пан Хжонстовський.

– Затримайте їх хоч на годинку, а ми будемо до лісу задкувати.

Пан Хжонстовський поскакав і незабаром уже опинився на вигоні на чолі двохсот людей. Побачивши це, ворожа піхота стала швидко готуватися в гущавині до зустрічі супротивника, ескадрон розпорошився, але з верболозу загриміла стрілянина з мушкетів.

Мечник засумнівався вже не лише в своїй перемозі, але й в уцілінні власної піхоти.

Міг іще відійти назад із частиною кінноти, з панночками, та шукати порятунку в лісі, але такий відступ прирівнювався до великої поразки, бо прирікав під меч більшу частину партії та рештки ляуданського населення, яке зібралося у Волмонтовичах, аби зустріти пана Бабинича. Самі ж Волмонтовичі, певна річ, тоді б із землею зрівняли.

Залишалася лише одна надія, що пан Хжонстовський потолочить ту піхоту.

Тим часом у небі потемнішало, але в околиці виблискува-

ло щораз яскравіше, бо зайнялася стружка, скабки та деревина, що лежала купою біля першого будинку від коловерті. Від них зайнявся й сам будинок, і кривава заграва засяяла над селом.

В її відблиску побачив пан мечник кавалерію пана Хжонстовського, що поверталася в паніці та безладі, а за нею піхота шведська висипала з гущі, стрімко йдучи в атаку. Тоді побачив старий, що доведеться відступати єдиним вільним шляхом. Тому й побіг до залишків кінноти, змахнув шаблею і вигукнув:

– Відступаємо, шановне панство! Але дотримуйтеся ладу! У ладі!

А ж тут позаду почулися постріли, упереміш із вигуками жовнірів.

Збагнув мечник, що він оточений, що потрапив у пастку, з якої немає ні виходу, ні порятунку. Залишалося йому тільки загинути з честю, тому виступив поперед вершників і вигукнув:

– Поляжемо один за одним! Не пожаліймо ж крові за віру та батьківщину!

Тим часом вогонь його піхоти, що захищала рогачку і лівий фланг, ослаб, і щораз потужніші крики ворога сповіщали про свій близький тріумф.

Але що означають ці відголоси кривуль у лавах ватаги пана Саковича і гарчання барабанів у шведських лавах? Верески чулися щораз відразливіші, якісь дивні, приречені, і не

тріумф, а жах у них звучав.

Вогонь біля коловерті зараз же припинився, немов хто ножем втяв. Зграї кавалерії пана Саковича втікали стрімголов із лівого флангу до головної дороги. З правого ж піхота, замість просуватися вперед, повертала до чагарників.

– Що це таке?.. На рани Христові! Що таке? – лементував мечник.

І відповідь прийшла з боку того бору, з якого вийшов пан Сакович, а тепер сипалися з нього люди, коні, стяги, бунчуки, шаблі… Ні, вони мчали, як вихор, і навіть не як вихор, а як смерч. У кривавих відблисках пожежі видно було їх, як на долоні. Прибували їх тисячі! Земля, мабуть, втікала у них з-під ніг, а за ними летіло щільною лавиною, можна сказати, якесь чудовисько з діброви через поля до села, щоб його поглинути. Неслося перед ними повітря, гнане лавиною, летіли страх і погибель… Вже, вже вони тут! Уже добігають! Зметуть пана Саковича, як буревій!

– Ісусе! Боже милостивий! – кричав, як божевільний, мечник. – Це наші! Це, мабуть, пан Бабинич!

– Бабинич! – верещали за ним усі захисники.

– Бабинич! – лунали перелякані голоси в загоні пана Саковича. І ціла ворожа ватага повернула праворуч із наміром утікати до своєї піхоти.

Огорожа ламалася зі страшним тріском під натиском кінських грудей. Вигін заповнився втікачами, але ті з лісу вже сиділи їм мало не на карку, різали, сікли, штовхали, ру-

бали без утоми, вбивали без милосердя. Чулися крики, зойки, свист шабель. Одні й інші наштовхнулися на піхоту, зім'яли її, зламали, розкидали. Хтось сказав би, що це тисячі селян стали на току і ціпами молотять. Врешті-решт уся маса скотилася до ріки, гинула в очереті, перекочувалася на другий берег. Ще їх видно, доганяють їх неухильно, і ріжуть, і рубають! Віддаляються. Заблиснули ще раз шаблями і зникли в кущах, розчинилися в темряві.

Піхота мечника потягнулася від рогачки і з будинків, які вже захищати не було потреби. Кавалерія стояла якийсь час у такому здивуванні, що глухе мовчання запанувало у лавах, і лише коли палаючий будинок завалився з тріском, якийсь голос озвався:

– В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа! Буря нас оминула!

– Жива нога з цієї погоні не вийде! – додав інший голос.

– Шановне панство! – закликав ураз мечник. – А ми не візьмемося за тих, хто ззаду на нас наступав? Вони тікають, а ми їх наздоженемо!

– Бий! Убий! – відповіли хором голоси.

Й уся кавалерія, розвернувшись, пустила коней за останнім загоном ворогів. У Волмонтовичах залишилися лише люди похилого віку, жінки, діти та панночка з подругою.

Пожежу загасили вмить, після чого незрозуміла радість охопила всі серця. Жінки з плачем і риданнями здіймали руки до неба і поверталися в той бік, в який пан Бабинич погнався:

– Боже благослови цього непереможного воїна! Він нас, наших дітей та оселі від загибелі врятував!

Старі Бутрими повторили хором:

– Боже його благослови! Господи, веди його! Без нього не було б уже Волмонтовичів!

Ах! Якби в цьому натовпі знали, що село від вогню, а населення від меча врятувала якраз та сама рука, яка два роки тому до цього самого села принесла вогонь і меч!..

Після того, як погасили пожежу, хто живий, стали підбирати поранених, а збуджені підлітки бігали з дрючками по полю бою, добивали шведів і розбишак пана Саковича.

Олюнька ж заходилася командувати медициною. Завжди спокійна, сповнена енергії та сил, не припинила роботи доти, доки всі поранені не спочили по хатах із перев'язаними ранами.

Після цього весь люд потягнувся за її прикладом під хрест помолитися за полеглих. Упродовж усієї ночі ніхто й повіки не склепив у Волмонтовичах, усі чекали повернення мечника з паном Бабиничем, подбавши водночас, щоб переможцям належну приготувати зустріч. Йшли під ніж виплекані в лісах воли та барани. Вогнища гуділи аж до ранку.

Ганнуся одна ні в чому не змогла брати участь, бо спочатку позбавив її сил страх, а потім радість, така велика, що більше на шал була схожа. Олюнька була змушена і про неї піклуватися, а та і сміялася, і плакала, або знову кидалася в обійми подрузі, повторюючи без ладу і складу:

– І що? Хто нас врятував, і мечника, і партію, й усі Волмонтовичі? Від кого пан Сакович утік? Хто його розбив і шведів разом із ним?.. Пан Бабинич! А що? Я знала, що він прийде. Для того йому й писала. А він не забув! Я знала, знала, що прийде. Це я його привела! Олюнько! Олюнько! Я щаслива! Я тобі не казала? Його ніхто не переможе! З ним навіть пан Чарнецький не зрівняється… О, Боже! Господи! Правда, що він сюди повернеться? Ще сьогодні? Бо якби не мав повернутися, то б і не приходив, еге ж?.. Чуєш, Олюнько, якісь коні іржуть вдалині?

Але вдалині ніщо не іржало. Над ранок лише пролунав тупіт, вигуки, співи і повернувся пан мечник. Кавалерія на спінених від погоні конях запрудила околицю. Співам, вигукам та оповідкам не було кінця.

Мечник, вимазаний кров'ю, захеканий, але радісний, розповідав аж до сходу сонця, як знищив загін ворожої рейтарії, як дві милі за ними скакав і майже до ноги винищив.

Він, як усе його військо й усі ляуданці, були переконані, що пан Бабинич має повернутися будь-якої хвилини. Але прийшов полудень, потім сонце повернуло на другу половину своєї дороги і стало знижуватися, а пан Бабинич усе не приїжджав. Ганнусі надвечір аж червоні плями виступили на обличчі.

«То йому лише про шведів, а не про мене йшлося? – думала собі дівчина в душі. – Адже листа він отримав, оскільки сюди прибув».

Бідненька не знала, що душі Брауна й Юра Білевича були давно вже на тому світі і що пан Бабинич ніякого листа не отримував. Бо якби отримав, то блискавкою повернувся б до Волмонтовичів, тільки… не до тебе, Ганнусю!

Сплив ще один день. Мечник не втрачав ще надії і тому не залишав околиці. Ганнусю заціпило.

– Образив мене страшенно! Але так мені й треба за моє боягузтво, за мої гріхи! – картала себе.

На третій день пан Томаш послав кільканадцятьох людей на розвідку.

Вони повернулися четвертого дня з реляцією, що пан Бабинич узяв Поневеж і жодного шведа живим там не залишив. Після чого пішов хтозна-куди, бо й слух про нього згинув.

– Вже його не знайдемо, поки знову не вигулькне! – сказав на це мечник.

Ганнуся перетворилася на кропиву. Хто з молодшої шляхти й офіцерів торкався її, відразу ж обпікався. А п'ятого дня панночка звернулася до Олюньки:

– Пан Володийовський такий же добрий жовнір, але не такий грубіян.

– А може, – відповіла в задумі Олюнька, – може, пан Бабинич вірність до тієї іншої береже, про котру тобі дорогою із Замостя згадував.

Ганнуся замислилася:

– Гаразд! Мені байдуже…

Але сказала неправду, бо зовсім їй було не все одно.

Розділ XXVIII

Пан Сакович так сильно був розбитий, що ледве сам зміг сховатися до лісів неподалік від Поневежа. Потім тинявся ними у селянській одежі довгі місяці, не сміючи навіть виткнутися на білий світ.

А пан Бабинич накинувся на Поневеж, шведську піхоту, яка там стояла гарнізоном, вирізав і погнався за Гемілтоном, котрий не міг до Інфлянти втікати через значні польські сили, що зібралися в Шавлях і далі під Біржами, тому англієць завернув у бік сходу свої надії, аби до Вілкомежа пробитися. Засумнівався він уже, що вціліє його реґімент, та не хотів лише потрапити в руки пана Бабинича, бо звістка повідомляла повсюдно, що це суворий воїн і, щоб клопотом себе не обтяжувати, всіх військовополонених страчує.

Втікав, отже, нещасний Гемілтон, як олень, переслідуваний вовчою зграєю, а пан Бабинич гнався за ним затято. Тому й до Волмонтовичів не повернувся і навіть не питав, яку партію вдалося йому врятувати.

Вже також перша паморозь почала ранками вкривати землю, тому втеча ставала все важчою, бо сліди копит залишалися на лісових стежинах. Корму не було на полях, тож коні терпіли страшний голод. Рейтари не наважувалися зупинятися довше по селах з остраху, що впертий ворог може їх будь-якої миті наздогнати. Врешті-решт злидні їхні пе-

рейшли будь-яку межу. Харчувалися самим листям, корою і власними кіньми, які падали від виснаження.

Через тиждень самі стали просити свого полковника, щоб обернувся чолом до пана Бабинича і дав йому поле. Бо вважали за краще загинути від меча, ніж від голодної смерті.

Гемілтон послухався і став до битви в Андронішках. Сили шведські були настільки менші, що англієць навіть мріяти не міг про перемогу, особливо над таким супротивником. Але і сам був уже дуже втомлений і хотів загинути.

Проте битва, почата в Андронішках, закінчилася поблизу Траупів, під якими полягли останні шведи.

Гемілтон загинув доблесною смертю, захищаючись під придорожнім хрестом від кільканадцятьох ординців, котрі спочатку хотіли його живцем брати, але роз'ятрені впертістю, порубали англійця врешті шаблями.

Але й хоругви пана Бабинича були такі перевтомлені, що не мали вже ні сил, ні бажання рухатися навіть до ближніх Траупів. Лише де хто під час битви стояв, там зараз же розмістився на нічліг, розпалюючи багаття поміж ворожих трупів.

Підкріпившись, поснули всі камінним сном. Навіть татари відклали до ранку обшук тіл.

Пан Кміциц, котрому насамперед про коней ішлося, не протестував проти відпочинку. Однак наступного дня він піднявся вдосвіта, щоб власні втрати після запеклої сутички полічити і здобич справедливо розділити. Зараз же після сні-

данку став на узвозі під тим самим хрестом, під яким загинув Гемілтон, і польська, і татарська старшина підходила до нього за чергою, маючи закарбованими на зарубках втрати в людях, і звітувала. Полковник слухав, як сільський господар слухає влітку наймитів і тішиться в серці рясними жнивами.

Тут підійшов до нього Акбах-Улан, більше подібний на страховисько, ніж на людину, бо йому у волмонтовицькій битві ніс розбили руків'ям шаблі. Він вклонився, віддав пану Кміцицу закривавлені папери і промовив:

– Ефенді, якісь листи ми знайшли при вождеві шведському, які згідно з наказом віддаю.

Пан Кміциц і справді колись раз і назавжди віддав наказ, щоб усі папери, знайдені в убитих, приносили йому негайно після битви, бо часто міг дізнатися з них про наміри ворогів і відповідно вчинити.

Але зараз йому було не так нагально, тому ватажок лише кивнув головою Акбаху і сховав папери за пазуху. А Акбаха відіслав до загону татарів, звелівши зараз же виступати в Траупи, і там залишитися на триваліший відпочинок.

Пройшли перед ним усі хоругви, одна за одною. Попереду йшов чамбул, який тепер майже п'ятсот голів налічував, бо решта загинула в безперервних битвах. Але кожен татарин стільки мав зашитих у кульбаці, тулупі і шапці шведських риксдалерів, прусських талерів і дукатів, що його можна було брати на вагу срібла. Причому був це люд, зовсім на звичайних чамбулових татар не схожий, бо що було слабкі-

ше, то з трудів зачахло, залишилися лише хлопи, як дуби, кремезні, неймовірно витривалі й отруйні, як шершні. Безперервна практика так їх вишколила, що в рукопашній могли би протистояти навіть польській компутовій кавалерії, а на рейтарів або драгунів прусських, коли числом були рівні, могли ходити, як вовки на овець. У битві захищали з особливою запеклістю тіла своїх товаришів, щоб потім скарбами їхніми розжитися.

Тепер проходили вони перед паном Кміцицем із великим піднесенням, гримаючи в литаври, дмухаючи у свищики та трясучи бунчуками. А йшли так організовано, що навіть регулярний жовнір не пройшов би краще. За ними тягнулися драгуни, котрих пан Анджей великою працею з різношерстих добровольців створив, озброєні рапірами та мушкетами. Командував ними старий вахмістр Сорока, тепер піднесений до гідності офіцерської, і навіть до чину ротмістра. Полк цей, одягнений в однакові мундири, здерті з прусських драгунів, складався переважно з людей низького стану, але пан Кміциц любив цих людей, бо слухалися сліпо і будь-які труднощі без нарікань терпіли.

У двох волонтерських хоругвах, які проходили наступними, служила тільки шляхта – дрібніша і більша. Були це бурхливі та неспокійні відчайдухи, котрі під іншим вождем перетворилися б на купу хижаків, але в цих залізних пазурах стали схожими на регулярні хоругви і самі радо називалися петигорцями. Ті гірше за драгунів вогонь тримали, зате в ру-

копашній були страшніші, перевершуючи всі інші війська, бо кожен мистецтвом фехтування володів.

Наприкінці потягнулися близько тисячі свіжих добровольців, добрий люд, але над яким ще багато доведеться попрацювати, щоб стали на вояків схожі.

Кожна з цих хоругв, проходячи біля фігури, вигукувала і водночас салютувала панові Анджею шаблями. Він же тішився все більше. Сила це була значна і неабияка! Багато вже з нею досяг, багато ворожої крові пролив і бозна-що ще зробити зуміє.

Давні його провини великі, але і свіжі заслуги чималі. Так він піднявся із занепаду, і гріха пішов спокутувати не на паперті, а в полі, не в попелі, а в крові. Захищав найсвятішу Богородицю, вітчизну, короля, і тепер відчуває, що йому на душі легше, веселіше. Ба! Навіть гордістю наповнюється юнацьке серце, бо не кожен так би собі порадив, як він!

Стільки ж є запальної шляхти, стільки кавалерів у цій Речі Посполитій, то чому ж жоден на чолі такої могутності не стоїть – ні пан Володийовський, ні пан Скшетуський? Хто при цьому Ченстохову захистив, а короля в ярах прикрив? Хто Богуслава здолав? Хто перший приніс меч і вогонь до Пруссії електора?! А тепер уже в Жемайтії немає більше ворогів.

Тут пан Анджей відчув те, що відчуває сокіл, коли, розкинувши крила, підіймається все вище і вище! Хоругви вітали його гучними вигуками, а той голову підняв і питав сам себе:

«Куди ж я долечу?» Й обличчя йому палало, бо цієї миті здалося молодикові, що гетьмана в собі носить. Але ця булава, якщо його й знайде, то знайде в полі, в ранах, через заслуги та славу. Не заступить йому вже її жоден зрадник, як свого часу це зробив Радзивілл. Лише вдячна батьківщина вкладе йому в руки булаву з королівської волі. А йому не треба турбуватися, коли це станеться, лише бити й лупцювати – бити завтра, як робив це вчора!

Тут багата парубоцька уява повернулася до дійсності. Куди найкраще податися з Траупів, в якому новому місці шведів винищувати?

Тут полковник згадав про листа, який йому віддав Акбах-Улан, й який знайшли при тілі Гемілтона. Сягнув молодик рукою за пазуху, витягнув його, глянув і обімлів. На листі стояв чіткий напис, залишений невідомою рукою: «До його милості пана Бабинича, полковника татарського і добровольчого війська».

– Мені?.. – не повірив пан Анджей.

Печатка була зламана і він мерщій відкрив листа, розрівняв долонею папір й узявся читати.

Але не встиг закінчити, як йому руки затряслися, змінився весь на обличчі і вигукнув:

– Нехай славиться ім'я Твоє, Господи! Боже милосердний! Ось і нагорода приходить мені з рук Твоїх!

Тут він обхопив підніжжя хреста обома руками і чолом став битися в цоколь. Інакше дякувати Богові зараз не вмів,

на більше слів молитви не наважився, бо радість обійняла його, на вихор схожа, й аж до неба понесла.

Лист цей був від Ганнусі Борзобагатої. Шведи надибали його при Юрові Білевичу, а тепер через іншого покійника він дійшов рук пана Кміціца. У голові парубка тисячі думок пролетіли зі швидкістю татарських стріл.

Отже, Олюнька була не в пущі, а в партії мечника Білевича? І саме він її врятував, а разом із нею ті Волмонтовичі, які колись за компанійців із димом пустив! Либонь, Божа рука керувала його діями так, аби за одним замахом винагородив за всі кривди й Олюньку, і Ляуду. Тепер змиті його провини! Чи може тепер вона йому не пробачити, або та сіра братія ляуданська? Чи зможуть його не благословити? І що скаже кохана дівчина, котра його зрадником вважає, коли дізнається, що той пан Бабинич, котрий Радзивілла з коня скинув, котрий по лікті вимазаний німецькою кров'ю та шведською, котрий по всій Жемайтії ворога розвіяв і винищив, до Пруссії й Інфлянти загнав. Це він, це Кміциц, але вже не забіяка, не вигнанець, не зрадник, а лише захисник віри, короля та вітчизни!

Мав би зараз же після перетину жмудинського кордону пан Анджей на всі чотири сторони світу проголосити, ким насправді є той славетний Бабинич, і якщо цього не зробив, то тільки з побоювань, що лише на звук його справжнього прізвища всі від нього відвернуться, всі його підозрюватимуть, відмовлять у допомозі та довірі. Адже заледве два ро-

ки минуло, як запаморочений Радзивіллом молодик нищив хоругви, які разом із князем проти короля та батьківщини повстати не захотіли. Всього два роки тому він був правицею великого зрадника!

Але тепер змінилося все! Тепер, після стількох перемог, при такій славі, має парубок право прийти до дівчини і сказати їй: «Я Кміциц, але ваш рятівник!» Має право кинути всій Жемайтії: «Я Кміциц, але ваш рятівник!»

Волмонтовичі ж зовсім недалеко! Тиждень переслідував пан Бабинич Гемілтона, але пан Анджей набагато швидше, ніж за тиждень, впаде до ніг Олюньки.

Тут підхопився він, блідий від зворушення, з палаючими очима, з променистим обличчям, і гукнув пахолку:

– Коня мені мерщій! Хутко! Хутко!

Пахолок карого підвів джанета і сам поквапився стремено притримати, але зупинився і промовив:

– Ваша милосте! Якісь чужі люди до нас від Трауп із паном Сорокою їдуть і скачуть клусом.

– Зараз мені не до них! – відрубав пан Анджей.

Тим часом два вершники наблизилися на кільканадцять кроків, потім один із них у супроводі Сороки поскакав уперед, наблизився і, скинувши рисячу шапку, показав руду, як вогонь, чуприну.

– Бачу, що перед паном Бабиничем стою! – промовив він. – Дуже радий, що вас знайшов.

– З ким маю честь? – нетерплячився пан Кміциц.

– Я Вершулл, колишній ротмістр татарської хоругви князя Яреми Вишневецького. Прибуваю в родинні краї, щоб тут на нову війну рекрутів набирати. Крім цього, я привіз лист для вашої милості від пана великого гетьмана Сапєґи.

– На нову війну? – насупив брови пан Анджей. – Що ж ви таке кажете?

– Цей лист краще за мене вам усе пояснить, – вклонився пан Вершулл, подаючи гетьманського листа.

Пан Кміциц гарячково зламав печатку. У листі пана Сапєги він прочитав таке:

> «Вельмишановний пане Бабиничу! Новий потоп заливає нашу вітчизну! Новостворена ліга шведів із Ракочі з'явилася і готує поділ Речі Посполитої. Вісімдесят тисяч угорців, трансільванців, волохів і козаків готові от-от перетнути південний кордон. Тому треба останні сили напружити, щоб хоча б славетне ім'я після нашого народу на майбутні віки залишилося. Посилаю вашій милості цей наказ, згідно з яким Ви маєте, не гаючи жодної хвилини, відразу ж на південь коней повернути і короткими дорогами до нас прямувати. Застанете нас у Бресті, звідкіля, не гаючись, далі Вас пошлемо. Тим часом periculum in mora! Князь Богуслав видерся з неволі, а пан Ґосєвський наглядає за Пруссією та Жемайтією. Поквапитись Вашій милості дуже рекомендую, бо впевнений, що любов до гинучої батьківщини найкращою буде для вас спонукою».

Пан Анджей закінчив читати і впустив листа на землю.

Він витер рукавом зволожене своє обличчя, глянув затуманено на пана Вершулла і спитав тихим, здавленим голосом:

– І чого ж це пан Ґосєвський має в Жемайтії залишатися, а я вирушати на південь?

Пан Вершулл стенув плечима.

– Спитайте, ваша милосте, пана гетьмана в Бресті про причини! Я ж нічого не скажу.

Страшний гнів раптом схопив полковника за горло, очі його заблистіли, обличчя посиніло і він скрикнув страхітливим голосом:

– А я звідси не піду! Втямили?!

– Отакої, – відреагував пан Вершулл. – Моїм завданням було наказ передати, а решта – ваша справа! Що ж, вітаннячко! Я хотів до вас на кілька годин у компанію напроситись, але після того, що почув, волію пошукати іншої.

Зронивши це, він розвернув коня і від'їхав.

Пан Анджей сів знову під фігурою і став бездумно розглядати небо, немовби погоду хотів відгадати. Пахолок відсунувся з кіньми подалі і тиша зробилася навколо.

Ранок був погожий, блідий, напівосінній, а наполовину уже й зимовий. Вітер не віяв, але з беріз, що росли неподалік від хреста, налітали без шелесту рештки пожовклого та скрученого від холоду листя. Незліченні зграї ворон і галок літали над лісами, деякі сідали з гучним карканням зовсім поряд фігури, бо на полі і на дорозі лежало ще повно непохованих тіл шведських. Пан Анджей дивився на те чор-

не птаство, кліпаючи очима, наче хотів його перелічити. Потім склепив повіки і довго сидів нерухомо. Нарешті сіпнувся, насупив брови, притомність повернулася на його обличчя, і він заговорив:

– Інакше ніяк не можна! Поїду за два тижні, але не зараз. Хай роблять, що хочуть! Не я Ракочі привів. Я не можу! Що занадто, це не здорово!.. Мало я товкся, калатав, мало безсонних ночей у сідлі провів, кров свою та чужу проливав? То така за це нагорода?!. Якби ще хоча б того листа не отримав, то пішов би. Але обидва прийшли тієї ж години, наче для більшого болю, більшої печалі для мене… Нехай хоч світ западеться, а я не піду! Не згине за два тижні вітчизна, зрештою, вочевидь, Божий гнів тяжіє над нею, і не в людській моці це змінити. Господи Боже! Гіперборейці, шведи, пруссаки, угорці, трансільванці, волохи, козаки, все нараз! Хто ж цьому протистоятиме? О Всевишній, що Тобі завинила ця вітчизна нещасна, цей побожний король, що Ти відвернув від них обличчя і ні милосердя, ні порятунку не даєш, і лиха щораз нові засилаєш? Мало ще крові? Мало сліз? Та ж тут люди вже як веселитися забули, та тут вітри не віють, лише стогнуть… Та тут дощі не падуть, лише плачуть, а Ти шмагаєш і шмагаєш! Милосердя, Господи! Порятунку, Отче!.. Ми грішили… але мало б прийти поліпшення!.. Ось ми поступилися своєю пихою, сіли на коня і б’ємося, і б’ємося! Відмовилися від сваволі, відмовилися від особистого… Чому ж нас не відпустиш? Чому не втішиш?

Тут совість схопила його за чуба і затрясла ним, аж зойкнув, бо водночас здалося йому, що чує якийсь невідомий голос, що з небесного склепіння надходить і промовляє:

– Занехаяли особисте? А ти, нещасний, що зараз робиш? Заслуги свої підіймаєш, а коли прийшло перше ж випробування, як необ'їжджений кінь дибки стаєш і лементуєш: «Не піду!» Гине мати, нові мечі груди їй прошивають, а ти від неї відвертаєшся, не хочеш її підперти плечем, за власним щастям женешся і лементуєш: «Не піду!» Вона залиті кров'ю руки простягає, вже падає, вже мліє, вже вмирає і з останніх сил кличе: «Діти! Рятуйте!» А ти їй відповідаєш: «Не піду!» Горе вам! Горе такому народові, горе всій Речі Посполитій!

Тут панові Кміцицу від страху волосся заворушилося на голові й усе його тіло затремтіло, немовби його напад лихоманки схопив… І гупнув парубок обличчям до землі, і не кликати, а волати став нажаханий:

– Ісусе, не карай! Ісусе, змилуйся! Воля Твоя! Я вже піду, я піду!

Потім молодик якийсь час лежав мовчки і ридав, а коли підвівся нарешті, то обличчя мав спокійне і став молитися:

– Ти, Господи, не дивуйся, що мені жаль, бо я був за крок від щастя у своєму раю. Але нехай уже так буде, як Ти розпорядишся! Тепер уже розумію, що мені Ти хотів сказати, і чому мене наче на роздоріжжя поставив. Це ще один прояв волі Твоєї. Навіть не озирнуся я назад! Тобі, Господи, жертвуватиму цю свою жорстоку печаль, це моє пригнічення, моє

важке розчарування. Нехай же мені все зарахується за те, що я князя Богуслава пожалів, від чого плакала вся вітчизна. Бачиш тепер, Боже, що це була моя остання особиста справа. Більше вже не буду. Милостивий Отче! Ще я цю кохану землю поцілую, ще ноги Твої закривавлені обійму… І піду, Христе! Я піду!..

І він пішов.

А в реєстрі небесному, в якому записують лихі та добрі людські вчинки, пробачили йому цієї миті всі провини, бо це вже був чоловік, котрий повністю виправився.

Розділ XXIX

Жодна книжка не описала, скільки ще битв провели війська, шляхта та люд Речі Посполитої з ворогами. Воювали по лісах, полях, по селах, містечках і містах. Воювали в Королівській і в Княжій Пруссії, на Мазовші, у Великій Польщі, Малій Польщі, в Україні, Литві та Жемайтії, змагалися без спочинку, вдень і вночі.

Кожна грудочка землі наситилася кров'ю. Прізвища лицарів, святі вчинки, великі самопожертви згинули в пам'яті, бо не записав їх літописець і не проспівала лютня. Але під могутністю цих прагнень зігнулася нарешті ворожа сила.

І як прекрасний лев, що лише хвилину тому, прошитий кулями, лежав, як мертвий, підіймається враз і, трясонувши королівською гривою, зареве потужно, аж зайди від страху ціпеніють, а ноги їхні аж сверблять до втечі, так і вся Річ Посполита ставала щораз грізнішою, праведного гніву повна, проти всього світу стати готова. Кості нападників заламала неміч і страх. Не про здобич уже думали, а лише про те, щоб із левової пащі цілими додому вибратися.

Не допомогли нові ліги, нові загони угорців, трансільванців, козаків і волохів. Пройшла, щоправда, ще раз буря між Краковом, Варшавою та Брестом, але об польські груди вона розбилася і незабаром химерним розвіялася туманом.

Король шведський, першим засумнівавшись у цій справі,

на данську війну від'їхав. Зрадливий електор, запобігливий перед сильним, але зухвалий перед слабкішим, чолом до ніг Речі Посполитої вдарив і шведів лупцювати взявся. Розбишацькі загони зарізяк Ракочі втікали що було сил у свої трансільванські хащі, які пан Любомирський вогнем і мечем спустошив.

Але легше було їм вторгнутись у межі Речі Посполитої, ніж вийти з них без покарання. Коли наздогнали їх біля переправи, трансільванські графи попадали навколішки перед панами Потоцьким, Любомирським і Чарнецьким, у пилюці вимолюючи жалість.

– Віддамо зброю, віддамо мільйони! – волали вони. – Лише дозвольте нам піти!

Прийнявши викуп, гетьмани змилувалися над цим військом негідників, але орда рознесла їх кінськими копитами вже біля самих їхніх домашніх порогів.

Спокій повільно повертався на польські рівнини. Король ще останні прусські фортеці відбирав, пан Чарнецький мав до Данії занести польський меч, бо Річ Посполита вже не хотіла вдовольнитися лише вигнанням ворогів.

Відбудовувалися з руїн села та міста. Населення поверталося з лісів, плуги з'явилися на ріллі.

Восени 1657 року, зараз же після угорської війни, мирно вже було в більшій частині земель і повітів, а особливо тихо – в Жемайтії. Ті з ляуданців, котрі свого часу пішли з паном Володийовським, були ще десь ген у полі, але вже очікували

вдома на їхнє повернення.

Тим часом у Морозах, Волмонтовичах, Дрожейканах, Мозґах, Ґощунах і Пацунелях жінки, підлітки обох статей і люди похилого віку орали, сіяли озимину, відбудовували спільними зусиллями хати в тих околицях, через які пожежа пройшла, щоб воїни після повернення знайшли принаймні дах над головою і в голоді не мали потреби бідувати.

Олюнька сиділа вже якийсь час у Водоктах із Ганнусею Борзобагатою та мечником. Пан Томаш до своїх Білевичів не квапився. По-перше, тому, що вони згоріли, а по-друге, що йому миліше було біля дівчат, ніж самому. Тим часом за допомогою Олюньки впорядковував Водокти. Панночка хотіла якнайкраще обжити цей маєток, бо разом із Мітрунами це мав бути її монастирський посаг, інакше кажучи, перейти у власність ордену бенедиктинок, в якому на самий наступний Новий рік пообіцяла бідна Олюнька розпочати послушництво.

Зваживши все, що її спіткало, і ті зміни долі, і змагання, і болі, дійшла висновку, що саме такою, і ніякою іншою є, мабуть, Божа воля. Здавалося дівчині, що якась всемогутня рука підштовхує її до мети, що якийсь голос каже їй: «Там буде найкраще заспокоєння та кінець всіх світських турбот!»

Тому вирішила піти за цим голосом. Відчуваючи, однак, у глибині серця, що ще її душа не змогла відірватися повністю від землі, прагнула спершу підготувати себе гарячою побожністю, добрими вчинками та роботою. Часто також у

цих прагненнях перешкоджали їй відлуння зі світу.

Ось, наприклад, стали люди балакати, що тим славетним паном Бабиничем насправді був пан Кміциц. Одні гаряче це заперечували, інші ж наполягали на цьому.

Олюнька не вірила. Забагато залишилося в її пам'яті вчинків пана Кміцица і його в Радзивілла служби, щоб хоча б на мить могла припустити, що це він переміг князя Богуслава і став вірним королівським слугою, таким гарячим патріотом. Однак її спокій затьмарився, а печаль і біль знову озвалися в грудях панночки.

Можна було цьому зарадити пришвидшеним відходом у монастир, але монастирі були порожні. Черниці, котрі не загинули від жовнірської сваволі під час війни, починали щойно збиратися. Злидні також панували в країні загальні, і хто хотів за мурами конвенту[61] сховатися, мусив не лише з власним хлібом приходити, а й усіх насельників ним годувати.

Олюнька хотіла прийти саме з хлібом до монастиря, стати не лише сестричкою, а й годувальницею черниць.

Мечник, знаючи, що на Божу славу мала йти його робота, працював совісно. Об'їжджали вони разом поля і фільварки, стежачи за осінніми роботами, які з майбутньою весною мали б урожай принести. Часом супроводжувала їх Ганнуся Борзобагата, котра, не змігши перенести афронту, який їй Бабинич учинив, погрожувала, що також до монастиря піде і що чекає лише, щоб пан Володийовський привів ляуданців,

---

[61] *Конвент* – тут: католицький монастир.

бо хоче ще з давнім приятелем попрощатися. Частіше, однак, мечник із самою лише Олюнькою пускався на об'їзди, бо Ганнусі набридло господарство.

Якось виїхали обоє кінно до Мітрунів, у яких погорільці відбудували вже стодоли й обори. Дорогою ще мали намір також вступити до костелу, бо це саме була річниця волмонтовицької битви, в якій останньої миті були врятовані приходом пана Бабинича. Весь день пішов їм на розмаїті справи, тому лише надвечір змогли вирушити з Мітрунів.

У той бік їхали костельною дорогою, але повертатися випадало їм на Любич і Волмонтовичі. Панночка, як тільки побачила перші дими любицькі, зараз же відвела погляд, узялася швидко молитися, щоб болючі думки відігнати, а мечник їхав мовчки і лише озирався навколо.

Нарешті, коли вже минули коловерть, чоловік зронив:

– Сенаторський це ґрунт! Любич двох Мітрунів вартує. Олюнька ж далі молилася.

Але в мечнику пробудився, либонь, поклик давнього господаря, а може, шляхтич мав ще й загострене почуття справедливості, бо за хвилину промовив, наче сам до себе:

– Але якщо по правді, то це все наше… Стара білевичівська власність, наш піт, наша праця. Той нещасливець мусив давно загинути, оскільки так і не зголосився, а хоч би й заявився, то закон на нашому боці.

Тут старий звернувся до Олюньки:

– Що думаєш про це? А панночка відказала:

– Прокляте це місце. Хай із ним, що хоче, діється.

– Але хіба ти не бачиш, що право за нами. Місце проклятим було в лихих руках, а стане благословенним у добрих. Закон на нашому боці!

– Ніколи! Не хочу нічого про це знати. Дідусь Любич йому записав, нехай же його рідня забирає.

Сказавши це, пришпорила жеребця. Мечник також свому дав остроги і зупинився аж у чистому полі. Тим часом впала ніч, але ясно було, як удень, бо величезний червоний місяць виринув з-за Волмонтовицького лісу й осяяв усю околицю своїм золотим відблиском.

– Ну! Дав Бог прекрасну ніч, – озвався мечник, задивляючись на місячне коло.

– Як Волмонтовичі сяють здалеку! – зауважила Олюнька.

– Бо дерево ще на будинках не почорніло.

Дальшу розмову їхню обірвало рипіння підводи, яку ще побачити не могли, бо дорога в цьому місці йшла хвилясто. Незабаром, однак, узріли пару конячок, за нею наступну при дишлі, а наприкінці драбинясту фіру, оточену кількома вершниками.

– Що це за люди можуть бути? – поцікавився мечник.

І зупинив коня. Олюнька встала біля дядька.

Ті усе наближалися, відтак під'їхали вже зовсім близько.

– Стій! – вигукнув мечник. – А кого це ви там везете? Один із вершників обернувся до них:

– Пана Кміцица веземо, котрого під Магеровим угорці

підстрелили.

– Слово стало тілом! – зойкнув мечник.

Олюньці світ весь завертівся вмент перед очима. Серце її завмерло, грудям забракло повітря. Якісь голоси волали в її душі: «Ісусе, Маріє! Це він!» Після чого панночка зовсім перестала усвідомлювати, де вона, що з нею коїться.

Але не впала з коня на землю, бо рукою вхопилася конвульсійно за драбину фіри. А коли за хвилину отямилася, погляд її впав на нерухомий силует, що лежав на фірі. Так, це був він, пан Анджей Кміциц, хорунжий оршанський. Лежав горілиць на підводі. Голову мав обмотану хусткою, але в червоному відблиску місяця чудово було видно його біле та спокійне обличчя, немовби з мармуру вирізьблене або скрижаніле від подиху смерті. Очі його глибоко запалися і були заплющені, життя не відкликалося в ньому навіть найменшим рухом.

– З Богом!.. – промовив, стягуючи шапку, пан мечник.

– Стій! – закликала Олюнька.

І стала питати тихим, але швидким, наче в гарячці, голосом:

– Живий ще чи вже мертвий?

– Живий, але смерть чигає на нього.

Тут і мечник, глянувши в обличчя пана Кміцица, озвався знову:

– Не довезете його до Любича.

– Наказав себе туди відвезти, бо там хоче померти.

– З Богом! Покваптеся!

– Чолом б'ємо!

І фіра покотилася далі, а Олюнька з мечником поскакали щодуху на конях у протилежний бік. Промчали через Волмонтовичі, як дві нічні сновиди, і дісталися до Водоктів, не кажучи один одному жодного слова всю дорогу. Лише злізаючи з коня, панночка звернулася до дядька:

– Священика йому потрібно закликати! – промовила засапаним голосом. – Нехай хтось негайно до Упіти вирушає!

Мечник одразу ж подався виконувати доручення, а дівчина забігла у свою світлицю і кинулася на коліна перед іконою Матері Божої.

Через кілька годин, уже пізньої вночі, дзвіночок озвався перед брамою Водоктів. Це священик виїздив із Святими Дарами до Любича.

Панна Олександра все ще стояла навколішки. Вуста її повторювали літанію, яку при вмираючих відмовляють. А коли її відмовила, то стала по тричі бити чолом об підлогу і повторювати:

– Богородице, врахуй йому, що від руки ворога гине… Владичице, зважь, що від руки ворога гине… Відпусти йому! Змилуйся над ним!..

Так минула їй ціла ніч. Священик залишався в Любичі аж до ранку, а повертаючись, сам заїхав до Водоктів. Панночка вибігла йому назустріч.

– Вже по всьому? – спитала вона.

Не могла промовити більше, бо їй дихання заперло.

– Живий іще, – зронив священик.

Упродовж кільканадцятьох наступних днів щодня гінці літали з Водоктів до Любича і кожен повертався з відповіддю, що пан хорунжий «живий іще». Аж нарешті один привіз повідомлення, яке від цирульника, привезеного з Кейдан, почув, що не лише живий, а й здоровий буде, бо рани гояться щасливо і сили лицареві повертаються.

Панна Олександра дала тоді щедру пожертву на подячну месу до Упіти, але з того дня більше гінців не посилали. І дивна річ! У серці дівчини, разом із заспокоєнням, прокинувся й давній жаль до пана Анджея. Провини його знову щомиті спадали їй на гадку, такі важкі, що не можна було їх подарувати. Лише смерть могла все вкрити забуттям… Коли одужає, знову гріхи тяжітимуть над ним… Утім, усе без винятку, що було можна подати на його захист, повторювала собі щодня бідна Олюнька.

Стільки вже нажурилася впродовж цих днів, стільки невпевненості було в її душі, що аж на здоров'ї підупала. Стурбувало це дуже пана Томаша, тому одного вечора, коли залишилися самі, чоловік спитав небогу:

– Олюнько, а скажи-но мені щиро, що ти думаєш про хорунжого оршанського?

– Бог знає, що не хочу про нього навіть думати! – відповіла панночка.

– Бо бачиш… схудла… Гм!.. Мабуть, ти ще… Я не напо-

лягаю ні на чому, лише радий би знати, що там у тебе за історія…

Чи не вважаєш, що воля твого діда-небіжчика має здійснитися?

– Ніколи! – відрубала Олюнька. – Дідусь залишив мені також відкриту… фіртку, й я в неї на Новий рік постукаю. У цьому й здійсниться його воля.

– Не вірив і я в це зовсім, – зітхнув мечник. – Хоча тут дехто балакав, що пан Бабинич і пан Кміциц одна і та ж особа, але ж він під Магеровим за вітчизну і проти ворогів бився і кров пролив. Пізнє це, звісно, поліпшення, але краще, ніж нічого!

– Але тепер навіть князь Богуслав королеві та Речі Посполитій служить, – відповіла із сумом панночка. – Нехай їм Бог обом пробачить, а особливо тому, хто кров пролив… Люди, однак, завжди матимуть право сказати, що в момент найбільшого нещастя, в момент лихоліття та занепаду проти батьківщини повставали, а повернулися до неї лише тоді, коли ворогам спіткнулася вже нога і коли власна вигода наказувала переможців триматися. Ось у чому їхня провина! Тепер уже немає зрадників, бо немає зиску від зради! Але яка в цьому заслуга?.. Чи не новий це доказ, що такі люди готові завжди могутнішому служити? Бог би дав, Бог би дав, щоб інакше було, але такі провини Магерів не оплатить…

– Щира правда! Не можу заперечити, – погодився мечник. – Важка правда, але завжди правда! Всі давніші зрадники

поголовно до короля перебігли.

– Над хорунжим оршанським, – правила своє панночка, – тяжіє ще страшніше, ніж на князі Богуславі звинувачення, бо пан Кміциц пропонував на короля руку підняти, чого навіть сам князь налякався. Чи випадкове поранення може таке змити?.. Та я цю руку дозволила б собі відсікти, якби цього не було… Але це було, є і нікуди не подінеться! Бог, вочевидь, залишив йому життя саме тому, щоб міг спокутувати.. Мій дядечку! Стрийку! Та ми самі себе дурити будемо, якщо захочемо себе переконати, що він чистий. І яка з цього користь? Чи совість дасть себе одурити? Нехай діється Божа воля. Що розірвалося, більше не зв'яжеться, і не мусить! Я щаслива, що пан хорунжий живий, визнаю… Бо тепер знаю, що Бог не відвернув ще цілком від нього милості свої… Але досить цього! Щасливою буду, коли почую, що змив своєї провини, і нічого більше не хочу, не прагну. Хоч би там душа в мені терпіти не могла… Нехай йому Бог допомагає…

Більше Олюнька вже не могла промовляти, бо ридання вирвалося в неї велике та жалібне, але це був уже її останній плач. Висловила все, що носила в серці, і з того часу спокій знову став до неї повертатися.

Розділ XXX

Уперта душа юнацька не захотіла виходити з тілесної оболонки, і не вийшла. Через місяць після повернення до Любича рани пана Анджея почали гоїтись, коли ж він опритомнів і роззирнувся по світлиці, то відразу ж збагнув, де він. Відтак узявся кликати вірного Сороку.

– Сороко! – гукнув полковник. – Милосердя Боже наді мною! Відчуваю, що не помру!

– Як накажете! – відповів старий жовнір, розмазуючи сльозу кулаком.

А пан Кміциц говорив далі, наче сам із собою:

– Скінчилася покута… Бачу це ясно. Милосердя Боже вже наді мною!

Потім помовчав із хвилинку, лише йому губи ворушилися безгучною молитвою.

– Сороко! – гукнув знову за мить.

– До послуг вашої милості!

– А хто там є у Водоктах?

– Є панночка і пан мечник расейняйський.

– Нехай святиться ім'я Господа! Приходив хто сюди дізнатися стан мого здоров'я?

– Посилали з Водоктів, поки ми не повідомили, що ваша милість одужає.

– Після цього більше не цікавилися?

– Більше ні.

Пан Анджей замислився:

– Нічого ще не знають, але дізнаються від мене самого. Ти нікому не розказав, що тут як Бабинич воював?

– Не було такого наказу, – відповів жовнір.

– А ляуданці з паном Володийовським ще не повернулися?

– Немає їх ще, але з дня на день чекають.

На цьому й скінчилася першого дня розмова. Двома тижнями пізніше пан Кміциц вставав уже і ходив на милицях, а наступної неділі вирішив поїхати до костелу.

– Гайнемо до Упіти, – звернувся шляхтич до Сороки, – бо з Бога потрібно починати, а після цього й до Водоктів.

Сорока не насмілився перечити, лише наказав вимостити сіном бричку, а пан Анджей одягнувся святково і поїхали.

Приїхали тоді, коли ще мало людей було в костелі. Пан Анджей, підтримуваний під рамена Сорокою, підійшов під самий великий вівтар та опустився на коліна в почесній ложі. Ніхто його не впізнав, настільки чоловік змінився. Обличчя мав дуже худе, змарніле, при цьому носив довгу бороду, яка йому за час війни та недуги виросла. Якщо хтось і поглянув на нього, то подумав, що це якась заїжджа персона на месу прийшла. Бо всюди вертілося повно проїжджої шляхти, яка з поля до своїх маєтків поверталася.

Але костел повільно наповнювався людом і місцевою шляхтою. Після них стали прибувати і мешканці навіть із

далеких сторін, бо в багатьох місцях костели були спалені і месу доводилося аж в Упіті шукати.

Пан Кміциц, зосереджений на молитві, не бачив нікого. З побожної задуми розбудило його лише рипіння дощок під ногами осіб, котрі заходили в ложу.

Тоді підняв парубок голову, глянув і помітив тут же над собою солодке та сумне обличчя Олюньки.

Вона також помітила судженого й упізнала його моментально, бо відступила враз, немов налякана. Спочатку рум'янець, а потім і смертельна блідість виступила на її обличчя, але з величезним зусиллям дівчина перемогла розгубленість і клякнула тут же біля нього. Третє місце зайняв пан мечник.

І пан Анджей, і панночка схилили голови і сховали обличчя в долонях, стояли навколішки поряд мовчки, і серця їхні билися так гучно, що їх чітко чули обоє.

Нарешті парубок озвався першим:

– Слава Ісусу Христу!

– На віки слава… – відповіла впівголоса Олюнька. Більше молодята не спілкувалися.

Тим часом священик вийшов із проповіддю. Слухав його пан Кміциц, але скільки не старався, нічого не розумів. Ось вона, така бажана, за котрою вже давно тужив. Ніколи наречена не виходила йому з думки і з серця, а тепер була тут же, під його боком. І відчував її біля себе, і не смів очей звести на кохану, бо був у костелі, але, прикривши повіки, ловив вухом її дихання.

«Олюнька, Олюнька біля мене! – промовляв собі подумки. – Господь Бог нам у костелі після розлуки здибатися дозволив».

Думки молодика і серце повторювали безперервно це ім'я: «Олюнька, Олюнька, Олюнька!»

Інколи плач радощів хапав його за горло, а часом знову переповнювало молодика таке піднесення вдячної молитви, що вже й не усвідомлював, що з ним коїлося. Вона ж стояла весь час навколішки, з обличчям, схованим у долонях.

Священик закінчив проповідь і зійшов з амвона.

Враз перед костелом пролунав брязкіт зброї і тупіт кінських копит. Хтось вигукнув на порозі костелу: «Ляуда повертається!» І незабаром у самій святині пронісся шепіт, потім гомін, а потім і щораз голосніші вигуки:

– Ляуда! Ляуда!

Юрба схвилювалася, всі голови обернулися одночасно до дверей.

Тут у дверях стало тісно й озброєний загін увійшов у костел. На чолі йшли, дзенькаючи острогами, пан Володийовський і пан Заглоба. Вірні розступалися перед ними, а прибульці пройшли через весь костел, клякнули перед вівтарем, помолилися недовго, після чого обоє зайшли до захристя.

Ляуданці зупинилися на півдорозі до нефа, не вітаючись для солідності з ніким. Ах, що це було за видовище! Грізні обличчя, загартовані вітрами, змарнілі від бойових подвигів, із рубцями від шабель шведів, німців, угорців, волохів.

Вся історія війни та хвала побожної Ляуди мечами на них була написана. Ось понурі Бутрими, ось Стак'яни, Домашевичі, Ґостевичі, всіх потроху. Але заледве четверта частина повернулася з тих, котрі колись із паном Володийовським з Ляуди на війну подалися.

Багато жінок даремно шукали своїх чоловіків, багато людей похилого віку даремно видивлялися за своїми синами. Плач ставав щораз сильнішим, бо і ті, хто знаходив своїх, плакали від радощів. Весь костел заповнився риданнями. Час від часу якийсь голос дороге ім'я вигукне і замовкне, а вони стоять у славі, тримаються за мечі, але й їм по суворих шрамах сльози стікають на вусиська.

Раптом почувся дзвіночок, причеплений на дверях захристя, і припинив плачі та гомін. Усі стали навколішки, вийшов священик, а за ним пан Володийовський і пан Заглоба. Розпочався молебень.

Священик також був зворушений і коли вперше звернувся до люду, промовляючи *Dominus vobiscum*[62], голос його тремтів. Коли ж дійшло до Євангелія й усі шаблі, наче за командою, вигулькнули з піхов, аби показати, що Ляуда завжди готова віру захищати, то в костелі зробилося так ясно від криці, що священик заледве зміг закінчити читання.

Відспівали також поміж загального піднесення парастас і нарешті Служба Божа скінчилася. Але священик, сховавши Святі Дари в кіот, обернувся до вірних, на знак, що прагне

---

[62] *Dominus vobiscum* (*лат.*) – Господь із вами.

ще щось сказати.

Тож настала тиша. Священик сердечними словами привітав жовнірів, котрі щасливо повернулися, а також сповістив, що зараз буде прочитаний королівський указ, який привіз полковник ляуданської хоругви.

Отже, стало ще тихіше, і за хвилину по всьому костелу пролунав голос із вівтаря:

> – *«Ми, Ян-Казимир, король польський, великий князь литовський, мазовецький, прусський і т. д., і т. д. в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, амінь.*
>
> *Злочини лихих людей проти монархії та вітчизни, перш ніж перед судом небесним постануть, ще в цьому тлінному житті мають бути покарані. Так само правильним є те, щоб чеснота не залишалася без винагороди, яка заслуговує блискучої похвали, а нащадків заохочувати наслідувати цей приклад має.*
>
> *Тому повідомляємо всьому лицарському стану, усім військовим і світським людям, cuiusvis dignitatis et praeeminentiae*[63]*, а також усім громадянам Великого князівства Литовського і нашого староства Жемайтійського, що всі gravamina*[64]*, які тяжіли на родженому, а нам дуже дорогому панові Анджею Кміцицу, хорунжому оршанському, te coram*[65] *за його наступні заслуги і гідні вчинки зникнути з пам'яті*

---

[63] *Cuiusvis dignitatis et praeeminentiae* (*лат.*) – незалежно від їхньої гідності та заслуг.

[64] *Gravamina* (*лат.*) – звинувачення.

[65] *Te coram* (*лат.*) – перед вами.

людської мусять, ні в чому пошани та слави згаданому хорунжому оршанському не применшуючи».

Тут священик перевів подих і глянув у бік лавки, на якій пан Анджей сидів. Той піднявся на хвильку і знову сів, голову свою змарнілу поклав на спинку лавки і склепив повіки, наче непритомний.

Усі очі звернулися до нього, кожні вуста зашепотіли:

– Пан Кміциц! Кміциц! Кміциц!… Там, біля Білевичів!

Але священик підняв руку і продовжив читання в супроводі глухого мовчання:

– *«Згаданий хорунжий оршанський, котрий на початках нещастя цього шведського вторгнення по боці князя воєводи виступив, але зробив це не заради особистої вигоди, але з найкращих до вітчизни спонукань, умовляннями того ж князя до помилки схилений, наче лише така, і ніяка інша дорога для salutis reipublicae*[66] *не залишалася, якою сам князь прошкував! Прибувши до князя Богуслава, котрий зрадником його вважав, і всі недоброзичливі свої наміри проти вітчизни ясно перед ним відкрив, означений хорунжий оршанський не лише на особу нашу руку підіймати не обіцяв, але й самого князя в полон захопив, аби йому за нас і за знедолену вітчизну відквитати».*

– Боже, будь милостивий мені грішній! – почувся голос дівчини тут же біля пана Анджея, а костелом пробіг гомін

---

[66] *Salutis reipublicae* (*лат.*) – порятунок республіки.

здивування.

Священик читав далі:

– «Після цього підстрелений князем, заледве здоров'я собі повернувши, до Ченстохови подався і там власними грудьми найсвятішу оселю захищав, приклад витримки і мужності всім подаючи. Там же з небезпекою для здоров'я та життя найбільшу ворожу гармату порохом висадив. Однак схоплений при виконанні цього завдання на смерть жорстоку ворогами був засуджений і живим вогнем припечений».

Тут уже ридання жіноче почулося тут і там по костелу. Олюнька аж затряслася, як у нападі лихоманки.

– «Але і з цих небезпек силою Королеви янголів був врятований, до нас у Сілезію прибув і поверненню нашому до милої вітчизни сприяв. Коли ж зрадливий ворог нам засідку влаштував, згаданий хорунжий оршанський сам один на всю ворожу силу накинувся, особу нашу рятуючи. Там порубаний і рапірами сколотий, у власній лицарській крові плаваючи, з поля бою, як мертвий, був винесений».

Олюнька обидві руки приклала до скронь і, піднявши голову, стала гарячково хапати повітря ротом. З грудей їй вилився стогін:

– Боже! Боже! Боже!

І знову залунав голос священика, все більш зворушений:

– «А коли піклуванням нашим до здоров'я прийшов,

і тоді не спочив, але подальшу війну провадив, із незміримою славою стаючи в кожній потребі, взірцем для лицарства виступаючи на службі гетьманів обох народів, аж до щасливого здобуття Варшави, після якого до Пруссії під прибраним прізвищем Бабинич був посланий».

Коли це ім'я пролунало в костелі, людський гомін перетворився наче в шум хвиль. Отже, Бабинич це він?! Отже, той завойовник шведів, рятівник Волмонтовичів, переможець у стільки битвах – це пан Кміциц?!. Гомін наростав щораз більший, люди задивлялися до вівтаря, щоб краще бачити героя.

– Господи, благослови його! Господи, благослови! – озвалися сотні голосів.

Священик обернувся до лави та перехрестив пана Анджея, котрий, усе ще тримаючись за спинку лави, на мертвого більше, ніж на живого, був подібний, бо душа вийшла з нього від щастя і полетіла до небес.

Після цього священик продовжив читання:

– *«Там же недружню країну вогнем і мечем спустошив, до вікторії під Простками найбільше долучився, князя Богуслава власною рукою скинув і впіймав, потім до староства нашого Жемайтійського перейшов, йому незабутні послуги надав, скільки міст і сіл від руки супостата захистив, це тамтешні incolae*[67]

[67] *Incolae* (*лат.*) – жителі.

найкраще знати повинні».

– Знаємо! Ми знаємо! Знаємо! – гриміло в усьому костелі.

– Тихіше, – промовив священик, підіймаючи королівську грамоту вгору.

– *«Тому ми,* – читав він далі, – *зваживши всі його заслуги щодо нашої величності та батьківщини такі непомірні, що і син більших батькові та матері надати не зміг би, вирішили ми в цій грамоті нашій проголосити, що такого великого кавалера, віри, монархії та Речі Посполитої захисника людська ворожість більше вже не може переслідувати, і щоб належною доброчесною похвалою та загальною любов'ю вкритий ходив. Перш ніж відбудеться наступний сейм, який ці бажання наші підтвердить, всі звинувачення з нього зніме, і поки Упітським староством, зараз вакантним, нагородити його зможе, ввічливо просимо милих нам громадян староства нашого Жемайтійського, щоб ці слова наші в серцях і головах затримались, які нам сама iustitia, fundamentum regnorum*[68] *веліла послати, щоб у їхній пам'яті залишилися».*

Священик закінчив, обернувся до вівтаря і став молитися. А пан Анджей відчув, що якась м'яка долоня взяла його руку, глянув. Це була Олюнька. І поки він вирішував, чи забирати руку, панночка підняла її і притиснула до вуст перед усіма біля вівтаря і в присутності інших людей.

---

[68] *Iustitia, fundamentum regnorum* (*лат.*) – справедливість, основа королівства.

– Олюнько! – вигукнув здивований пан Кміциц.

А вона встала і, затуливши обличчя ліктем, промовила до мечника:

– Дядьку! Ходімо, ходімо звідси мерщій!

І вони вийшли через двері захристя.

Пан Анджей спробував піднятися і вийти за нею, але не зміг… Сили покинули його остаточно.

Натомість через чверть години він опинився перед костелом, підтримуваний попід руки паном Володийовським і паном Заглобою.

Юрби міщан, дрібної шляхти та посполитих тиснулися навколо. Жінки, заледве спромігшись відірватися від грудей чоловіків, котрі повернулися з війни, все ж віддавалися цікавості, статі своїй властивій, прагнучи побачити цього страшного колись пана Кміцица, а тепер рятівника Ляуди та майбутнього старосту. Коло стискалося все міцніше, аж ляуданці були змушені врешті-решт оточити та захистити лицаря від натовпу.

– Пане Анджею! – загукав пан Заглоба. – Ось і привезли ми вам подарунок. Самі такого, мабуть, не сподівалися! До Водоктів тепер, до Водоктів, на заручини та весілля!..

Дальші слова пана Заглоби потонули в гучному вигуку, який нараз під лідерством Юзви Безногого видали всі ляуданці:

– Слава панові Кміцицу!

– Слава! – повторила юрба. – Наш староста упітський хай

живе! Слава!

– До Водоктів! Усі! – зарепетував пан Заглоба.

– До Водоктів! До Водоктів! – підтримала тисяча горлянок. – На сватання до Водоктів, із паном Кміцицем, нашим рятівником! До панночки! До Водоктів!

І рух вчинився неабиякий. Ляуда сіла на коней. З натовпу, хто живий, погнали до фір, бричок, екіпажів, возів. Піші навпрошки стали бігти через ліси та поля. Вигук «до Водоктів» звучав по всьому містечку. Дороги заповнилися розмаїтими гуртами людей.

Пан Кміциц їхав у бричці між панами Володийовським і Заглобою і раз по раз обіймав їх за плечі. Говорити ще не міг, бо надто був зворушений, зрештою, й мчали так, немовби татари на Упіту напали. Весь інший транспорт із такою ж швидкістю їх переслідував.

Були вже добряче за містом, коли пан Володийовський схилився до вуха пана Кміцица:

– Єндрею, – спитав він, – чи не знаєте, де та, інша?

– У Водоктах! – відповів лицар.

Тоді чи то вітер узявся ворушити вусами пана Міхала, чи зворушення, невідомо. Але досить, що всю дорогу висувалися вперед, немовби два шила або два щупальця хруща.

Пан Заглоба співав на радощах таким гучним басом, що аж коні харапудилися:

Двоє нас було на дорозі битій,

Але здається, що й буде хтось третій.

Ганнуся не була тої неділі в церкві, бо при слабкій панні Кульвецівні цього разу залишитися мала, адже вони з Олюнькою через день мінялися.

Весь свій ранок була зайнята доглядом і перев'язкою хворої, тому лише пізніше могла звернутися до молитов. Як тільки вона вимовила востаннє «амінь», як загуркотіло перед брамою й Олюнька влетіла, як вихор, у світлицю.

– Ісусе, Маріє! Що сталося? – вигукнула, поглянувши на подругу, панна Борзобагата.

– Ганнусю! Чи ти знаєш, хто такий пан Бабинич? Та це пан Кміциц!

Ганнуся схопилася на рівні ноги.

– Хто тобі сказав?

– Читали королівський указ. Пан Володийовський привіз… ляуданці…

– То пан Володийовський повернувся?.. – затулила собі рота Ганнуся.

І кинулася Олюньці в обійми.

Та прийняла цей вибух ніжності, як доказ Ганнусиних почуттів до себе, бо була наче в гарячці, майже непритомна. На обличчі пекла раків, а груди її сапали так часто, наче від великої втоми.

Тож вона стала розповідати без ладу й уривчастим голосом все, що в костелі почула, при цьому метушилася по по-

кою, як божевільна, повторюючи щомиті: «Та я його негідна!»

І докоряла собі міцно, що його гірше за всіх скривдила, бо навіть молитися за нього не хотіла тоді, коли він свою кров за саму Матінку Божу, за вітчизну та короля проливав.

Даремно Ганнуся, бігаючи за нею по кімнаті, пробувала втішати подругу. Та весь час торочила одне і те саме: що його негідна, що не посміє тепер йому навіть у вічі глянути. Або знову починала розповідати про вчинки пана Бабинича, про викрадення князя Богуслава, про його помсту, про порятунок короля, про Простки та Волмонтовичі, і про Ченстохову. А тоді перескакувала на свої провини і на свою злість, яку тепер доведеться спокутувати в монастирі.

Дальші її нарікання обірвав пан Томаш, котрий влетів, як бомба, у світлицю, і закричав:

– Боже, змилуйся! Вся Упіта до нас їде! Вони вже в селі, і пан Бабинич напевно разом із ними!

А вже за хвилину далекий відгук сповістив про наближення юрби. Мечник схопив Олюньку і витягнув на ґанок. Ганнуся подалася за ними.

Відтак юрби людей і коней зачорніли вдалині і, скільки оком можна було сягнути, вся дорога була ними запруджена. Дісталися нарешті прибульці до дитинця. Піші перескакували через рів і штурмували тини. Транспорт штовхався на підході до воріт, й усі лементували та підкидали шапки вгору.

Врешті з'явився загін озброєних ляуданців, котрі оточили бричку, в якій сиділи троє чоловіків: пан Кміциц, пан Володийовський і пан Заглоба. Бричка зупинилася трохи віддалік, бо вже стільки люду набилося перед ґанком, що не можна було ніяк туди доїхати. Пан Заглоба з паном Володийовським вистрибнули першими, допомогли панові Кміцицу вибратись і підтримали його за лікті.

– Розступіться! – крикнув пан Заглоба.

– Розступіться! – повторили ляуданці.

Люди посунулися зараз же, так що в натовпі утворився коридор, яким підвели пана Анджея аж до ґанку двоє лицарів. Поранений похитувався і блідий був дуже, але йшов із піднятою головою, одночасно збентежений і щасливий.

Олюнька оперлася об дверну раму і руки опустила безвладно по сукні. Але коли парубок підійшов зовсім близько, коли глянула в обличчя цього бідолахи, котрий після стількох років розлуки наближався, як Лазар, без краплі крові в обличчі, то ридання знову роздерло її груди. Молодик, слабкий, щасливий, зніяковілий, і сам не знав, що має казати, тому, ступаючи на ґанок, повторював лише невпевнено:

– І що, Олюнько, і що?

А та опустилася йому несподівано до колін.

– Єндрусю! Рани твої не гідна я цілувати!

Але тої ж миті сили повернулися до лицаря, він підхопив її із землі, як пір'їнку, і до грудей притиснув.

Вигук один величезний, від якого затремтіли стіни будин-

ків і залишки листя з дерев опали, заглушив усім вуха. Ляуданці затіяли стрілянину зі самопалів, шапки полетіли вгору, навколо можна було побачити лише радісні обличчя, збуджені очі і відкриті роти, що верещали:

– *Vivat* Кміциц! *Vivat* Білевичівна! *Vivat* молодята!

– *Vivat* дві пари молодят! – спробував перекричати інших пан Заглоба, але голос його потонув у загальній бурі.

Водокти перетворилися на якийсь табір. Весь день різали за наказом мечника баранів і волів, викопували із землі діжки з медом і пивом. Увечері засіли всі до бенкету, старші та знаменитіші в покоях, молодші в челядній, а простіші веселилися при вогнищах у дворі.

За головним столом дзеленчали келихи на честь двох щасливих пар, а коли напруга дійшла вже до найвищого ступеня, пан Заглоба підняв ще й такий тост:

– До вас звертаюся, вельмишановний пане Анджей, і до вас, старий друже, пане Міхале! Не достатньо було груди підставляти, кров проливати, ворогів винищувати! Не скінчилися ваші зусилля. Бо якщо багацько людей впродовж цієї жорстокої війни полягло, то мусите тепер нових громадян, нових захисників нашої любої Речі Посполитої народити. І до чого, сподіваюся, вам не забракне ні мужності, ні бажання! Шановне панство! За наші майбутні покоління! Нехай їх Бог благословить і дозволить вберегти нашу спадщину, яку їм, здобуту нашою працею, нашим потом і нашою кров'ю, залишаємо. І якщо важкі часи знову прийдуть, то згадають про

нас і не впадуть у відчай, зважаючи на те, що немає таких небезпек, які б *viribus unitis*[69] за Божого заступництва здолати було б неможливо.

* * *

Пан Анджей невдовзі після шлюбу на нову війну вирушив, яка на східному кордоні вибухнула. Але блискучі перемоги пана Чарнецького та пана Сапєги над Хованським і Долгоруким, а коронних гетьманів – над Шереметєвим швидко її закінчили. Тоді повернувся пан Кміциц, новою славою вкритий і на постійно у Водоктах осів. Хорунжівство оршанське перейшло від нього двоюрідному братові, Якубу, котрий пізніше до військової конфедерації нещасної пристав, але пан Анджей, душею і серцем стояв на боці короля, староством упітським нагороджений, жив довго в зразковій злагоді та любові з Ляудою, загальною повагою оточений. Недоброзичливці (бо хто ж їх не має) подейкували, щоправда, що дружини в усьому аж занадто слухається, але чоловік цього не соромився й охоче сам визнавав, що у будь-якій важливій справі завжди поради її питає.

---

[69] *Viribus unitis* (*лат.*) – спільними зусиллями.

Деякі географічні об’єкти роману й їхні сучасні назви

Андронішки – Андріонішкіс
Біржі – Біржай
Вільно – Вільнюс
Дубінки – Дубігняй
Жемайтія – Нижня Литва
Кейдани – Кедайняй
Ковно – Каунас
Клевани – Кловайняй
Крулевець – Калінінград
Куршани – Куршенай
Поневеж – Паневежис
Тельші – Тельшяй
Тільже, Тільзит – Совєтське
Траупи – Троуп
Троки – Тракай
Шавлі – Шауляй